Εμίνακο

Науковий щоквартальник
№3 (19) (липень-вересень)
Том 1

Київ-Миколаїв
2017

УДК 94+327+930+902/904

Засновник видання:
Науково-дослідний центр «Лукомор'є» Інституту археології НАН України

Зареєстровано як друкований засіб масової інформації (Реєстраційне свідоцтво: КВ № 13415-2299Р)

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 року)

Головний редактор: *Олександр Тригуб*
Заступники головного редактора: *Ігор Кривошея*
Відповідальний секретар: *Кирило Горбенко*

Редакційна колегія:
Буйських А.В., д.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Гаврилюк Н.О., д.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Гречко Д.С., к.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт (Познань, Польща)
Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Кривошея Ір.І., д.і.н., професор (Умань, Україна)
Кринко Є.Ф., д.і.н., професор (Ростов-на-Дону, Російська Федерація)
Михайлуца М.І., д.і.н., професор (Одеса, Україна)
Панковський В.Б., к.і.н., наук. співр. (Київ, Україна)
Симоненко О.В., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Смирнов І.О., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Тихонов А.К., д.і.н., професор (Володимир, Російська Федерація)
Тробські Мацей, доктор ґабілітований, професор (Ченстохова, Польща)
Шитюк М.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)
Шкляж Й.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)

Рецензенти:
Господаренко О.В., кандидат історичних наук, доцент (МНУ імені В. Сухомлинського)
Ігнатуша О.М., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)
Тодоров І.Я., доктор історичних наук, професор (Ужгородський національний університет)

Адреса редакції:
54003, м. Миколаїв, площа Адміралтейська 1, Інститут історії, політології та права МНУ імені В. Сухомлинського, Науково-дослідний центр «Лукомор'є», **E-mail**: alextrigub@ukr.net

Дивіться наші статті на сторінках:
Офіційна сторінка в Інтернеті: http://www.eminak.mksat.net
Журнал індексується:
Системою **РІНЦ** (Російська Федерація) та розміщено у бібліотеці **e-LIBRARY.RU**
Наукометричною системою **Index Copernicus** (Республіка Польща) – ICV 2015: 40.07.
Наукометричною базою **Open Academic Journals Index** – Impact Factor OAJI: 0.201
Статті й анотації присутні у міжнародній бібліотечній базі **EBSCO Information Services** (EBSCO, США)

Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 3 (19) (липень-вересень). Т. 1. 139 с.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою НДЦ «Лукомор'є» (протокол № 7 від 14.07.2017 р.)

Статті подаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність фактів, імен і за граматичні та стилістичні помилки.

ISSN 1998-4634

© Автори статей, 2017
© Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2017

* ***Емінак*** (грец.) – за однією з версій, ім'я скіфського царя, що здійснював владу над Ольвією.

ЗМІСТ

Історія України

Сапожников Ігор
Маврокастрон – Богаз-Конман: морський порт і замок у гирлі Дністровського лиману (російською) 5
Савченко Віктор
Федерація анархістів-комуністів «Чорний прапор» у боротьбі за лідерство в анархістському русі в Україні (1905-1907 рр.) 14
Лисенко Віталій
Галичина у концепції польської месіанської візії 19
Тригуб Олександр
Боротьба за українізацію православ'я у Херсонсько-Одеській єпархії часів національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) 24
Тулуш Артур
Східні слов'яни з Південної Бессарабії під Румунською адміністрацією (1918-1940) (російською) 30
Швець Ольга
Громади євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників України у форматі штучного релігійного об'єднання (1970-ті роки) 36
Тхоржевська Тетяна
Про сало і балалайку, або зміни в образі «типового українця» в уявленнях одеських студентів 41

Всесвітня історія та міжнародні відносини

Кузовков Володимир
Конфесійний фактор у відносинах Візантії та Хазарії у IX-X ст. (російською) 47
Моісеєва Тетяна
Лікарняно-поліцейський контроль над проституцією та венеричними захворюваннями на теренах Російської імперії (кін. XIX – поч. XX ст.) 52

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Петрушко Людмила
Різновиди печалі та сліз у східних і Києво-Печерському патериках 57
Заєць Олена
Бібліотека Видубицького монастиря у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського 62
Мітковська Тетяна
Розвиток гідрографії у Північному Причорномор'ї у XIX – на початку XX ст.: джерельна база дослідження 67
Гордієнко Дмитро
Володимир Великий на сторінках часопису «Тризуб» (Париж, 1925-1940 рр.) 73
Мочкін Сергій
Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – початку 1970-х років: історіографія проблеми 80
Нефьодов Дмитро
Підготовка кадрів і підвищення кваліфікації повоєнного робітництва УРСР (1946-1965 рр.) у працях радянських науковців другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. 87

Музеєзнавство та пам'яткознавство

Прудивус Сергій
Процес створення музею меморіального профілю на прикладі помешкання П.Г. Тичини у м. Києві 92
Куценко Сергій
Особливості реалізації освітньо-виховного потенціалу музеїв України в умовах інформатизації суспільства 98

Історія науки і техніки

Олійник Ольга
Внесок В.М. Лігіна (1846-1900) у розвиток Одеського Відділення Російського технічного товариства 103
Салата Галина
Професор Петро Якович Каменцев – видатний спеціаліст у галузі будівельних конструкцій і відновлення споруд 108
Підкошаная Оксана
Професор М.С. Стрілецький про методи розрахунку конструкцій і споруд відповідно до граничних станів та основні напрямки його розвитку 113
Сухотеріна Любов, Грушицька Ірина, Рижева Надія
У витоків історії науки і техніки в Україні: О.Я. Пилипчук (до 70-річчя від дня народження) 118

Краєзнавство

Горбуров Євген
Священні реліквії Чорноморського флоту та пов'язані з ними історії (російською) 124
Коваль Геннадій
Діяльність спрощеного міського управління міста Березівка у галузі торгівлі та промисловості (XIX ст. – 1917 р.) 132

CONTENT

History of Ukraine

Sapozhnykov Igor
Mavrokastron – Bogaz-Konman: a seaport and a castle in the mouth of the Dniester Estuary (in Russian) 5
Savchenko Viktor
Federation anarchic-communists «Black flag» in the struggle for leadership in the anarchist movement in Ukraine (1905-1907) 14
Lysenko Vitaly
Galicia in the concept of Polish messianic vision 19
Trygub Olexander
The struggle for the ukrainization of Orthodoxy in the Kherson-Odessa eparchy in the times of the national liberation struggle (1917-1920) 24
Tuluş Arthur
Eastern Slavs from Southern Bessarabia under Romanian administration (1918-1940) (in Russian) 30
Shvets Olga
Communities of Evangelical Christians-Baptists and Pentecostals in an artificial religious association (1970s) 36
Tkhorzhevska Tetiana
About salo and balalaika, or changes in the image of «typical Ukrainian» in the representations of Odesa students 41

World History and International Relations

Kuzovkov Vladimir
The confessional factor in the relations between Byzantium and the Khazar Khaganate in the IX-X centuries (in Russian) 47
Moiseeva Tatyana
Medical and police monitoring over prostitution and sexually transmitted diseases in the territory of the Russian Empire (late XIX – early XX centuries) 52

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

Petrushko Liudmyla
Kinds of sadness and tears in the eastern and Kyiv-Caves paterikons 57
Zaiets Elena
The Library of the Vydubytskyi Monastery in the Vernadskyi National Library of Ukraine 62
Mitkovska Tatiana
Development of the hydrographical researches of the Northern Black Sea Region in the second half of XIX century – in early of XX century: source study base 67
Hordiienko Dmytro
Volodymyr the Great on the pages of the «Trident» magazine (Paris, 1925-1940) 73
Mochkin Serhii
Sacred monuments of Western Ukraine in the context of antireligious policy in the second half of the 1940s and the early 1970s: historiography of the problem 80
Nefyodov Dmytro
Training and professional development of Ukrainian SSR post-war working class (1946-1965) in the works of Soviet scientists of the second half of the 1960s – early 1980s 87

Museology and Monument studies

Prudyvus Sergiy
Processes of creating a museum memorial profile on the example of the apartment of P. Tychyna in Kyiv 92
Kutsenko Serhii
Peculiarities of implementation of educational-and-upbringing potential of museums in Ukraine in terms of society informatization 98

History of Science and Technology

Oliinyk Olha
Contributions of Valerian Lihin (1846-1900) in the development of the Odessa Department of the Russian Technical Society 103
Salata Halyna
Professor Petro Kamentsev – a prominent expert in the field of building construction and building's restoration 108
Pidkoshanaya Oksana
Professor M. Streletsky about methods of calculating structures and buildings in accordance with the boundary states and the main directions of its development 113
Suhoterina Lyubov, Hrushytska Irina, Ryzheva Nadiya
At the origin of the history of science and technology in Ukraine: O. Pylypchuk (to the 70th anniversary of his birthday) 118

Local History

Gorburov Evgen
Sacred relics of the Black Sea Fleet and related stories (in Russian) 124
Koval Hennadiy
The activity of the simplified Berezivka city board in the sphere of trade and industry (XIX – 1917) 132

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.7)

МАВРОКАСТРОН – МОНКАСТРО – БОГАЗ-КОНМАН: МОРСКОЙ ПОРТ И ЗАМОК В УСТЬЕ ДНЕСТРОВСКОГО ЛИМАНА

Игорь Сапожников
Отдел Крыма и Северо-Западного Причерноморья Института археологии НАНУ
Украина, 65101, г. Одесса, ул. Пушкинская, 37
e-mail: igors@gcn.ua

Недавно автор этих строк высказал мысль о том, что крепость Богаз-Конман, известную по источнику середины XVII в., следует сопоставить с описанным в 1419 году портом (пристанью) в районе Цареградского (Константинопольского) гирла Днестровского лимана. В той же работе было приведено описание обоих объектов А.Ж. де Лафитта-Клаве, относящееся к позднейшему этапу их существования – 1784 г. [1]. В настоящей статье данная гипотеза детализирована и аргументирована более широким кругом фактов и материалов.

Для начала приведу наиболее раннее описание этого порта дьякона Троицко-Сергиевского монастыря Зосимы: «И пошли в поле татарское, которое называется Великий Дол, встретили большую реку…, которая называется Днестр. Тут была переправа и пограничный рубеж волошский. С той стороны переправы волохи пошлины берут, а с этой стороны великий князь Витовт, потом между собою делятся. Оттуда идти до Белгорода три дня по Волошской стране [Молдавскому княжеству]. Пробыли в Белграде [Белгороде] две недели. *Отсюда девять верст*[1] *до моря. На самом устье Днестра столп стоит, который зовется Фонарь* [маяк], *тут находится пристань корабельная*[2]. Наняли себе корабли и пошли по морю…» [2].

Установим доосманское название этого порта, обратившись к кругу наиболее аутентичных источников по теме, а именно к морским навигационным картам-портоланам XIV-XVI вв.[3] Согласно обобщенным данным А.Ю. Гордеева, изучившего 299 таких карт, в районе устья реки Днестра (flumẽ Turlo) отмечались два объекта: «illa Nogai» (*остров Ногая*) – отмечен на 65 картах 1430-1590 гг. и *Черный Замок* в вариантах «mauro castro» (ранний, с 1311 г. на 16 картах), «moncastro» (поздний, с 1455 г. на 63 картах), а также – «mocastro» (34), «m. castro» (25), «monchastro» (17), «mauo casto» (12), «mauo castro» (9), «mocasto» (8), «moncasto» (6) и т.д. Важно, что второй топоним «практически на всех картах выделен красным цветом» [3]. Последний факт говорит о том, что это порт и (или) гавань, (фактория – ?), а не якорная стоянка (подписаны черным).

Из той же работы вытекает, что первый объект, интерпретация которого не имеет прямого отношения к теме статьи, связан в основном с левым берегом Днестровского лимана, а второй – с его правым берегом, причем первоначальной формой его названия была «mauro castro». Главный же вывод заключается в том, что собственно город и крепость Белгород (позже Аккерман) на упомянутых мореходных картах не обозначался или рассматривался как один объект с портом Маврокастрон. О том, что порт в устье Днестра назывался именно так, свидетельствуют данные о маршрутах венецианских торговых галей «линии» (караванов), которые побывали в нем три раза на протяжении 1400-1452 гг. [4]. Незначительное число заходов венецианских судов сюда не должно вызывать удивления, так как этот порт контролировала Светлейшая Генуэзская республика. Сама эта гавань находилась на втором по значению черноморском торговом пути, ведущем из стран Восточной Европы в Константинополь и далее в Средиземное море [5].

Об эволюции названия Аспрокастрон, Белгород и пр. Ф.К. Брун в свое время писал: «Ви-

---

[1] Расстояние от Аккерманской крепости до моря составляет ~18 км, до правого берега Цареградского гирла – ~19,3 км.
[2] Здесь и далее курсив мой – *И.С.*
[3] Здесь намеренно опущены более ранние упоминания Маврокастрона XI-XII вв., как не связанные с портами и морской торговлей.

зантийцы [в отличие от молдаван, венгров и поляков] наоборот, превратили *белый* город в *черный*, именуя его Маврокастрон, исковерканный итальянскими моряками в Мокастро или Монкастро (Moncastro)» [6]. Генуэзский Маврокастрон под названием *Малвокастро* (Malvocastro) в первый раз упоминается письменными источниками 8 мая 1290 г. в связи с оформлением кредита на торговую сделку [7]. Имеется также упоминание Маврокаструма [Maurocastrum] в 1291 году [8].

А вот свидетельство путешественника, приехавшего в 1421 г. в интересующий нас район сухим путем и так же его покинувшего. Речь идет о записках фламандского рыцаря Ж. де Ланноа: «Я прибыл в *укрепленный портовый город* на упомянутом Большом [Черном] море, *по имени Монкастре или Белгород* [Mancastre ou Bellegard], где живут генуэзцы, валахи, и армяне… Из Монкастро я отправил часть моих людей и моих драгоценностей морем в Каффу» [9]. Как видим, путешественник назвал город Монкастре или Белгородом, но порт – только Монкастре.

Любопытны еще два замечания барона З. Герберштайна, сделанные около 1526 г.: «Несколько лет назад турки заняли город Альбу [Белый], *который называется иначе Монкастро* и который, *находясь в устьях Тираса*, был под властью валахо-молдавов» и «От Очакова до *Альбы, лежащей около устьев Днестра и в древности называемой Монкастро*, 14 миль расстояния» [10].

Приведенные данные свидетельствуют о том, что на протяжении конца XIII, XIV и большей части XV вв. к правому берегу Днестровского лимана были привязаны оба топонима-антонима – Белый город (Аспрокастрон, Альба и пр.) и Черный замок (Маврокастрон, Nigra Castra и др.) и для этого периода нет никаких веских оснований, чтобы разместить второй из них на левом берегу лимана или самой реки Днестр.

Одним из основных аргументов в пользу последнего чаще всего используется цитата из списка городов митрополита Киприана конца XIV в., включенного в «Воскресенскую летопись»: «*На усть Днестра над морем Белгород, Чернь*, Аскый торг» [11]. Но, во-первых, в этом источнике прямое указание на тот или иной берег реки отсутствует, а во-вторых, в нем неверно расставлены запятые, так как гораздо логичнее было бы написание: «*над морем Белгород, Чернь*, Аскый [Яский] торг на Пруте реце [реке], Романов торг на Молдове, Немеч в горах» и т.д. [12].

Итак, с указанного времени вплоть до захвата края Российской империей в 1806 г., в низовьях Днестра существовала и работала такая воднотранспортная система: морской порт в устье (Маварокастро) – порт на лимане (Белгород, Аккерман), с которыми был связан речной порт (Маяки), а с середины XVIII в. еще один порт на другом берегу лимана – Аджидер (ныне Овидиополь). Ее необходимость была обусловлена недостаточными глубинами лимана, из-за чего крупные торговые суда не могли зайти вглубь него, или должны были, как минимум, частично разгрузиться в его устье (на выходе – догрузиться там же) [13]. Этот фактор, как и большинство приведенных нами фактов, не был учтен в единственной обобщающей работе об этом средневековом порте [14].

Понятно, что вся эта система базировалось на перевозке значительных объемов товаров как международной, так и каботажной торговли. Известно, что в XIV в. из Маврокастрона вывозили: зерно (особенно славилась местная пшеница), в первую очередь, для Константинополя и Перы; соль (с соседних озер и карпатскую); рабов, поставляемых ногайскими татарами и пр. [15].

В XIII-XV вв. по Черному морю ходили разные торговые суда, делившиеся на два основных класса: галеи (парусно-гребные) и «круглые» (парусные), из которых наиболее крупными были *навы* (нефы), использовавшиеся не только итальянцами, но греками и мусульманами. По С.П. Карпову, галеи типа «Романии-Черного моря» поднимали от 300 до 320 милиариев, то есть – от 144 до 153,6 тон, но крупные галеи из Венеции достигали длины 48 м, ширины 6 м и могли перевозить до 240 т грузов. Навы, в зависимости от числа палуб и мачт (до четырех), имели тоннаж от 200-300 до 500 т. Так, венецианский «Roccafortis» перевозил в 1268 г. около 500 т грузов. В XV в. грузоподъемность нав возросла до 360-720 т, а их экипажи – до 100 и более человек. Самые крупные суда этого типа (до 1000 т) строили генуэзцы [16]. Серийная четырехмачтовая венецианская нава XV в. имела размеры: длина 28,7 м, длина по ватерлинии 25 м, ширина 8,36 м, осадка до 3 м, водоизмещение около 600 т. Большие навы снабжались до 7 и более якорями [17]. Понятно, что значительная часть из описанных судов могла зайти в основное Константинопольское устье Днестровского лимана, но далеко не все могли дойти до города Аспрокастрона, даже после предварительной разгрузки.

Примечательно, что на рейсы венецианских караванов к Маврокастрону нанимали

специальных лоцманов, которые хорошо знали маршрут, а в 1435-1437 гг. предполагалась посылка в Монкастро одной из галей линии «Романии-Черного моря» со стоянкой до 15 дней. Однако эта гавань не стала постоянным портом и стоянкой для венецианцев, вероятнее всего потому, что здесь издавна была генуэзская фактория [18].

Другие описания доосманского порта в устье Днестра неизвестны, если не считать упоминания в дневнике морской экспедиции 1445 года, возглавляемой бургундским рыцарем: «И вот пришел он [господин Валеранд де Ваврин] однажды в порт под названием Монкастро [Moncastre], где город и крепость генуэзская; и нашел там много кораблей из Трапезунда, армянских и турецких…» [19]. К сожалению, такой характеристики недостаточно, чтобы утверждать, что перед нами описание именно порта Маврокастрон у Цареградского гирла, но замечу: само по себе название порта предполагало наличие в нем какого-то укрепления.

По моему мнению, около 1657 г. Маврокастрон не прямо упомянул турецкий автор Эвлия Челеби в описании штурма молдавской крепости Белгород войсками султана Баезида 1484 г.: «а когда по утру загрохотало также множество пушек, то стены с одной стороны рухнули. И тогда из крепости вышли двенадцать попов и в драгоценном ларце передали десять ключей от крепости и ключ от крепости *Богаз-конман*». Чуть выше Эвлия написал об Аккерманской крепости: «Первооснователем ее является Салсал [великан, герой турецких мифов]. В его время название этой крепости было *Богаз-конман*» [20].

Факт существования крепости-спутника Аккермана исследователи заметили давно, но профессионалы его игнорируют, а краеведы выдвинули ряд версий. Так, Н. Шатохина предположила, «что Богаз-Конманом турки называли крепость, построенную при устье Днестра еще в 1421 году по приказу литовского князя Витовта» и допустила связь места ее расположения с современным поселком Бугаз и с прилегающей к нему частью пересыпи [21]. Но такому предположению противоречит принадлежность этой местности в 1484 г. к совсем другому государству и ряд других, не менее веских факторов [22].

Как говорилось, еще одним богазом (проливом, гирлом) поблизости от Аккермана было Очаковское гирло, но в таком варианте крепость следовало бы искать на острове (средней части пересыпи), что маловероятно (Рис. 1). Кроме того, как будет показано ниже, данное гирло, по крайней мере в XVIII-XX ст., было мельче Константинопольского.

Из анализа текста Эвлии вытекает, что название *Монкастро*, ставшее позже *Конманом*, было переведено на турецкий язык и в 1650-х годах использовалось и было понятно современникам, так как Эвлия его не пояснял. Из этого следует, что в то время это укрепление (паланка, замок или малая крепость), скорее всего, было действующим. Фразу Эвлии о том, что *Богаз-конман* есть первое имя Аккермана, можно объяснить тем фактом, порт Маврокастрон возник и использовался задолго до того, как в Белгороде была построена средневековая крепость [23].

В ходе консультаций с участниками группы «Studia Turcologica» на FB выяснилось, что это название можно перевести с тюркского как «*пролив [пригодный] для высадки*», с османского – «*пролив – место ночевки*» (короткой остановки или пребывания)[4] [24]. Такой контекст полностью соответствует расположению порта и укрепления на правом берегу более глубокого Цареградского гирла Днестра. Но при этом следует учесть, что лично Эвлия Челеби район гирл не посещал.

Однако человек, который побывал там за 6 лет до Эвлии нашелся. Им оказался шведский дипломатический агент Иоганн Майер, проехавший из Крыма на родину в мае 1651 г. Надо сказать, что его травелог хорошо известен украинским [25] и румынским [26] историкам, но отрывок из него о землях Османской империи [27] в переводе на русский язык публикуется здесь впервые. Правда, для экономии места он несколько сокращен за счет слухов о событиях, которые не относятся напрямую к рассматриваемому региону.

И. Майер бегло описал османский порт Богаз-Конман и систему его функционирования, одно из стоящих в нем грузовых судов с греческим экипажем и грузом сухих вин, а также переправу через Днестровский лиман в районе урочища Отарик и дорогу на его правый берег по песчаной косе-пересыпи. Швед зафиксировал факт, когда четыре судна после предварительной разгрузки и (или) таможенного оформления поднялись к Аккерману, а одно из них стало на якорь напротив его греческого посада. Особый интерес представляют зарисовки дипломата о торговле скотом, женщинами, вином и рыбой, а также факт нападения мореходных лодок донских казаков на три турецких торго-

[4] Благодарю за помощь Ю. Идрисова, Г. Литвинова и Е. Лемберга.

вых судна вблизи устья Днепра. В целом, хотя И. Майер не уделил внимания описанию крепостей и других сооружений, его путевой дневник является ценным источником по истории Нижнего Поднестровья (Прил.).

Более поздние и намного более информативные материалы по интересующему нас вопросу содержатся в работах французского военного инженера и топографа А.Ж. де Лафитта-Клаве. Он побывал в регионе дважды, но сначала, для общего понимания ситуации с навигацией на Днестровском лимане, приведу отрывок из уже известного описания, выполненного им весной 1787 г. по дороге в Очаков из Константинополя: «Расстояние от Аккермана к Гаджи-дере [Овидиополя] простирается [пропуск], и мы при попутном ветре переехали оное на плотах в час времени. Река [лиман] по ту сторону [от] моря имеет 10 футов глубины, однако же суда туда не ходят по причине подводных камней, делающих проход затруднительным. На здешней рейде я видел только весьма малые барки или томбасы. Вода реки при Аккермане, который отдален от Паланки только на шесть часов езды, приятна и вкусна. Все барки или суда, идущие из Днестра, и даже плоты, приезжающие с лесом, а равно и с другими жизненными припасами, выгружаются при Аккермане и нагружаются оными потом маленькие суда томбасы, в сей стране находящиеся, и таким образом перевозятся в Черное море» [28].

Впрочем, это касалось далеко не всех судов. Как уже говорилось, с середины 1750-х гг. в Аджидере работал порт, через который шли более или менее значительные поставки зерна в Константинополь (средняя нагрузка судна составляла около 50 т). В 1792-1806 гг. там же находилась сезонная база Днестровской (Овидиопольской) флотилии Гребного Черноморского флота, так как на период замерзания лимана корабли уходили на зимовку в Николаев. Из-за малых глубин лимана и сложного фарватера во флотилию входили канонерские лодки, катера, скампавеи, редко лансоны и прочие мелкие суда с осадкой не более 2,0 м [29].

Гирла Днестра А.Ж. де Лафитт-Клаве описал в «Журнале» 27 июня 1784 года во время морской экспедиции, совершенной им вместе с 6 спутниками на турецком военном 4-пушечном паруснике-кирлангиче: «Мы прибыли устье Днестра [Niester] и встали на якорь напротив него на глубине 4 брасса [6,5 м] в половине второго пополудни. Там же находилось еще 5 или 6 других судов. В 2 часа мы сели в шлюпку, чтобы разведать устья Днестра.

Эта река впадает в озеро [lac] Овидово [Ovidovo], которое имеет ширину около 2 лье [до 8,9 км] и открывается в море двумя проходами [passes]: первый из /с. 301/ которых справа имеет ширину 140-150 туазов [273-292 м]; второй слева – 60-70 туазов [117-136 м]. Первый глубже и суда встают на якоря внутри [уже в лимане] на небольшом расстоянии от него на глубине 10-12 футов. Они не могут подняться выше до Аккермана, [Akirman] который расположен примерно в 3 лье [до 13,3 км] выше [по течению], на правом берегу реки; и на лодках [barques], пригодных для судоходства по Днестру, привозят сюда и отвозят отсюда свои товары.

Банка [мель, коса] перекрывает устье этой реки, за исключением двух только что упомянутых проходов, которые удалены друг от друга на доброе лье [4,44 км], и представляет собой очень низкую песчаную косу, вытянутую вдоль морского побережья между склонами холмов [коренных берегов]. Первый из этих проходов или устьев [embouchures] называется Константинопольским, второй – Очаковским [d'Ozou].

Во время последней войны русских с турками на правом берегу первого прохода соорудили батарею в форме квадратного редута со рвом размерами 5-6 туазов [9,75-11,7 м – явная ошибка. Более вероятно – 50-60 туазов = 97,6-117 м; см. рис. 1] по фасам.

Но его обращенную к морю сторону размыли шторма и тогда турки устроили за батареей земляной ретраншемент [укрепление], который они называют кале [kale – замок] или шарампо [charampol – палисад], что является нарушением мира [условий мирного договора 1774 г.].

Примерно в 10 туазах [20 м], от редута сделан каменный фонтан в виде арки с очень хорошей водой, которую используют экипажи судов, стоящих здесь на якоре. Вода реки в устье соленая и белее воды в море.

Слева от второго прохода, на некотором удалении от него находится рыбный промысел, а еще дальше – несколько домов и сараев [barraques], стоящих выше уровня пересыпи на коренном берегу.

Поверхность пересыпи в устье реки чересчур низка, чтобы установить на ней артиллерийские батареи, которые могли бы действовать результативно, перекрывая не только оба прохода, но и защищая внешний рейд, удаленный от берега на 400-500 туазов [780-975 м].

Несколько прамов [prames – плоскодонных судов, вооружённых артиллерией], которые могли бы содержаться внутри [озера – лима-

на] и выводится оттуда в случае необходимости, были бы гораздо полезнее для защиты коммерческих судов во время войны, но их надо построить по усиленному образцу и вооружить орудиями крупного калибра.

Там же я увидел до 10 судов на якоре, стоявших недалеко от первого прохода. Все они были загружены зерном, а на левом берегу указанной протоки лежала большая куча зерна, которую насыпали несколько мужчин, перевозивших его на лодке с судов…. Мы вернулись на борт к шести часам вечера и провели ночь на якоре» [30].

Ряд дополнений к сказанному имеется в «Записке топографической о берегах Черного моря» того же автора: Река Днестр берет начало в Польше, протекает мимо Хотина [Choczim] и Бендер и впадает в Черное море в трех лье [13,3 км] ниже Аккермана [Akirman], расположенного на ее правом берегу. Ее устье заблокировано песчаной косой, в которой есть только два прохода для вытекающей воды. Из них правый называется Константинопольским (шириной в 140-150 туазов [273-292 м]), а левый Очаковским (шириной до 80 туазов [около 156 м]). Расстояние между двумя устьми составляет по берегу [моря] более двух лье [8,9 км], а сама река впадает в озеро Овидово [Ovidovo], которые некоторые географы отделяют друг от друга без всякой причины.

Суда, имеющие осадку более 7-8 футов [2,1-2,4 м], не могут подняться по [этому озеру или лиману] до Аккермана и встают на якорь у первого из этих устьев. На якорной стоянке они грузятся с баркасов или лодок зерном, шерстью, маслом, шкурами, вином, а также древесиной, сплавленной вниз по реке. Некоторые суда стоят на якорях в море между двумя проходами, но там они являются бездомными [беззащитными].

Около Константинопольского гирла во время последней войны турки соорудили земляной форт или батарею, от которой остались только развалины. Здесь корабли пополняют запасы хорошей пресной воды из фонтана, облицованного камнем. От устья Днестра до Кара-Хирмана [Kara-Hirman] (села за Дунаем) [ныне Ваду, жудец Констанца] побережье низкое и песчаное, с малочисленными деревьями и домами рыбаков. Оно благоприятно для высадки с моря или, по крайней мере, очень доступно для этого [31].

Визуализация сказанного содержится на схеме, приложенной к первому из двух описаний 1784 г. (Рис.), которая поможет разобраться с некоторыми несоответствиями характеристик Богаз-Конмана А.Ж. де Лафитт-Клаве. В его «Журнале» о нем говорится как о слабом, но новом замке, построенном после 1774 г., а во втором – как о развалинах. Кроме того, в первом из них намеренно (или при прочтении) его размеры уменьшены в 10 раз, в чем легко убедится посмотрев на рисунок (Рис., А). Причину этому понять очень легко, так как сам Лафитт сообщил, что строительство нового укрепления противоречило условиям Кючук-Кайнарджийского мирного договора.

Замечу, что А.Ж. де Лафитт-Клаве, может быть по тем же причинам, не назвал маяка при порте Богаз-Конман. Но уже в 12 октября 1788 г. в донесении князя Г. Потемкина императрице Екатерине II такой объект в том районе был упомянут: «…от посту, стоящего на вершинах Березани, отряжены были партии к Паланке и выше к Бендерам и Кочабею; кошевой же с верными казаками *ходил к маяку, что близ устья Днестра*, и все возвратились благополучно, не нашед нигде неприятеля» [32].

Примечательно, что польский граф Валерьян Дзедушицкий в книге «Путешествие по исследованию навигации по Днестру в 1785 г.» довольно бегло описал порт у самого Аккермана, в который он зашел с несколькими судами, гружеными 68 т пшеницы и другими товарами для Стамбула. Сначала караван стал на якорь в гавани против молдавской церкви, но в связи со штормом «укрылся под греческой церковью и кладбищем». Хотя польская пшеница была лучше местной «арнаутки», хорошую цену за нее никто не дал [33].

Таким образом удалось уточнить место расположения морского порта Маврокастрон (Черный Замок), действовавшего с конца XIII в., а также локализовать османский порт и замок (кале, паланку или крепость) Богаз-Конман, существовавшие до конца XVIII в. Их оборонительные укрепления, как и большинство объектов такого рода, наверняка не раз разрушалось и вновь восстанавливалось, но дальнейшие поиски письменных источников о них представляются весьма перспективными.

В XIX в. примерно на том же месте во время войн 1806-1812 и 1853-1856 гг. существовали уже российские артиллерийские батареи и другие береговые укрепления для защиты входа в Днестровский лиман [34; и др.], но эта тема выходит за рамки данного исследования.

И напоследок остается сказать, что в районе порта Маврокастрон – Богаз-Конман следовало бы провести специальные археологические разведки. Представляется, что наиболее результативными из них могут оказаться под-

водные исследования по поиску якорей, так как специфика этой гавани заключалось в том, что большая часть судов стояла в ней на якорях на почти постоянном выкате днестровской воды в Черное море.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Сапожников И.В. Османский замок Богаз-Конман Кале у гирла Днестра / И.В. Сапожников // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2017. – С. 298-303.
2. Книга хождений. Записки русских путешественников XI-XV вв. (Антология) / Сост. и пер. Н.И. Прокофьев. – М., 1984. – С. 299.
3. Гордеев А.Ю. Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV-XVII веков / А.Ю. Гордеев. – К., 2014. – С. 242-247.
4. Карпов С.П. Путями средневековых мореходов: черноморская навигация Венецианской республики в XIII-XV веках / С.П. Карпов. – М., 1994. – С. 58, табл. 5.
5. Карпов С. Средневековый Понт / С. Карпов. – Lewiston – Queenston, 2001. – С. 180-181.
6. Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 год. Перевел с немецкого и снабдил примечаниями Ф. Брун // Записки императорского Новороссийского университета. – 1867. – Год 1. – Т. 1.– Прим. 195.
7. Balard M. Gênes et l'Outre-Mer: I. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290 / Michel Balard. – Paris et La Haye, 1973. – P. 203, 368;
8. Петрунь Ф.Е. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу / Ф.Е. Петрунь. // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 157.
9. Емельянов В. Путешествия Гилльбера де Ланноа в восточные земли Европы в 1413-14 и 1421 гг. / В. Емельянов. // Университетские известия. – № 8. – К., 1873. – С. 40-41.
10. Записки о Московии барона Герберштейна. – СПб., 1866. – С. 8, 158.
11. Петрунь Ф.Е. Вказ. праця. – С. 158-159.
12. Полное собрание русских летописей. – Т. VII: Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856. – С. 240.
13. Сапожников И.В. Указ. соч. – С. 300.
14. Samoylova T. Asprocastron – Monkastro – Akdja-Kermen – Akkerman – Belgorod. Medieval Commercial Port in the Lower Dnestr: History and Archaeology / T. Samoylova. // Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East. International Symposium Thessalonike. Proceedings. – Thessalonike, 2013. – P. 123-130.
15. Спиней В. Господство Золотой Орды в Валахии и Молдавии / В. Спиней. // Золотоордынское обозрение. – 2016. – Т. 4. – № 4. – С. 750.
16. Карпов С.П. Указ. соч. – С. 18-21, табл. 1; Карпов С.П. Маршруты черноморской навигации венецианских галей «линии» в XIV-XV вв. / С.П. Карпов // Византия. Средневековье. Славянский мир. – М., 1991. – С. 97.
17. Дыгало В.А., Аверьянов М. История корабля. Венецианский неф / В.А. Дыгало, М. Аверьянов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.jmk-project.narod.ru/L-ship/B1/card_Dygalo89_ShH_2/005.htm
18. Карпов С.П. Путями средневековых мореходов / С.П. Карпов. – М., 1994. – С. 83, 93.
19. Călători străini despre Ţările Române. – Vol. I. – Bucureşti, 1968. – P. 83.
20. Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 33-34.
21. Шатохина Н. Откуда пришел Бугаз? / Н. Шатохина. – Одесса, 2005. – С. 5 и др.
22. Сапожников И. Литовский Качибей – османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. / И.В. Сапожников // Scriptorium nostrum. – 2016. – № 2 (5). – С. 57-61.
23. Бруяко И.В. Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства: основные этапы истории конца XIV – начала XIX вв. / И.В. Бруяко, И.В. Сапожников // Stratum plus. – 2000. – № 5. – С. 443-451.
24. Сапожников И.В. Османский замок Богаз-Конман Кале у гирла Днестра / И.В. Сапожников // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2017. – С. 300.
25. Ісаєвич Я.Д. Майєр Йоганн / Я.Д. Ісаєвич // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К., 2009. – С. 435.
26. Bagiu L. The Image of the Romanians in the Travelling Impressions of 17th Century Scandinavians / L. Bagiu // L. Botoineanu, D. Butnaru, O. Ichim, C. Maticiuc, & E. Tamba (Eds.). – Metafore ale devenirii din perspectiva migraţiei contemporane. Naţional şi internaţional în limba şi cultura română. – Vol. Academia Român. – Institutul de Filologie Român «A. Philippide», 2013. – P. 387-403.
27. Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 6. – СПб., 1908. – С. 14-20.
28. [Лафитт-Клаве] Описание пути от Константинополя до Очакова / Лафитт-Клаве. – СПб., 1821. – С. 82-83; Сапожников И.В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов / И.В. Сапожников. – Ильичевск, 1999. – С. 52, 65.
29. Аргатюк С.С. Аджидер – Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости. / С.С. Аргатюк, В.В. Левчук, И.В. Сапожников. – Одесса-Овидиополь, 2015. – С. 56-57, 148-150 и др.
30. Lafitte-Clavé. Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784 / Lafitte-Clavé. – Istanbul, 1998. – C. 70-71.
31. Lafitte-Clavé. Memoire topographique sur les cotes de la Mer Noire // Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784 / Lafitte-Clavé. – Istanbul, 1998. – P. 15; Lechevalier J.B. Voyage de la Propontide et du Pont Euxin / J.B. Lechevalier. – Vol. II. – Paris, 1800. – P. 363-364.
32. Хаджибей – Одеса та українське козацтво: 1415-1797 роки / сост., и ред. И.В. Сапожников. – Одеса, 1999. – С. 126.
33. Panaitescu P.P. Calatori poloni in tarile Romane / P.P. Panaitescu. – Bucureşti, 1930. – P. 242-243.
34. Сапожников И. Из истории крепостей Северного Причерноморья: 1797-1812 гг. / И. Сапожников, С. Аргатюк // Архів. Історія. Сучасність. – Вип. 2: Матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції, Одеса. – Одеса, 2016. – С. 277-290.
35. Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 6. – СПб., 1908. – С. 14-20.

Сапожников Ігор *Маврокастрон – Богаз-Конман: морський порт і замок у гирлі Дністровського лиману*

Стаття присвячена локалізації середньовічного торгівельного порту Маврокастрон (Монкастро) й османської фортеці (замка) Богаз-Конман. На базі низки картографічних і письмових джерел автор дійшов висновку, що обидва вони пов'язані з Константинопольським гирлом Дністровського лиману й існували з кінця XIII – до кінця XVIII ст., змінив назву близько 1484 р., у зв'язку з захопленням краю турками.

Ключові слова: *Маврокастрон (Монкастро), Богаз-Конман, гирло Дністровського лиману, порт, замок, портолани, генуезці, венеціанці, Порта Оттоманська*

Сапожников Игорь *Маврокастрон – Богаз-конман: морской порт и замок в устье Днестровского лимана*

Статья посвящена локализации средневекового порта Маврокастрон (Монкастро) и османской крепости Богаз-Конман. На основании ряда картографических и письменных источников сделан вывод, что оба связаны с Константинопольским гирлом Днестровского лимана и существовали с конца XIII – по конец XVIII вв., изменив название около 1484 г., в связи с захватом края турками.

Ключевые слова: *Маврокастрон (Монкастро), Богаз-Конман, устье Днестровского лимана, порт, замок, порто-*

ланы, генуэзцы, венецианцы, Порта Оттоманская

Sapozhnykov Igor ***Mavrokastron – Bogaz-Konman: a seaport and a castle in the mouth of the Dniester Estuary***

The article is devoted to the localization of the medieval commercial port Mavrokastron (Monkastro) and the Ottoman fortress (castle) Bogaz-Konman. Based on a number of cartographic and written sources and author came to the conclusion that they are both related to the Constantinople strait of the Dniester Estuary. They existed from the end of the XIII – to the end of the XVIIII centuries, having changed the name around 1484, due to the seizure of the province by the Turks. This seaport was located 20-21 km from the city and the fortress Belgorod – Asprokastron – Akkerman. Its emergence and functioning were due to the fact that large merchant ships (navs, galleys, etc.) could not rise higher in the estuary due to its insufficient depth.

Keywords: *Mavrokastron (Monkastro), Bogaz-Konman, mouth of the Dniester estuary, port, castle, portolans, Genoese, Venetians, Ottoman Empire*

Рецензенти:
Господаренко О.В., к.і.н., доцент
Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 05.07.2017 р.

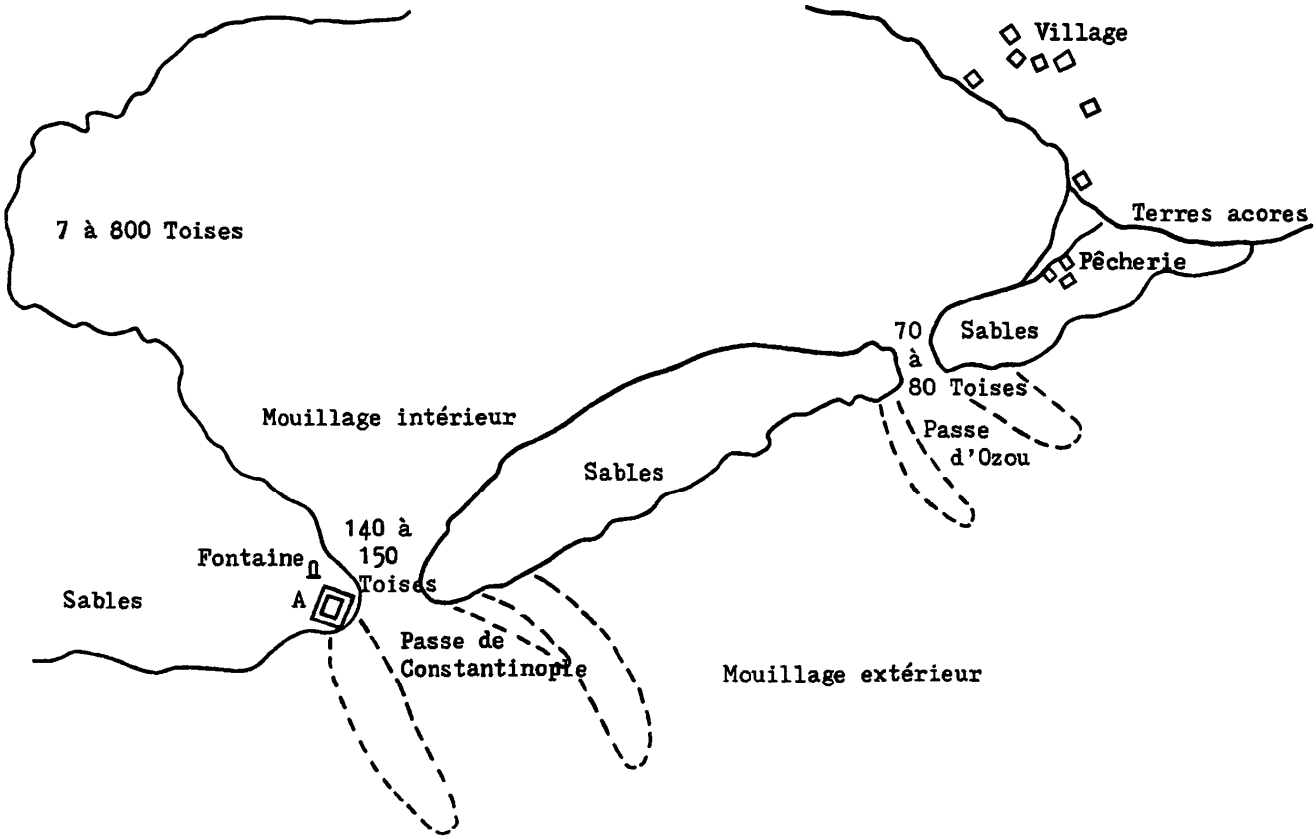

Рис. 1. План Днестровских гирл А.Ж. де Лафитта-Клаве. 1784 г.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ДНЕВНИК ПУТЕШЕСТВИЯ ШВЕДСКОГО ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО АГЕНТА ИОГАННА МАЙЕРА ИЗ БАХЧИСАРАЯ ЧЕРЕЗ МОЛДАВИЮ, УКРАИНУ И ПОЛЬШУ В СТОКГОЛЬМ

(9-17 мая 1651 г.; сокр. отрывок) [35].

На 9 день [9 мая] я не смог доехать до Кинбурна [Kolburno], что на этой стороне Днепра [Dnieper] и вынужден был заночевать в поле на ¾ мили пути в его направлении.

На 10 день переправился через Днепр из Кинбурна в Джанкрименда [Dziarcrimenda] или Очаков [Oczakowa], при хорошем ветре, за что отдал 18 ровенталеров [Rthr.]. Волохи, кроме того, заплатити пошлину 1 алтын [золотой] или 4½ ровенталера за бедную выкупленную женщину. Турок-перевозчик рассказал по дороге, как 12 чаек [czaiken] донских казаков, по 60 человек в каждой, напали на 3 турецких торговых корабля [schiff], загруженных зерном, но не захватили их, так как те выкинули [обрубили] канаты с якорями, взялись за весла и этим спасли корабли… /15/

Вскоре на ¾ [дневного] пути в два этапа переправились через реку Березань [Beresan]. Вечером, недалеко от устья реки [долины Тилигула] близ Черного моря [Euxino] переночевали под открытым небом.

На 11 день между двума горами нашел долину и там 3 источника, вытекавших из-под скал. Внутри скалы были рассыпчатыми, снаружи – твердыми как кремневая галька, и состояли из морских раковин. Здесь есть пещеры, а побережье Черного моря усеяно обломками скал. Там же нам встретились 7 татар и старый турецкий священник [turkischen poppen – мулла]. У них с собой было много коней и волов, а также 3 небольшие подводы с женщинами и детьми. Они /16/ ехали в Крым, чтобы продать все это по случаю войны хана [Chanen] с Украиной [Ukraynen]. Переночевал по эту сторону Кочубея [Koczuby] на большой горе, возле Черного моря под открытым небом.

12 день. В очень жаркий день меня заели комары и мошка, а обедать пришлось в открытом поле. Поздно вечером на закате я доехал до Днестра [Niester] против Белгорода [Biellogrod] или Аккермана [Akierman] и остановился там на высокой горе. Чтобы подать знак о нашем прибытии лодочникам в Белгороде, я выстрелил из ружья и янычары сделали то же. Я зарядил шестерной заряд пороха, поэтому мушкеты гремели как пушки. После этого я попросил зажечь костер, чтобы мои люди собрали вокруг него разбежавшихся по всем окрестностям уставших лошадей. Поскольку эта ночь была еще и безветренной, на нас напали целые тучи комаров, не позволившие сомкнуть глаза.

День 13. Утром около 6 часов пришла большая морская лодка. При погрузке людей возникла заминка, так как местные не доверяли моему переводчику, вообразив себе, что мы казаки. Я же не сразу подъехал к ним, так как из-за сильной жары находился при лошадях. Однако в тот момент, когда они увидели меня, то начали смеяться и приветствовать нас… Они рассказали, что, услышав накануне наши выстрелы, турки испугались, оставили свои товары на базарах и убежали в крепость, думая, что это донские казаки атаковали 4 турецких парусника, стоявших у Черного моря.

Из-за того, что далее на водном пути [по Днестровскому лиману] к городу было много песчаных мелей и стремнин, которые я сам видел, мне пришлось следовать с одним лодочником вниз по реке, а потом вдоль моря. В ходе этой поездки длиной в добрую милю лошадям пришлось пройти по большой песчаной банке [grosses rieff], отделяющей /17/ Черное море от Днестра, продолев при этом вплавь два пролива [гирла]: один шириной около 60 шагов [Очаковское], а второй – более 100 шагов [Константинопольское]. Я проделал тот же путь на лодке вместе с моим багажом.

На одном проливе находилось несколько турков с купленными ими женщинами-христианками, которые купались и омывались в Днестре. Когда женщины вышли из воды, турки завернули их в красивые банные полотенца со многими кистями, помогли им вытереться насухо, чувственно лаская их при этом. Затем они ушли с женщинами по направлению к парусным судам, целуя по пути. Они обращались с ними прилично и благородно, в отличие от татар, которые ведут себя по отношению к пленным как будто бы они были собаками, издеваясь и избивая их по-зверски. Поэтому пленницы, если они не могут вернуть себе свободу, предпочитают быть проданными туркам, которые одевают их и относятся очень хорошо.

В гавани, на другой стороне [правом берегу пролива], стояли четыре турецких парусных судна, загруженные мускатом [muscateller] и другими кислыми [сухими] винами, а также французскими и турецкими грецкими орехами. Одно из них было из Трапезунда в Анатолии. Капитаном этого торгового судна или рейс-башой [reiss bassa] был Франгул Карикозович [Frangul Kyrikoszowic] – как и все его моряки, грек из Трапезунда, который позволил мне подойти к судну и наполнить мои пустые бочки вином по цене 6 грошей [? – gl.] на круг. Его люди на борту их судна делали все, чтобы ублажить меня: угощали меня лучшим мускатом с апельсинами, грецкими орехами и с сухими корками [цитрусовыми цукатами – ?] и показали себя очень дружелюбными.

Они были яркими людьми и верили, среди иных вещей, в то, что Бог пошлет некого христианского принца, который решительно нападет на турков; и они не имели никаких сомнений в том, что Бог благо-

волит христианам. Они рассказали мне, что в Константинополе турки составляют лишь десятую часть обитателей – то есть в городе живут почти исключительно христиане. Капитан приказал написать в блокноте моего слуги как подарок на память для меня следующие греческих слова: Ιησούς Χριστός Νικά... /18/ Он дал мне компаньонов, чтобы я добрался на лодке до берега, и даже отсалютовал в мою честь из маленькой железной пушки. Но даже там я избавился от них с большим трудом, так как они принесли с собой графин с мускатом. Они споили всех моих людей и обещали навестить меня в городе на следующий день. Эту ночь я провел под открытым небом на берегу Днестра.

День 14-й. Утром по дороге вдоль Днестра я купил у рыбака карпа весом 8 окк (или 24 литра) [около 9,7 кг] за 9 грошей. Я мог бы приобрести его и за 4 гроша, если бы поторговался. Однако я дал ему то, что он просил, так как получил гораздо больше, чем оно стоило. В тот же день я благополучно добрался до Аккермана или Белгорода и снял комнату у одного старого грека.

В тот момент, когда я поселился у хозяина, каймакан или начальник этого места прикрепил ко мне переводчика, для сопровождения которого был отправлен один из моих людей. Когда они прибыли в каймакану, последний сразу же спросил у него обо мне, показывая свое удовлетворение от моего прибытия. После этого, по правилам татарского гостеприимства, он предложил ему выпить, опорожняя стакан до дна за его здоровье. Он вынужден был выполнить его требования, несмотря на экстремальную жару…

В тот же вечер турецкие парусники с вином подошли к городу, а с ними пришло и греческое судно из Трапезунда. Его капитан Франгул [Frangul], стал на якорь прямо перед домом моего хозяина. Он сразу же спросил обо мне, послал за кувшином лучшего муската и приветствовал им меня. Он был переполнен радостью и дружескими чувствами и остался, чтобы за столом отведать со мной карпа и жареного осетра.

День 15-й. Мне пришлось остаться на месте потому, что заболела лошадь моего гвардейца. В тот же день каймакан прислал для моих лошадей мешок кукурузы. Некоторые местные греки также пришли ко мне, они ели и пили со мной и были очень рады моему приезду, так как я был христианином… /19/ Греческий торговец из Карасубазара в Крыму рассказал, что обыл отправлен в Черкесию каймаканом паши из Силистрии, чтобы купить для него двух молодых и очень красивых черкесских девочек. Теперь он возвращался с ними обратно, заплатив за каждую 200 дукатов.

Утром ***16-го дня*** месяца, еще до рассвета мы выехали из Аккермана. Недалеко от города я встретил одного старого янычара из Крыма и трех молдавских крестьян… Также мне повстречался татарин, ехавший из Паланки [Palanka] (небольшого турецкого местечка, которое я оминул), высказавшийся в том смысле, что, возможно, не было никакого нападения казаков на Каменец, так как татары из Добруджи спокойны и находятся на этой стороне Днестра, недалеко от Паланки, а некоторые из них ждут приказа хана к выступлению в Бендерах. /20/ В этой турецкой цитадели я не был, но видел ее с холма, проезжая мимо.

В тот же вечер, незадолго до ночевки, я подстрелил пеликана, ранив в крыло. Странно, но эта красивая птица была гораздо больше лебедя и я принес его живым. Провел ночь в Оланештах [Olesnest], большой и обитаемой деревне, где мы были довольны хорошей пищей, но нам нечего было пить, так как воду не с чем было смешать, а употреблять просовое пиво я не мог.

На ***17 день*** в Чобручах [Czuburca] в полдень я купил четырех карпов средних размеров, которые стоили вместе столько же, сколько один большой, и ими здесь же пообедал. Ночь я провел в Леонтьевом [Lionty] – большой турецкой деревне, но жили в ней только греческие христиане.

УДК 94 : 329.285 (477) «1905/1907»

ФЕДЕРАЦІЯ АНАРХІСТІВ-КОМУНІСТІВ «ЧОРНИЙ ПРАПОР» У БОРОТЬБІ ЗА ЛІДЕРСТВО В АНАРХІСТСЬКОМУ РУСІ В УКРАЇНІ (1905-1907 рр.)

Віктор Савченко
Одеський державний університет внутрішніх справ
Україна, 65014, м. Одеса, вул. Успенська, 1
e-mail: lanjeron15@gmail.com

Сто років тому розпалася одна з наймогутніших світових імперій, породивши нові надії, проекти, держави. Процес руйнування імперії був запущений ще у 1905 році кров'ю невинно розстріляних робітників Петербурга, повсталих Москви, загиблих «на сопках Маньчжурії» солдат програної японської війни. Цей неминучий процес наближали робітничі страйки, селянські бунти, діяльність ліберальних і революційних партій. Найбільш радикальну тактику боротьби проти феодальної імперії запропонували анархістські організації, які, починаючи з 1903 р., поширювалися західними та південно-західними губерніями імперії. Серед анархістських радикалів найбільш екстремістським об'єднанням позиціонувала себе Федерація анархістсько-комуністичних груп «Чорний прапор». Анархісти цього об'єднання сподівалися, що від гуркоту кинутих ними бомб «прокинуться всі пригноблені і їх розправа буде страшною».

Про діяльність Федерації «Чорний прапор» (далі «ЧП») в українських губерніях не існує окремої історичної літератури, хоча вона згадується у серйозній праці з історії анархізму в Україні О. Лебеденка, у роботах американських вчених П. Евріча й А. Гейфман [1]. Збереглися апологетичні спогади діячів «ЧП» в яких ця структура постає як найбільш революційна та безкомпромісна [2].

Великі анархістські групи у Російській імперії 1903-1904 рр. виникали у районах смуги осілості, де було численне, опозиційно налаштоване єврейське населення (у Білостоці, Вільно, Кишиневі, Житомирі, Ніжині, Одесі), на яке й розраховували анархістські організатори. До літа 1905 р. всі групи анархістів були анархо-комуністичного спрямування «Хліб і воля». Організатори груп були тісно пов'язані з двома зарубіжними центрами анархістського руху Лондоном і Женевою, силами яких створювався журнал «Хлеб и воля», що став своєрідним організаційним центром руху. Але до вересня 1905 р. потенціал, у тому числі й грошовий, у «хлібовольців» виснажився. Для розвитку анархістського руху були потрібні нові ідеї, сценарії, млявий перебіг революції породжував соціальний запит на радикальні дії.

У грудні 1905 р. до міста Білосток, де склалася найбільш впливова та численна група «Хліб і воля», приїхав пропагандист анархізму Юда Гроссман «Рощін», за плечима якого було сім років революційної діяльності. Він народився 1883 р. в єврейській купецькій родині у Новоукраїнці Єлисаветградського повіту. Його старший брат Абрам 1897 р. створив соціал-демократичний Єлисаветградський гурток Південноросійського союзу робітників, в який увійшов й Юда. 1903 р. у Лондоні вони перейшли до Федерації єврейських анархістів і групи П. Кропоткіна, Ю. Гроссман відвідує Женеву, де входить до анархістської групи «Хліб і воля», працює у редакційній раді видання «Хлеб и воля». З літа 1905 р. він намагається створити власний напрямок в анархістському русі та на основі білостоцької групи «Хліб і воля» створює першу групу «ЧП» [3, с. 166].

Одеса, як центр анархістського руху в Україні, була обрана Ю. Гроссманом головною базою свого руху. У серпні 1905 р. Ю. Гроссман прибув до Одеси, де з успіхом виступив перед студентами Новоросійського університету, агітуючи за радикальний анархізм [4, арк. 3]. Ю. Гроссман був блискучий оратор, він «сперечався з бундівцями і соціалістами-революціонерами. Ніхто не міг перемогти його в дискусії» [5, с. 122]. До організації своєї федерації він долучив відомих в українських губерніях анархістів К. Ерделевського, О. Таратуту й ін., що дало йому змогу організовувати групи «ЧП» по містах України (Одеса, Миколаїв, Єлисаветград, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Рівне, Житомир, Бердичів, Київ, Катеринослав, Кам'янськ, Нікополь, Сімферополь, Севастополь, Новозибків). Активістами руху стали колишні члени групи «Хліб і воля»: А. Єлін «Гелінкер», Л. Лапідус «В. Стрига», Б. Шершевська, М. Мец,

С. Борісов, Х. Молчанський, Л. Тарло [6].

У листопаді 1905 р. на мітингу в Одесі, організованому анархістами-комуністами, загострилися протиріччя між «ЧП», «Хлібом і волею», анархістами-синдикалістами. Ю. Гроссман таврував своїх конкурентів з табору анархістів як «угодовців», «дрібнобуржуазних федералістів», виступив проти участі анархістів у профспілках, вказуючи, що профспілки «привчають робітників до легалізму», до боротьби «за мінімальні вимоги». Після жвавих дискусій більшість анархістів з одеської групи анархістів-комуністів заявила про свою підтримку «ЧП». «ЧП» став позиціонувати себе міжрегіональною федерацією анархістських груп, групи «ЧП» заявили про себе у Варшаві, Мінську (створена типографія), Вільно, Ковно, Ризі, Гродно, Курську, Баку, Катеринодарі. Імперською поліцією «ЧП» вважався найбільш небезпечною анархістською групою, на її рахунку до початку 1907 р. були сотні актів терору й експропріацій [7].

«Хлібовольці» бачили основний центр ваги анархістської діяльності у масовій роботі серед робітників і селян, анархо-синдикалісти – у профспілках, Ю. Гроссман вважав, що теорія та діяльність груп «Хліб і воля» – «замаскований мінімалізм», заявляючи, що «боротьба проти демократизму – центральна душа» «ЧП», пропонуючи боротися проти парламентаризму. Ю. Гроссман заперечував політичну роботу анархістів серед робітників, у профспілках, тактику економічних страйків. Лідери «ЧП» закликали до перманентного бунтарства: «боротися з буржуазними законами незаконними засобами», «безперервно підтримувати атмосферу класової війни», проводити «партизанські виступи» у формі захоплення підприємств, експропріацій, децентралізованих бойових актів – масового терору, перейти до тотальних «антибуржуазних безмотивних актів» для того, що б викликати народний «кривавий бунт» проти влади. Він вважав, що якщо анархісти не перейдуть до «вищої стадії боротьби… то маса втратить довіру» до них, що гучні акти терору потрібні для пропаганди анархізму та ліквідації пасивного настрою мас. Критикуючи анархізм-комунізм та анархізм-синдикалізм Ю. Гроссман закликав залучати до груп анархістів «покидьків і відщепенців суспільства» [8, с. 32-34]. Лідер анархістських груп «Хліб і воля» Західного краю (Литва, Польща, Білорусь) І. Гейцман «Хаїм Лондонський», на скликаній у Вільно анархістській конференції розпочав боротьбу проти «ЧП», критикуючи їхні «приватні дрібні експропріації». У жовтні 1905 р. у Білостоці Ю. Гроссман скликав Першу конференцію Федерації «ЧП» північного-заходу та півдня Росії, призвавши до перетягування бойових активістів груп «Хліб і воля» під свій «прапор» [9].

19-20 жовтня 1905 р. в Одесі стався єврейський погром, під час якого було вбито понад 250 мирних євреїв. Під керівництвом анархіста Л. Гершковича була створена лабораторія з виготовлення бомб, бойова анархістська дружина, члени якої стріляли по натовпу погромників, жбурнули бомби у монархічну маніфестацію та козацьку сотню. При спробі арешту анархісти «ЧП» П. Непомнящий, Д. Родовінчік, А. Леках вчинили збройний опір поліції, відбивши напад поліцейських на їх штаб. Переводячи ідеї «ЧП» у практику анархісти вбивали представників поліції, проводили експропріації. В Одесі «ЧП» планував розставити «пекельні машини» по вул. Дерибасівській і «підірвати всіх великих буржуа», «здійснити захоплення фабрик і магазинів». 6 грудня 1905 р. в Одесі анархісти кинули бомбу у натовп народу, що очікував на свято тезоімеництва Миколи II, ще дві бомби були кинуті у солдатів [10].

У грудні 1905 р. у Женеві анархісти видали одне число журналу «Черное знамя» (ред. Ю. Гроссман). У грудні 1905 р. – січні 1906 р. група «ЧП» видала в Одесі одне число «Летучего листка», чотири відозви «Ко всем рабочим», «Ко всем рабочим и работницам», «Товарищи рабочие!», «Что такое анархия?». У листопаді 1905 р. Б. Мец, Б. Шерешевська (Вайсберг), Б. Бахрах (Нота) жбурнули бомбу у ресторан варшавського готелю «Бристоль» – вибух став першим актом «невмотивованого» терору до якого закликали ідеологи «ЧП» [8, с. 34].

13 грудня 1905 р. в Одесі спалахнув загальний робітничий страйк. Анархісти прагнули поглибити хаос у місті, дезорганізувати та паралізувати владу. 17 грудня до одеського ресторану Лібмана висунулася група терористів, прихильників «ЧП»: К. Ерделевський, М. Мец, Й. Брунштейн, О. Таратута, С. Шашек, Б. Шершевська, Б. Бахрах. Вони кинули бомби у вікна ресторану, що призвело до руйнувань і поранень відвідувачів. Одна бомба не розірвалася, але вибухнула згодом у поліцейській дільниці, забравши життя офіцерів поліції.

«Лібманівський акт» мав великий резонанс по всій імперії, з приводу вибуху в Одесі (та в ін. містах) анархістами були видані пропагандистські листівки: «Бомби Анархістів-Комуністів вибухнули у вертепі буржуїв… Нехай терор особистий і масовий широкою хвилею розіллється по всій країні!». Поліція ареш-

тувала всіх терористів й у листопаді 1906 р. М. Мец, Б. Шершевська, Й. Брунштейн були засуджені та страчені, 17 років каторги «отримали» С. Шашек та О. Таратута, К. Ердалевський збіг з тюремної лікарні та продовжив свою діяльність у «ЧП». Лідери анархо-синдикалізму й анархістів-комуністів Федерації «Хліб і воля» засудили цей акт «невмотивованого» терору [11].

У грудні 1905 р. анархістами була кинута бомба у магазин посуду Зусьмана в Одесі. З приводу цього вибуху нова листівка погрожувала: «Нехай широкою хвилею розіллються всюди подібні акти. Буржуазія вже чує, що час розправи близький, що наближається час її загибелі… Хай живе загальна експропріація!» [12]. Анархісти зробили своє ім'я страхітливим для місцевих підприємців та адміністраторів, після вибухів «у Лібмана», «у Зусмана», в магазині Бомзе, ставки анархістів і ціна їхнього слова зросли. Потенційним жертвам ставало зрозуміло, що за вимогами анархістів потрібно віддавати гроші. Ці вибухи стали «візитівкою» анархістів, своє існування вони пов'язали із грошовими коштами «здобутими» шляхом експропріацій і здирництва. На них створювалися штаби Федерації «ЧП», друкувалися листівки та газети, гроші направлялися на закупівлю вибухівки та зброї, на допомогу ув'язненим анархістам, організацію втечі анархістів з в'язниць і каторги.

У грудні 1905 р. керівники «ЧП» обрали Катеринослав містом створення «тимчасової революційної комуни». Але група, що виїхала до Катеринослава для підготовки повстання, була ліквідована поліцією.

У січні 1906 р. Ю. Гроссман організував з'їзд анархістів (переважно напрямку «ЧП») у Кишиневі. Бойовики з Білостоку приєдналися у Кишиневі до терористичної групи анархістів, що виїхала до Катеринослава, у Кам'янську терористи цієї групи стріляли у майстра заводу, поліцейських, підірвали поліцейську дільницю [8, с. 39]. Бойові дружини «ЧП» здійснили експропріації кас заводів, фірм, магазинів по містах України, Білорусі, Литви, Кавказу [13].

На початку 1906 р. анархісти одеського «ЧП» вбили поліцейського пристава, готували замах на тимчасового генерал-губернатора П. Глаголєва, скоїли два вибухи жандармського управління та біржі. Теракти супроводжувалися випуском листівок, більшість з яких було віддруковано у друкарнях «захватним шляхом» [13]. У лютому 1906 р. члени «ЧП» Л. Тарло, Д. Черкаський, Х. Ердалевська організували в Одесі автономну бойову дружину терористів «ЧП» (бл. 30 осіб) [14]. Поліція ліквідувала цю дружину разом із лабораторією вибухових речовин, підпільною друкарнею. Залишки груп в Одесі очолили В. Ямпольський і М. Пащенко [15].

У квітні 1906 р. для відновлення груп «ЧП» до Одеси, Києва, Катеринослава завітали анархісти Ю. Гроссман і Г. Сандомирський. Вони налагодили зв'язок з місцевими анархістами, виступали з рефератами та промовами серед робітників і студентів, надавали практичні рекомендації по формуванню груп. Анархісти готували новий вибух одеського Головного жандармського управління, замах на прокурора Одеського воєнно-окружного суду. Кілька анархістів були спрямовані по селах Півдня України, щоб агітувати селян до захоплення земель. У травні 1906 р. відбувся страйк одеських друкарів під час якого робітник-анархіст «ЧП» І.-Ш. Покатілов вбив директора акціонерного товариства друкарської справи Л. Кірхнера. І.-Ш. Покотілов був засуджений до смерті та повішений, ставши одним з мучеників «анархістського іконостасу». За кордоном масовим тиражем була випущена листівка з портретами страчених анархістів І. Покотілова та Л. Тарло [16].

У липні 1906 р. в Одесі зібралися активісти «ЧП» під керівництвом С. Борисова, О. Таратути, Х. Молчанського. Вони готували замахи на командувача Одеського військового округу О. Каульбарса, голову Воєнно-окружного суду, начальника в'язниці, вибух Одеського жандармського управління, організували низку експропріацій, захоплень друкарень для того, щоб віддрукувати три листівки [17]. Київська, Луцька та Кам'янець-Подільська групи «ЧП» намагалися видати № 1 журналу «Бунтарь» у Луцьку, але із-за провалів не змогли налагодити друк. Київські анархісти не змогли побудувати сильної організації, хоча налагодили пропаганду у робітничих передмістях, серед студентів, поширювали анархістську літературу на ідиші. У серпні 1906 р. поліція виявила друкарню та провела арешти київських анархістів, у тому числі їх лідерів К. Городецького та С. Каракоза [18]. У першій половині 1906 р. кількість членів Федерації «ЧП» по Російській імперії перевищувала 1 тис. осіб, в Україні було бл. 500 осіб, з них в Одесі близько 200.

Восени 1906 р., коли Ю. Гроссман перебував за кордоном, почалася криза Федерації «ЧП». До одеських анархістів-синдикалістів Федерації «Новий світ» приєдналися 40 колишніх бойовиків «ЧП» на чолі із О. Задорожним, П. Коротковим [19].

У грудні 1906 р. з-за кордону до Одеси та Києва повернулися Ю. Гроссман і його жінка Зінаїда «Клеопатра», які зуміли об'єднати активістів груп «ЧП», «Вільна комуна», анархістів-комуністів у новий склад Південноросійської робітничої групи «ЧП» – Федерація одеських анархістів. Відновилася робота анархістських гуртків серед робітників, групи збільшилися за рахунок колишніх членів РСДРП, Бунду, ПСР. Група анархіста «ЧП» І. Івасенко скоїла експропріацію 2800 руб. на ст. Любашівка [20]. Анархісти «ЧП» нападали на банківські контори, друкарні, магазини, поставили в Одесі нову підпільну друкарню та встигла надрукувати листівки, де закликали громити магазини та фабрики. У листівці до страйкуючих «РТПіТ» вони пропонували робітникам відмовлятися від боротьби за легальні профспілки, «надати страйку різкий бойовий характер» [21].

У березні – на початку квітня 1907 р. бойовики «ЧП» жбурнули бомбу у Головне жандармське управління Одеси, провели експропріації, захопивши бл. 700 руб.

Ю. Гроссман оселився у Києві, керуючи місцевим «ЧП», зробив спроби об'єднати розрізнені київські групи. У квітні 1907 р. автономна бойова група Б. Беркова потрапила у засідку, чотири бойовики групи були заарештовані під час збройного опору поліції, зрадники з числа анархістів видали структуру «ЧП». Стався грандіозний провал центрів Федерації «ЧП» в Одесі та Києві [22]. В Одесі перед судом (за неповними даними) постали 94 члени «ЧП», 51 співчуваючий анархізму, 5 анархістів втекло з в'язниці, була ліквідована лабораторія вибухових речовин [23].

Після квітневого (1907 р.) розгрому федерації продовжувала діяти ІІ-а група «ЧП» в Одесі, у червні 1907 р. вона була ліквідована поліцією, разом із друкарнею та набором листівки «Ко всем трудящимся». У серпні 1907 р. анархістські емісари із Швейцарії намагалися створити нову групу «ЧП» в Одесі, напад на артільника заводу Гена дав анархістам «ЧП» 3400 руб. [24]. Бойові групи Д. Граценштейна, Л. Сімановича, П. Чорного (31 особа) «відкололися» від анархістів-синдикалістів «Нового світу» та відтворили ІІІ-ю групу «ЧП»: «…тому, що синдикалісти не визнавали безмотивного терору» та направляли всі сили винятково на організацію протесту робітників. К. Фейгельман стверджував, що влітку 1907 р. особливу увагу «ЧП» приділяло пропаганді серед робітників одеського порту та району Пересип, які «потрапили під наш вплив», що «ЧП» складалося «з робітників і частини напівінтелігентів. Інтерес до анархізму серед робітників був величезний». Одеська група «ЧП» поширювала анархістський журналу «Бунтарь», зуміла надрукувати три листівки, але друкарня «ЧП» не могла більше працювати через арешт технічних працівників, у групі бракувало «пропагандистів-інтелігентів» [24, арк. 8].

Ю. Гроссман був обраний делегатом на Міжнародний анархістський конгрес в Амстердамі, але у червні 1907 р. був заарештований на прикордонній станції, утримувався під арештом у Лук'янівській в'язниці, згодом був висланий до Тобольської губернії. Анархісти, залишившись без керівництва, вирішили об'єднати зусилля активістів з груп анархістів-синдикалістів, анархістів-комуністів і «ЧП» й створити нову організацію – «Робітничу групу (федерацію груп) анархістів на Півдні». У другій половині 1907 – на початку 1908 р. активісти «ЧП» розійшлися по іншим федераціям «Анархістів на Півдні», «Бунтарь», «Буревісник», «Бойовий інтернаціональний загін анархістів-комуністів», Ю. Гроссман виступив за об'єднання груп анархістів в єдиний союз, став прихильником анархо-синдикалізму [25].

«Прямі дії» федерації «Чорний прапор» були складовою епічної історії революції 1905-1907 рр. Федерація «ЧП» 1906 р. змогла стати одною з провідних анархістських об'єднань в Україні, але у середині 1907 р. припинила своє існування. Тактика терору «ЧП» не справдилася, терор не дав бажаних для анархістів результатів: відштовхнув від них маси, не привів до руйнації державного апарату. Каральна імперська система мобілізувала всі можливості для знищення небезпечних анархістів. Ідеологія «ЧП» не була розрахована на роботу у масах, на політичні союзи, «ЧП» був приречений на політичне сектантство й ізоляцію. Спад революції став кінцем федерації «ЧП», котра відіграла в історії України своєрідну роль негативного зразка лівого екстремізму та політичного тероризму. Бойовики з «ЧП», більшість з яких закінчила шибеницею, намагалися своєю смертю наблизити утопічне «царство волі та рівності», забуваючи про те, що його неможливо побудувати на терорі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лебеденко А.М. Анархизм в Украине (конец XIX – начало XX ст.)/ А.М. Лебеденко. – К.: Институт истории Украины НАН України, 1995; Гейфман А. Революционный террор в России. 1894-1917 / А. Гейфман. – М: КРОН-ПРЕСС, 1997; Эврич П. Русские анархисты. 1905-1917 / П. Эврич. – М.: Центрполиграф, 2006.

2. Гроссман И. Думы о былом (Из истории белостоцкого анархического «чернознаменского» движения) / И. Гроссман // Былое (М.). – 1924. – № 27-28. – С. 172-182; Avrich P. Anarchist Voices: An Oral History Of Anarchism in

America / P. Avrich. – Princeton University, 1996.
3. Кривенький В.В. Гроссман И.С. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН. 1996. – С. 166.
4. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф.102, оп.1806, спр.189.
5. Avrich P. Op. cit.
6. Кривенький В.В. О численности и размещении анархистских организаций накануне и в период российской революции 1905-1907 гг. / В.В. Кривенький // Деп. ИНИОН. № 36936. – М., 1988: Политическая каторга и ссылка. – М.: ВОПСП, 1934.
7. Лебеденко А.М. Указ. тр. – С. 79; Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.634, оп.1, спр.584.
8. Глушаков Ю.Э. «Революция умерла! Да здравствует революция!»: Анархизм в Беларуси (1902-1927) / Ю.Э. Глушаков. – СПб.: ШSS, 2015.
9. Новомирский Д.И. Анархическое движение в Одессе / Д.И. Новомирский // Михаилу Бакунину 1876-1926. Очерки истории анархического движения в России. – М., 1926. – С. 253-265; Горев Б.И. Аполитичные и антипарламентские группы. Анархисты. Максималисты. Махаевцы / Б.И. Горев // Общественное движение в России в начале XX века. – Т. 3, Кн. 5. – СПб., 1914; Отверженный Н. Главные течения в анархической литературе XX века / Н. Отверженный // М. Бакунину. 1876-1926. Очерки истории анархического движения в России. – М., 1926; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.347, оп.1, спр.5977; ДАОО, ф.634, оп.1, спр.582.
10. ДАОО, ф.2, оп.4, спр.8270. арк.2, 10зв.; ф.634, оп.1, спр.584, арк.21.
11. ЦДІАК України, ф.347, оп.1, спр.597; ДАОО, ф.2, оп.1, спр.441, арк.89-91.
12. ДАОО, ф.2, оп.4, спр.8415, арк.84; ф.13, оп.2, спр.58, арк.30; ЦДІАК України, ф.347, оп.1, спр.597; ф.385, оп.1, т.2, спр.1925.
13. ДАОО, ф.634, оп.1, спр.583, арк.23; спр.591, арк.50; спр.592, арк.2-10; ДАОО, ф.13, оп.2, спр.58; ф.634, оп.1, спр.556, спр.570, спр.572, спр.574, спр.586; ЦДІАК України, ф.419, оп.1, спр.5064, арк.7.
14. ДАОО, ф.2636, оп.1, спр.2218; Дело 17-ти анархистов-коммунистов // Одесские новости. – 1906. – 31 мая.
15. ДАОО, ф.2, оп.1, спр.227. арк.69; оп.4, спр.8173. арк.2-9.
16. ДАОО, ф.2, оп.1, спр.441; ф.13, оп.2, спр.58; ф.633, оп.1, спр.1.
17. ДАРФ, ф.102, оп.237 (1907), спр.12 ч.15, арк.44-45; ЦДІАК України, ф.313, оп.2, спр.2126, арк.1-7; ф.336, оп.1, спр.2393, арк.34; ф.347, оп.1, спр.1279, арк.1-10.
18. Вольная коммуна (М.). – 1918. – 20 апреля; ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.67, арк.1; ф.1598, оп.1, спр.67, арк.1; ДАРФ, ф.102, оп.234 (1907), спр.12 ч.21, арк.274.
19. ДАОО, ф.634, оп.1, спр.588, арк.2.
20. ЦДІАК України, ф.419, оп.1, спр.5153; ДАОО, ф.2, оп.1, спр.8269а; ф.8187, оп.1, спр.31.
21. ДАОО, ф.314, оп.2, спр.146, арк. 2-10.
22. ДАРФ, ф.102, оп.237 (1907), спр.12 ч.10А, арк.47; Гейне Н. Политические в Лукяновке / Н. Гейне // Каторга и ссылка (М.). – 1926. – № 4. – С. 202-207.
23. Буревестник (Париж-Женева). – 1907. – № 6-7; Ведомости Одесского градоначальства (Одесса). – 1906. – 14 февраля.
24. ДАОО, ф.П-2636, оп.1, спр.410, арк.5.
25. ЦДІАК України, ф.268, оп.1, спр.181.

Савченко Віктор ***Федерація анархістів-комуністів «Чорний прапор» у боротьбі за лідерство в анархістському русі в Україні (1905-1907 рр.)***

У статті висвітлюється діяльність груп анархістів-комуністів «Чорний прапор» під час революції 1905-1907 рр. Ця анархістська структура намагалася за допомогою терору мобілізувати маси проти імперської влади та приватної власності, використовуючи експропріації для забезпечення своєї діяльності. Зі спадом революції активність «Чорного прапору» зійшла нанівець, а його активісти перейшли до інших анархістських угруповань.

Ключеві слова: *революція, терор, політичний екстремізм, експропріації, анархісти-комуністи, «Чорний прапор»*

Савченко Виктор ***Федерация анархистов-коммунистов «Черный флаг» в борьбе за лидерство в анархистском движении в Украине (1905-1907 гг.)***

В статье освещается деятельность групп анархистов-коммунистов «Черный флаг» во время революции 1905-1907 гг. Эта анархистская структура пыталась с помощью террора мобилизовать массы против имперской власти и частной собственности, используя экспроприации для обеспечения своей деятельности. Со спадом революции активность «Черного флага» сошла на нет, а его активисты перешли к другим анархистских группировок.

Ключевые слова: *революция, террор, политический экстремизм, экспроприации, анархисты-коммунисты, «Черный флаг»*

Savchenko Viktor ***Federation anarchic-communists «Black flag» in the struggle for leadership in the anarchist movement in Ukraine (1905-1907)***

The article to highlights the activities of groups anarchic-communists «Black Flag» in the during of the revolution of 1905-1907. This structure anarchist tried using mass terror against imperial power and private property, to using expropriation for providing its activities. With the decline in activity revolution «Black Flag» came to naught, and its activists have moved to other anarchist groups.

The tactic of the terror by «Black Flag» was not fulfilled, the terror did not give the results desired by the anarchists: pushing away masses from them, did not lead to the destruction of the state apparatus. The punitive imperial system mobilized all possibilities for the destruction of dangerous anarchists. The ideology of «Black Flag» was not intended to work in the masses, to political unions, «Black Flag» was doomed to political sectarianism and isolation. The decline of the revolution was the end of the federation «Black Flag», which played a unique role in the history of Ukraine of a negative model of left-wing extremism and political terrorism. The politicians from the «Black Flag», most of whom graduated from the gallows, tried to bring their utopian «kingdom of freedom and equality» closer to their death, forgetting that it was impossible to build on the terror.

Keywords: *revolution, terrorism, political extremism, eminent domain, anarchic-communists, «Black Flag»*

Рецензенти:
Михайлуца М.І., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 03.06.2017 р.

УДК 94 (438)

ГАЛИЧИНА У КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ МЕСІАНСЬКОЇ ВІЗІЇ

Віталій Лисенко
ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»
Україна, 50086, Дніпропетровська область, м. Кривий Ріг, вул. Гагаріна, 54
e-mail: vitaly.istorik@gmail.com

Сучасні суспільно-політичні процеси потребують ретроспективного погляду у минуле, вивчення історичних процесів та явищ, розуміння їх перебігу, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, визначення закономірностей задля забезпечення подальшого розвитку особистості та суспільства загалом, формування ефективної державної політичної системи. Надзвичайно актуальним для національного самоствердження та налагодження партнерських відносин із Польщею та всебічного вивчення історії українсько-польських міжетнічних відносин, що характеризувалися як конфліктністю, так і спробами порозуміння є дослідження ролі Східної Галичини у польській месіанській візії, яку було теоретично обґрунтовано польськими політичними діячами XIX – першої половини XX ст.

Оцінюючи конфліктність польсько-українських відносин, негативних наслідків міжетнічної конфліктно-конфронтаційної взаємодії, наголошуємо на необхідності адекватної оцінки трактування польської месіанської візії та відновлення історичної справедливості, національного самоствердження, винятково шляхом пошуку взаємного порозуміння та прощення, недопущення етнічних протистоянь і налагодження партнерських відносин між націями.

Сучасною вітчизняною та зарубіжною полоністикою вже, певним чином, розкрито деякі аспекти проблеми нашого дослідження, однак залишаються ще питання, що потребують більш повноцінного розкриття. Тому вважаємо за необхідне розкрити особливості формування польської месіанської візії та місця у ній Галичини. Потрібно неупереджено та незаангажовано розкрити причини та передумови, що справили вплив на обґрунтування Галіції, як складової польської держави, центру відродження Речі Посполитої.

Дослідженням даної проблеми займалися як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, зокрема Т. Зарецька [1], Я. Пісулінський [2], С. Плохій [3], М. Рябчук [4], М. Сивіцький [5], С. Ніцея [6], Л. Вульф [7].

Друга половина XIX ст. стала періодом радикальних суспільно-політичних перетворень в імперії Габсбургів. Внаслідок подій, що відбулися у сер. XIX ст. цісар Франц-Йозеф I був змушений піти на поступки задля збереження цілісності держави, керуючись при цьому принципом «розділяй і володарюй». У 1867 р. цісар проголосив дуалізм імперії та розпочав ліберальні реформи, одночасно надаючи автономні права польському народу. Королівство Галіції та Лодомерії у даних умовах стало «польським П'ємонтом», в якому повноцінно, зважаючи на досвід «Великої еміграції», сформувалася концепція польського месіанства.

Визначення Галичини як власне польської території має давнє коріння. Ще на початку XIV ст. даний регіон був завойований польським королем Казимиром Великим, де протягом століть проходили асиміляційні процеси як насильницького, так і добровільного характеру. Однак після Першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. ситуація частково змінилася, адже поляки втратили державність, й опинилися у тому ж становищі, що й українці. Галичина відійшла до Австрійської імперії. Якщо для українців принципово нічого не змінилось, адже одна імперія змінила іншу, то до поляків цісарі проводили більш м'яку політику задля уникнення проявів сепаратизму у регіоні, що, у свою чергу, не могло не посилити антагоністичні настрої між народами.

Як слушно зауважує американський історик Л. Вульф: «Парадокс історичної подібності між колишніми Галицькими землями Польщі й України у тому, що саме тут антагонізм між поляками й українцями був найбільшим у період правління династії Габсбургів. Все це пояснювалося тим, що імператори створювали Галіцію з метою легітимізації приєднання земель Польсько-Литовської держави (Речі Посполитої) у 1772 р., коли відбувся перший поділ Польщі. Глибоко релігійна імператриця Марія Терезія відчувала психологічний дискомфорт через моральні переконання щодо захоплення території іншої католицької держави. Тим самим показуючи приналежність поляків до ко-

ронного краю, їх владний вплив» [7, p. 167].

Таким чином можемо констатувати, що коріння майбутньої боротьби між українцями та поляками, яка досягла піку в кінці XIX – поч. XX ст. були закладені цісарською владою. Не вбачаючи відмінностей між народами, нехтуючи національними інтересами українського населення, задля нормалізації відносин з поляками було закладено фундамент однієї з найгостріших проблем в Австро-Угорській імперії та Другій Речі Посполитій.

Повноцінне ж обґрунтування месіанської теорії «польськості» Галичини відбулося після «весни народів» в Австрійській імперії, коли польські політичні сили почали боротися проти українського національного руху, який сформувався в умовах революційних подій. Хоча, починаючи з 1849 р. у країні почалася «Бахівська реакція», революція зазнала поразки, все ж польське населення Галичини наочно продемонструвало урядовим колам, що польський національний рух не є ефемерним і має чітку та сильну соціальну підтримку. Тому вже у 1861 р. цісар Франц-Йозеф I був вимушений проголосити автономію Галичини та дати згоду на скликання Галицького сейму, де переважали поляки. Окрім цього, починаючи з 1867 р. і до 1914 р., намісником краю завжди призначався представник із польської еліти. Тобто влада в автономному регіоні належала фактично польським аристократичним колам. Звичайно це не могло не справити впливу на означення Галичини та її столиці м. Лембергу (Львову), як центру польського державного відродження. С. Ніцея, розкриваючи приналежність Східної Галичини до Польщі, наголошує: «Немає історії Галичини без історії Польщі й історії Польщі без Галичини та її людей. Шість століть жили поляки на цих землях, вважаючи їх своїми. Вони приклалися до розвитку культури цього краю, культури польської, панської. Львів став «Semper Fidelis» (завжди вірне Речі Посполитій) – столицею польського П'ємонту, найголовнішим політичним осередком Другої Речі Посполитої» [6, s. 76].

Каталізатором до обґрунтування у месіанській візії «польськості» Галичини вже на політичному рівні стали патенти цісарів Австро-Угорщини (т.зв. «патенти двох цісарів»), які були проголошені вже на завершальному етапі Першої світової війни та у переддень революції 1918 р. У листопадовому патенті Франца-Йозефа I від 02.11.1916 р. проголошувалося відродження Польщі під протекторатом країн Четверного союзу. Полякам було надано широке самоврядування. У цьому ж патенті було повністю знівельовано намагання українців поділити Галичину на Західну та Східну, тобто за етнічним принципом. Поляки отримали хоч і часткову, по-суті маріонеткову, але державу, тоді як українці повністю втратили віру в автономію Галичини. Жовтневим патентом цісаря Карла I від 16.10.1918 р. було визначено право народів, які входять до складу імперії, на самовизначення, творення власної держави. У документі прописувалося окремим пунктом «польське питання», окреслювалося необхідність створення повноцінної держави, тоді як українцям Галичини цього разу надавалася лише автономія у складі Польщі.

З вище означеного можемо констатувати, що польський політичний табір мав значну підтримку як у країн Четверного союзу, так і у країн Антанти, що зіграло не останню роль у підсиленні їх державотворчих прагнень. Після завершення Першої світової війни польський політикум, щоб залучити країни Антанти до вирішення «польського питання», розгорнув активну пропагандистську роботу, що мала на меті теоретичне обґрунтування історичної необхідності відродження Речі Посполитої, її геополітичного значення на політичній карті тогочасного світу.

У цих сприятливих умовах представники польської еліти Р. Дмовський та Ю. Пілсудський, які користувалися авторитетом у суспільстві та на міжнародному рівні, обґрунтували хоч і різні, але схожі за своїм змістом месіанські візії, що мали на меті визначення кордонів майбутньої польської держави. С. Плохій констатує, що польська національно-демократична партія під керівництвом Р. Дмовського прагнула поглинути галицьких українців польською культурою, у той час як польські соціалісти, яких очолював майбутній голова польської держави Ю. Пілсудський, виступали за федеративне вирішення українського питання у рамках польської держави, однак без Галичини, вважаючи Львів «колискою відродженої Польщі». Між польськими й українськими поглядами на майбутнє Галичини було мало місця для компромісу [3, с. 237]. Тобто автори даних месіанських концепцій вбачали, що Галичина є польською територією, пропагуючи ідею про відродження Речі Посполитої у кордонах 1772 р.

Розглядаючи позицію Ю. Пілсудського необхідно відзначити, що політик розмежовував українські території на 2 частини – «Східна Малопольща» (територія Східної Галичини), що є невід'ємною складовою Речі Посполитої та «Велика Україна» (Наддніпрянська Украї-

на), яка повинна стати незалежною державою, й буде надійним союзником у боротьбі з більшовицькою Росією. Т. Зарецька констатує: «Позиція Ю. Пілсудського у питанні кордону з Україною була найбільш поміркованою серед інших польських політиків і найбільш невибагливою у зазіханні на українські етнічно-історичні землі» [1, с. 159]. Отже, аналізуючи дану позицію варто наголосити, що Східна Галичина у ній трактувалася тільки польською територією, що повинна увійти до відродженої держави.

Радикальніші погляди на приналежність краю до Польщі викладені у месіанській візії Р. Дмовського. Для пояснення свого бачення на майбутнє Галичини спочатку ним було означено історичні обставини необхідності включення краю до майбутньої Польської держави. Після чого було піддано нищівній критиці український галицький національний рух. Зокрема він наголошував на тому, що український галицький незалежний рух буде постійно послаблювати польський вплив на територію. Забезпечення незалежності України призведе до антипольської та германофільської течії у галицькому суспільстві. Тому потрібно паралізувати цей рух і приєднати Східну Галичину до Польщі» [5, с. 50].

Зрештою з цього виходить, що він стояв на позиціях відродження Речі Посполитої «od morza do morza». Галичина у даній сентенції мала стратегічне значення, що і зумовило активну боротьбу за «польськість» регіону. Апелюючи до міжнародної спільноти, Р. Дмовський піддавав критиці український вектор у розвитку земель. Галицькі українці характеризувалися у даній концепції як несвідоме населення, яке є байдужим до національних позицій, що виступає знаряддям протидії Антанти та Четверного союзу [5, с. 50].

Звичайно, дане тлумачення не мало жодного підґрунтя під собою. Однак в умовах завершення Першої світової війни та розпаду Австро-Угорської імперії постав реальний план країн-переможниць про відродження Польщі, й тому, щоб досягти позитивного результату, польська національна еліта доклала значні зусилля.

У жовтні 1918 р. Р. Дмовський передав президенту США В. Вільсону «меморандум», в якому визначалась «польськість» Галичини та слабкість українського національного руху. Зокрема, автор зазначав: «Не можна говорити про нормальний розвиток Галичини, адже руський (український) народ знаходиться в ембріональному стані, що має низький духовний рівень, і неспроможний створити сильний уряд» [5, с. 51]. Тобто у даному документі визначалися підвалини щодо майбутньої окупації краю Другою Річчю Посполитою.

Однак польський історик Я. Пісулінський зауважує, що: «Р. Дмовський публічно заявляв, що українці не є ніяким народом, але одночасно з цим у розмовах зі своїми соратниками говорив про українську загрозу. Він вважав, що українці ніколи не відмовляться від Львова, а з огляду на те, що поляки теж ніколи від нього не відмовляться, то цей конфлікт є неминучим» [2]. З цього випливає, що хоч теоретик стояв на позиціях визначення українського галицького національного руху як недорозвиненого, що не має історичної місії, все ж був вимушений розуміти, що це є реальна сила, а не щось ефемерне, що знаходиться у стані дозрівання. Тому у поглядах Р. Дмовського відбувалося певне роздвоєння, що мало популістський націоналістичний характер.

Аналізуючи вище окреслену месіанську візію можемо виокремити низку принципових моментів: по-перше, автор відкидав будь-яку можливість поділу Галичини на Східну та Західну (українську та польську), вважаючи її тільки польською, центром шляхетської елітарної культури. По-друге, відродження Речі Посполитої неможливе без Галіції, яка стала «польським П'ємонтом», тобто фундаментом національного політичного відродження.

З цього приводу влучно зауважив М. Сивіцький, що тільки у голові зі спотвореною психікою може народитися погляд, що українці та русини – це гірші народи, які не здатні до самостійного буття і тому повинні бути скорені поляками – «народом панів». З цього видно, що концепція Р. Дмовського носила шовіністичний і великоімперський характер. Показовим доказом цього слугує його теза: «Галицька та Велика Україна не була б у своїй стихії і не представляла б здорових стосунків. То насправді був би гнійник на тілі Європи, сусідство з яким було б фатальним» [5, с. 55].

Тобто трактування причетності Східної Галичини до польського етносу у працях Р. Дмовського є лише виявом полоноцентричного месіанізму, який є одним з різновидів месіанських візій загалом. Звичайно, дана сентенція відкидала будь-який вияв національних прагнень українців, що жили у регіоні. Адже Східна Галичини стала «українським П'ємонтом», тобто центром політичного відродження держави. Склалася своєрідна ситуація, коли два народи надавали такої ролі краю. Це призвело до активізації українсько-

польських міжетнічних антагонізмів у міжвоєнний час.

М. Рябчук, оцінюючи історичні дискурси про визначення «польськості» чи «українськості» краю, підкреслює: «Галичину вигадали австрійці, привласнили поляки і, врешті, перевинайшли та перепривласнили собі українці. Ні австрійський, ні польський міфи Галичини не виявилися достатньо життєздатними, щоб витримати історичні виклики. У такому контексті цілком зрозуміло, що міф національного «П'ємонту» незрівнянно важливіший сьогодні для українців, аніж подібний міф для поляків. Польський міф неминуче мусив поблякнути після здобуття країною незалежності. Сьогодні він для поляків є суто культурно-історичним феноменом, із вельми малим політичним значенням, принаймні поза марґінальними групами «кресов'яків». Польський міф Галичини ностальгійний і ретроспективний, він стосується радше «кресів, які ми втратили», аніж Європи, яку маємо здобути» [4].

Таким чином, проаналізувавши особливості трактування «польськості» Галичини, можемо констатувати, що фундамент даної позиції був закладений ще у другій половині XIX ст., коли австрійською владою для умиротворення та стабілізації становища у регіоні було послаблено тиск на польських підданих у регіоні та проведено політичні реформи, за якими польська еліта отримала політичні права. У цих умовах поляки шляхом співпраці з країною-метрополією поступово почали втілювати ідею відродження Речі Посполитої. Східна Галичина стала центром політичного відродження етносу. У цих умовах і сформувалася – візія причетності краю винятково до поляків, що зводилася до наступних положень:

– по-перше, визначення історичного права поляків на панування у регіоні, адже починаючи з пізнього Середньовіччя він входив до складу Першої Речі Посполитої, що на думку політичних діячів накладало особливий відтінок на ментальність жителів, їх культуру – «сарматську», «шляхетську»;

– по-друге, визначення регіону, як «Польського П'ємонту», що в умовах втрати державності став плацдармом національного відродження та надійним фундаментом подальших державотворчих процесів;

– по-третє, оцінюючи можливу загрозу з боку Радянської Росії, було сформовано позицію, що ніхто окрім поляків не у змозі створити сильну державу у Східній Європі, що стане опорою демократії та тією силою, що буде здатна зупинити більшовицьку загрозу, а для того, щоб Польща була сильною, вона повинна приєднати до своєї території всі землі, що є на думку польської еліти польським, і Галичину зокрема. При цьому нівелювалося право галицьких українців на створення власної держави, і це подавалося як історична необхідність: тобто без сильної Польщі не буде сильної Європи.

Маючи обґрунтовану позицію на майбутнє краю, польський політикум після завершення Першої світової війни почав втілювати у життя дану сентенцію, однак це спричинило опір української національної еліти та вилилося в українсько-польську війну 1918-1919 рр. Хоча поляки і здобули перемогу у війні внаслідок військової та дипломатичної підтримки з боку країн Антанти, особливо Франції, та окупували Східну Галичину у 1921 р., однак, це не призвело до стабілізації ситуації у краї, а навпаки – до активізації міжетнічних конфліктів між українцями та поляками. Невирішеність «українського» питання, визначення «польськості» Галичини призвели до антагонізмів між народами у роки існування Другої Речі Посполитої та братовбивчої війни у роки Другої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Зарецька Т. Політика другої Польської республіки щодо Східної Галичини та позиція Ю. Пілсудського (кінець 1918-1919 рр.) / Т. Зарецька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 11. – С. 158-176.
2. Пісулінський Я. Українське питання в політичній думці Пілсудського / Я. Пісулінський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nashapolsha.com.ua/ukrayinske-pytannya-v-politychnij-dumtsi-pilsudskogo
3. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / С. Плохій. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 496 с.
4. Рябчук М. Перевинайдення Галичини: від імперської вигадки до постімперської міфотворчості [Електронний ресурс] / М. Рябчук. – Режим доступу: http://zbruc.eu/node/34476
5. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. У 3-х т. / М. Сивіцький; пер. з пол. Є. Петренка. – К.: Видво імені Олени Теліги, 2005. – Т. 1. – 344 с.
6. Nicieja S. Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych / S. Nicieja. – Opole: Opolgraf SA, 2012. – 288 s.
7. Wolff L. The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolff. – California: Stanford University Press, 2010. – 502 p.

Лисенко Віталій ***Галичина у концепції польської месіанської візії***

У статті обґрунтовуються ідейні засади трактування польською месіанською візією «польськості» Галичини. В умовах модерного націотворення у польського народу сформувалися політичні концепції про територію Речі Посполитої, що має бути відроджена шляхом збройної боротьби та співпраці з країною-метрополією (Австро-Угорщиною).

Автор наголошує на тому, що Галичина розглядалася у цій сентенції як національний плацдарм до активізації згаданих ідей. Зокрема, після завершення «Бахівської рекції» в імперії Габсбургів Королівство Галіції та Лодомерії стало

«Польським П'ємонтом», тобто центром національного відродження. Польські діячі в умовах ліберальної політики цісаря Франца-Йозефа I активно впроваджували у життя ідею «польськості» Галіції. Однак автор констатує, що дані події зумовили появу глибоких міжетнічних суперечностей між галицькими поляками та галицькими українцями.

Ключові слова: *месіанство, концепція, Галичина, поляки, політикум, антагонізм, етнічна приналежність*

Лысенко Виталий *Галиция в концепции польской мессианской визии*

В статье обосновываются идейные основы трактовки польской мессианской визии «польскости» Галиции. В условиях модерной нации у польского народа сформировались политические концепции о территории Речи Посполитой, которая должна быть возрождена путем вооруженной борьбы и сотрудничества с государством-метрополией (Австро-Венгрией).

Автор отмечает, что Галиция рассматривалась в этой сентенции как национальный плацдарм к активизации упомянутых идей. В частности, после завершения «Баховской рекции» в империи Габсбургов Королевство Галиции и Лодомерии стало «Польским Пьемонтом» – центром национального возрождения. Польские деятели в условиях либеральной политики императора Франца-Иосифа I активно внедряли в жизнь идею «польскости» Галиции. Однако автор констатирует, что данные события обусловили появление глубоких межэтнических противоречий между галицкими поляками и галицкими украинцами.

Ключевые слова: *мессианство, концепция, Галиция, поляки, политикум, антагонизм, этническая принадлежность*

Lysenko Vitaly *Galicia in the concept of Polish messianic vision*

In this paper, the idea bases of an interpretation of the Polish messianic vision of Galicia's «polishness» are proved. Under conditions of modern creation of a nation, the Polish formulated political conceptions about the territory of the Commonwealth of Poland, which should be revived with the armed struggle and cooperation with the metropolitan country (Austria-Hungary).

The author stresses that Galicia was viewed in this statement as a national bridgehead before the activation of the mentioned ideas. Especially after finishing of «Bach's reaction» in the Habsburg Empire, the Kingdom of Galicia and Lodomeria became the «Polish Piedmont», that is the centre of national revival. Under conditions of emperor Franz Joseph I liberal policy, the Polish statesmen actively inculcated the idea of Galicia's «polishness». However, the author states, the given events caused the appearance of deep-rooted contradictions between the Polish and the Ukrainians in Galicia, which were characterized with their antagonism even before that. All these circumstances created a unique situation.

Galicia, which was always the centre of Ukrainian-Polish interethnic conflicts, became the centre of Ukrainian as well as Polish national revival, which caused interethnic conflicts and fratricidal war at a later date. The Polish politicians, annihilating national interests of Galicia's Ukrainians, were creating ideological foundations of a messianic conception of «Poland from the sea to the sea», giving one of the leading roles in it to Galicia. The author states Galicia's role in the Polish messianic vision is one of the main, which, after that, became the basis of conception of Eastern Borderlands (Eastern Kresy) of the Commonwealth of Poland on the boundary the XIX-XX centuries by R. Dmowski and J. Pilsudski, who considered this territory as the part of Greater Poland. In fact, the ideologists of Polish messianism mentioned above fully formulated and theoretically proved Galicia's belonging to the future Polish state. We find it reasonable to reveal, in the sequel, the peculiarities of practical realization of the mentioned scholar statement in 1918-1921.

Keywords: *messianism, conception, Galicia, the Polish, politicians, antagonism, ethnical belonging*

Рецензенти:
Кривошея І.І., к.і.н., професор
Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 05.07.2017 р.

УДК 94 (477.7) «1917/1920»

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ПРАВОСЛАВ'Я У ХЕРСОНСЬКО-ОДЕСЬКІЙ ЄПАРХІЇ ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917-1920 рр.)*

Олександр Тригуб
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: alextrigub@ukr.net

Досить цікавим і малодослідженим питанням міжвоєнної історії України є становлення та діяльність Української автокефальної православної церкви у південноукраїнському регіоні. При цьому історіографія даного питання досить обмежена й обраховується одиничними працями, де розкрито окремі аспекти поставленої проблеми: Б. Боцюрків, О. Ігнатуша, О. Балягузова, О. Татарченко, Д. Кузовенков, О. Музичко.

Для глибинного вивчення проблематики виникнення УАПЦ у південноукраїнському регіоні автором обрано доінституційний період, а саме час боротьби за українізацію РПЦ часів національно-визвольних змагань.

Важливою рисою боротьби за автокефалію й українізацію українського православ'я відразу стає його тісний зв'язок з національним рухом, коли рушійною силою виступало не лише духовенство, а й миряни, що палко боролися за національну ідею. З цього приводу досить влучно зауважив відомий дослідник УАПЦ О. Ігнатуша: «на з'їздах, де висувалися вимоги національних реформ у церкві, більшість становили, як правило, світські прихильники перетворень, тобто миряни» і далі, цитуючи всеукраїнську газету «Нова Рада», підкреслює: «Миряни, а особливо мирська інтелігенція, – гріх нарікати, взялися за рідне діло на славу; духовні тільки щойно наміряються, а більше всього сплять» [7, арк. 45].

Саме ця риса особливо яскраво проявилася на Півдні України, де духовенство було зросійщене у своїй цілковитій масі, а рушієм створення українських парафій ставали провідники місцевої «Просвіти», свідомі українці та щира українська людність.

Наприклад, якщо вже у травні 1917 року із заявкою про автокефалію Православної церкви виступив Полтавський з'їзд духовенства, а надалі Волинський і Чернігівський з'їзди, то Херсонсько-Одеське духовенство на своєму єпархіальному з'їзді 19-26 квітня 1917 р. взагалі не ставило подібних питань відзначивши, що «російському народові, як головному будівничому держави, повинна належати першість серед інших національностей у наданні останнім свободи та рівноправ'я» [15].

Позиція одеського духовенства отримала критику С. Шелухіна, яку він висловив на сторінках газети «Нова Рада»: «Де й коли релігія наказувала вам ставитися до української мови і взагалі до якої б то не було мови вороже, не визнавати й одкидати її? – запитував С. Шелухін своїх опонентів. І тут же давав відповідь: – Нігде й ніколи. Навпаки. Акт сошестя Святого Духа у вигляді язиків показав святість… всякого язика… як дарунка Святого Духа». Шелухін закликав пастирів бути єдиними зі своєю паствою, а інакше «ми, віруючі православні українці, покинуті нашими пастирями, самі мусимо устроювати нашу Церкву» [14, с. 10].

Влітку 1917 р. в Одесі пройшов новий єпархіальний з'їзд духовенства й мирян, на якому була поставлена *вимога широкої участі мирян та нижчого духовенства в церковному житті через систему Рад* (від парафіяльних до єпархіальних і врешті Церковного Собору) та *виборність духовенства* (з єпископатом включно). Також нарешті було поставлене питання щодо можливості вживання української мови у проведенні літургій. Щодо виборності з'їзд прийняв стверджувальну постанову, а у відношенні мови – вона була визнана *непридатною* для проведення літургій [17, с. 90, 97].

Розгортання українського церковного руху в Херсонсько-Одеській єпархії сягає лише кінця 1917 р., коли 26 листопада 1917 р. укра-

* Робота над даною статтею стала можливою завдяки Стипендії від Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці з Фонду Миколи Шпетка.

їнці Одеси провели Українське церковне віче, під час якого обрали тимчасову комісію (комітет). До комісії увійшли три священики – А. Гриневич, А. Вишинський, Ф. Деньга та два мирянина – Л. Ковальчук і Литвинський [10].

9 грудня 1917 р. до Херсонської духовної консисторії, що знаходилася в Одесі, з'явився молодий чоловік і заявив, що він «комісар Тимчасової всеукраїнської ради», на прізвище Цезарський і представив посвідчення за підписом голови ради, архієпископа Олексія (Дородніцина). З заяви Цезарського і з пред'явленого ним «Наказу комісарам при духовних консисторіях на Українській республіці», за підписом того ж архієпископа Олексія, було видно, як зазначає автор замітки у «Херсонских епархиальных ведомостях», що він мав повноваження надзвичайно великі, майже диктаторські.

Так, до сфери обов'язків і прав комісара відносилося: завідування (керування) церковно-адміністративними справами і без його підпису не міг бути пропущений жоден папір по єпархіальному управлінню; виконання постанов всеукраїнської Ради, ревізія консисторії та свічкового заводу; спостереження, щоб при призначенні духовних осіб такі призначення отримували тільки «прихильники автокефалії»; стеження за людьми, на його думку, ворожими українській церкві й ін.

Особливою метою комісара було визначено поширення грамот Всеукраїнської Церковної Ради про скликання 28 грудня 1917 р. Всеукраїнського Собору у Києві з метою встановлення автокефалії. Ці грамоти (плакати) доставлені були другим комісаром, солдатом Порицьким, який прибув трохи пізніше Цезарського та вимагав розклеювання їх у Консисторії [4, с. 6-7].

Наступним етапом українського церковно-релігійного руху в Одесі було створення Єпархіальної церковної Української православної ради 12 грудня 1917 р.

За допомоги Цезарського та Порицького, за участю місцевих українських організацій, подвижники автокефалії в один день сформували Херсонську церковно-єпархіальну Раду, головою якої був обраний воєнний священик Антон Гриневич (майбутній єпископ Балтський), з присвоєнням йому прав «комісара» при Херсонській консисторії на підставі вищенаведеного наказу. При цьому новоутворена Рада повинна була ввести до свого складу всі установи єпархії, а її основою повинна була стати Єпархіальна Рада на чолі з єпископом [4, с. 7]. Окрім голови було обрано його товариша – Л. Ковальчука, писарем – викладача Хвостика, скарбничим – викладача Крижанівського [10].

На другий день новообраний комісар о. А. Гриневич, у супроводі київських організаторів Цезарського та Порицького й ін., прибув до будівлі консисторії та висловив бажання негайно приступити до виконання своїх обов'язків. Однак членами консисторії та секретарем було заявлено о. А. Гриневичу, що «національні прагнення українського народу, без сумніву, знайдуть співчутливий відгук у Всеросійського Собору й у святішого патріарха Тихона, від яких і належить чекати вказівок як щодо скликання Всеукраїнського Собору, так і щодо будь-яких змін у ладі єпархіального управління, – про що керуючим Херсонською єпархією, преосвященним Алексієм посланий вже телеграфний запит, і що до отримання таких вказівок комісаріатство о. Гриневича не може бути допущено консисторією» [4, с. 7-8].

Вислухавши цю відповідь і після довгих суперечок було прийнято рішення, що необхідно у найкоротший термін призначити спільне засідання церковно-єпархіальної ради за участі всієї новоутвореної Церковно-єпархіальної ради та членів консисторії, під головуванням преосвященного єпископа Алексія*, на якому й обговорити остаточно права та повноваження «новоукраїнської Херсонської єпархіальної ради».

Це засідання відбулося вже у четвер, 14 грудня. Як повідомляють «Херсонские епархиальные ведомости»: «Тактовне ведення дебатів преосвященним головою засідання, переконливі та тверді промови членів консисторії та секретаря про те, що консисторія, як судово-адміністративна установа, разом з єпархіальним архієреєм, підвідомча тільки найсвятішому патріарху та Синоду, а головне нагадування зроблене зборам преосвященним головою про те, що київські комісари Цезарський і Порицький та о. А. Гриневич дали згоду очікувати відповіді на надісланий ним з приводу їх дій телеграфний запит патріарху, – розрядили важку атмосферу: самозвані комісари з консисторії пішли і більше туди не показувалися» [4, с. 8].

У січні 1918 р., як відповідь на грудневі події, у «Херсонских епархиальных ведомостях» з'явилася стаття під назвою «Навколо Україн-

* Єпископ Алексій (Баженов) – єпископ Єлисаветградський, перший вікарій Херсонської єпархії. Лояльно ставився до українського руху у Церкві та дозволяв читати проповіді українською мовою.

ської церковної ради», де з антиукраїнської позиції повідомлялося про вищезазначені події. У підсумку невідомий автор (можливо редактор Костянтин Бречкевич? – *О.Т.*) зазначив власну позицію, яка, на нашу думку, збігалася з тогочасною позицією більшості південноукраїнського духовенства: «…Між тим автокефалії Української Церкви я не уповноважений визнавати і не можу визнати з наступних підстав:

а) канонічній, бо Українська Церква не має авторитету апостольського заснування її, що давало б їй безперечне право на автокефалію, б) історичній, бо Українська Церква ніколи не користувалася правами автокефалії, в) юридичній, бо для визнання юридичного права за Українською Церквою на автокефалію безумовно необхідне попереднє виконання багатьох важливих вимог церковного законодавства…

Але я абсолютно висловлююся за надання Українській церкві прав повної автономії з найширшим внутрішнім самоврядуванням, відносно до місцевих умов краю. При автономії дотримаються мир і любов, буде єднання, а не роз'єднання, від якого так врятує нашу Святу Церкву та нас, її чад, Господь Бог» [4, с. 10].

Подібне ставлення південноукраїнського духовенства яскраво прослідковується у повідомленні 1918 року від президії Тимчасової Української Православної Ради на Херсонщині (м. Одеса, голова з квітня 1918 р. – о. А. Гриневич), яке зберігається у фонді Міністерства сповідань, що секретар духовної консисторії М. Чистяков звільнений Радою «за запеклу ворожість до Української Православної Церкви і Української Самостійної Республіки та Державності». Він називав Український Собор «самочинним» і «розкольницьким» і фактично «є одним із стовпів, на котрих спирається русіфікаторська реакція в Одесі і Херсонщині проти відродження Української Православної Церкви». Рада просила підтвердити усунення М. Чистякова, який не підкорився її рішенню, та замінити його особою «прихильною автокефалії української церкви і ніяк не ворожою до УНР» [17, с. 80]. Це ще раз підтверджує антиавтокефальні й антиукраїнські настрої серед більшості православного духовенства Херсонської єпархії [16, арк. 98].

Але на цьому боротьба за українську церкву не припинилася і з новим запалом розгорнулася з приходом до влади гетьмана Скоропадського. Для вирішення нагальних питань Церкви митрополитом Херсонським та Одеським Платоном (Рождественським) було прийнято рішення провести на початку червня 1918 р. загальноєпархіальний з'їзд. Для його проведення у благочинних округах було проведено місцеві з'їзди духовенства та мирян для обрання делегатів. Так, наприклад, у кінці травня був облаштований з'їзд у Врадіївській окрузі (сучасна Миколаївська область) на якому було обрано 6 делегатів: 4 – від духовенства та 2 – від мирян [11].

Напередодні з'їзду 8 червня 1918 р. на шпальтах одеської газети «Вільне життя» з'явилася заява Одеської української ради за підписами Л. Ковальчука, А. Гриневича, А. Клочка й А. Миколюка з вимогами віддати наказ духовенству молитися за Україну, заборонити молебні за Миколу II тощо. Як і раніше, зазначає одеський історик О. Музичко, головною вимогою українців залишалося надання українцям церкви, де б українські священики, обрані українською громадою, регулярно відправляли церковні служби [10].

На Надзвичайному єпархіальному з'їзді 11-12 червня 1918 р. під головуванням митр. Платона обговорювалися найболючіші питання Української Церкви того часу: автокефалія, автономія, українізація тощо. 11 червня обговорювалося питання про становище церковних справ в українських єпархіях, і, зокрема, про українізацію церковного життя. Митрополит у вступнім слові пояснив вагу цього кроку, після чого, по вислуханню докладу, поставив на голосування дві резолюції. Перша: можлива автокефалія української церкви – вирішена негативно; друга – автономія: приймається всіма проти одного. Мотивування такого рішення було наступним: «з огляду на те, що Україна в політичному відношенні уявляє самостійну державу, церква її також мусить бути автономною» [3].

12 червня обговорювалося мовне питання, яке отримало ухвалу, що «богослужебною мовою української церкви повинна бути мова церковнослов'янська. Проповіди тримати на мові парахвіян». Також було ухвалено «підтримувати незмінно всі побожні українські місцеві звичаї і обряди» [12].

З приводу ж обговорення питання українізації, то під час роботи Всеукраїнського церковного Собору у другій половині червня 1918 р. член єпархіального надзвичайного з'їзду духовенства і мирян Херсонської єпархії полковник Іларіон Ількович Мацан повідомляв Собор, що на з'їзді митрополит Платон чинив тиск під час засідання з питання украї-

нізації, виголосивши «митингово-демагогического характера» промову, не дозволив обговорити негативістську доповідь, сформулював резолюцію сам і примусив проголосувати за неї вставанням тих, хто проти, не чекаючи вставання – оповістив «одноголосний» результат [18, с. 282].

На засіданні Собору 26 червня (9 липня) митрополит Платон змушений був спростовувати заяву полковника І.І. Мацана з приводу «хитроумия» митрополита щодо тиску під час вирішення питання стосовно українізації богослужіння. Митрополит заявив: «Я никому не уступлю права любить Родину свою – Украину. Я чистокровный украинец и не признаю ни за кем права на монополию чувства любви к Украине, но я не понимаю украинизации вроде требования чтения Апостола и Евангелия на украинском языке. На этом языке я признаю только проповедь. Богослужебный же язык – пусть будет язык Св. Братьев Кирилла и Мефодия» [цит. за: 18, с. 282-283]. Як зазначає український дослідник В. Ульяновський: «Фактично митрополит Платон завдяки відвертій демагогії використав гарні слова про українізацію на свою користь і для протистояння українському угрупованню Собору» [18, с. 283].

Отже, ми бачимо, що хоча й протягом року певні зміни у рішеннях з'їздів Херсонсько-Одеської єпархії все ж таки відбулися, що, на наш погляд, було пов'язано, насамперед, із демократизаційними процесами та збільшенням впливу мирян як на духовне керівництво, так і на периферійне священство, але цілковита більшість духовенства на чолі із керівництвом єпархії залишалася на попередніх, фактично монархічних, позиціях.

У той же час державна політика продовжувала тиснути на церковну структуру. Вже 17 липня 1918 р. всі консисторії отримали наказ Міністерства сповідань вести службове листування українською мовою, «яко мовою Державною» [18, с. 115]. На запит Одеської Духовної консисторії щодо обов'язковості та засобів виконання даного розпорядження міністерство відповідало однозначно: виконання є обов'язковим. Проте, на відміну від міністра Івана Огієнка (вже за Директорії УНР), міністри сповідань Гетьманського уряду не ставили вимоги про богослужіння українською мовою, навіть про українську вимову церковнослов'янських текстів [18, с. 116].

Усе це привело до того, що виходячи з того незначного корпусу документів церковного походження, які розпорошені по архівам південної України, більшість діловодства велося російською мовою. Це бентежило невеликий український осередок м. Одеси, який на своєму засіданні у кінці серпня 1918 р. постановив звернутися до голови духовенства з офіціальним листом про антиукраїнську діяльність одеського духовенства, яке «не перестає носитись з бувшим царем Миколою II і своєю газетою «Родная Страна», сіє чвари, заколот та ненависть між своїми парафіянами» [13]. Виходячи з наявних джерел і тогочасної ситуації в єпархії жодної реакції на це звернення не послідувало.

Останню крапку на цьому етапі у боротьбі за автокефалію й українізацію Української Церкви було поставлено на чергових засіданнях Собору, які відкинули не лише автокефалію, замінивши її обмеженою автономією (патріарх Тихон залишав за собою усі важелі адміністративного управління і, насамперед, призначення як очільника РПЦ на теренах України, так і затвердження/незатвердження голів єпархій), а й використання у богослужбовій практиці української мови.

Щодо української мови, то Собором було прийнято рішення, аби «богослужбовою мовою в православній церкві на Україні залишити, як і раніше, церковнослов'янську». І лише після богослужіння, як зазначає український дослідник О. Ігнатуша, у проповіді, якщо цього побажають парафіяни, дозволялося користуватися українською мовою [6, с. 128]. Фактично літо-осінь 1918 р. були, на нашу думку, часом певної реакції у православному житті України, що повністю збігається із думкою В. Липківського, який зазначив, що за часів гетьмана Скоропадського «настала пора повної реакції і повернення до «єдиної неподільної», відновилися спроби відновлення перерваних революцією зв'язків України з Росією» [8, с. 28-29].

Під час повстання Директорії Всеукраїнський Собор видав відозву до населення України із закликом боротися із повстанцями. Дану відозву підписав і митрополит Платон. З приходом Директорії до Києва митрополит Платон 8 (21) грудня 1918 р. виїхав з Києва до Одеси. Про його від'їзд згадує О. Лотоцький: «Ще в Київі, коли відвідав він мене в міністерстві, я дав йому зрозуміти, що у мене єсть писаний його рукою ориґінал відозви проти Директорії. Того ж дня зник він з Київа, впросившися до купе одного чужоземного дипломата, що виїздив з Київа до Одеси; з ним виїхав його сподвижник щодо виступів проти церковного визволення України протоєрей

Ф. Титов разом з своїми двома синами – добровольчими офіцерами, що перебралися в чернецькі підрясники, удаючи з себе келейників обох духовних осіб. З Одеси, що була тоді в руках добровольців, які порядкували тут під охороною антантського війська, митр. Платон розказував та росписував несотворені речі про українські «звірства». Український посол в Атенах, Ф.П. Матушевський, пізніше повідомляв мене про лист митр. Платона до атенського митрополита, в якому листі оповідалося, що з бороди та з голови митр. Антонія, з наказу української влади, вищіпано по одному волоскові усю ростинність, аби тим сплюгавити православну його ієрархічну гідність до вигляду католицького ксьондза. То вже лехко уявити, що сей недостойний ієрарх росповідав особисто, опинившися у сприятливій добровольчій атмосфері в Царгороді» [9, с. 92].

Директорія, прийшовши до влади, проголосила курс на створення автокефалії Православної Церкви та більш радикальну українізацію. Вже 1 січня 1919 р. було видано «Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви», яким уся церковна влада переходила Всеукраїнському Церковному Соборові, а «Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського патріярха не стоїть» [5].

7 (20) січня 1919 р. митрополит Платон від імені Одеської єпархії висловив протест Директорії з приводу арешту Антонія, Євлогія й Никодима, одночасно звинувативши Директорію у руйнуванні Церкви шляхом домагання автокефалії. Згодом в Одесі почало діяти Вище церковне управління в Україні у складі Священного Собору єпископів (Синоду) та Вищої Церковної Ради [1, с. 25].

Опинившись згодом у Царгороді, митрополит Платон вів запеклу боротьбу проти надання Матірною Церквою автокефалії Українській Православній Церкві, формуючи негативну думку про українську справу в очах Вселенського Патріарха. Пізніше у 1950-і рр. А. Ведєрніков напише, що «його діяльність в Одесі не мала нічого спільного з духовним окормленням своєї пастви» [2, с. 69].

Військово-політичне становище в Україні у 1919 р. залишалося вкрай напруженим і непередбачуваним. І тому здобуття автокефалії та політика українізації церковного життя не мала свого логічного завершення, чому сприяло поперемінне встановлення на території Південної України влади більшовиків, білогвардійців, українських урядів, що у своїй сукупності не давало можливості продовжувати взятий курс.

Отже українізація православних парафій в Одесі знаходила позитивний відгук переважно серед віруючої людності, але у меншому ступеню серед духовенства. Останнє не поспішало підтримувати розвиток національної церкви, будучи, з одного боку, вихованим у великоросійському дусі, а з іншого – елементарно не володіючи українською мовою. Своє продовження українізація Православної Церкви на Півдні України отримала, як це не дивно, лише з остаточним встановленням радянської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрусишин Б.І. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). Київ: Либідь, 1997. 176 с.
2. Ведерников А. Грех против Матери-Церкви. // Журнал Московской Патриархии. 1950. № 7. С. 68-75.
3. Відродження. 1918. № 62. 13 червня (31 травня). С. 3.
4. Вокруг Украинской Церковной Рады // Херсонские епархиальные ведомости (далі – ХЕВ). 1918. № 1 (1 января). Отдел неофициальный. С. 3-10.
5. Закон Директорії УНР у справі Української автокефальної православної церкви // Мартирологія українських церков у чотирьох томах. Т. І: Українська православна церква (документи, матеріяли, християнський самвидав України). Торонто-Балтиор, 1987. С. 50-51.
6. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
7. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.): дис… к.і.н.: 07.00.02 – історія України. Харків, 1993. 255 арк.
8. Липківський В. Православна Христова Церква українського народу. Нью-Йорк, 1974. 32 с.
9. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 4: В Царгороді. Нью-Йорк: Видання УПЦ в США, 1966. 178 с.
10. Музычко А. Украинские религиозно-церковные традиции Одессы. Взгляд из прошлого с надеждой на будущее // День. 2011. № 141 (10 августа).
11. Нова Рада. 1918. № 87. 29 (16) травня. С. 3.
12. Нова Рада. 1918. № 99. 13 червня (31 травня). С. 3.
13. Нова Рада. 1918. № 158. 6 вересня (24 серпня). С. 2.
14. Пилявець Л. «Мусимо устроювати нашу Церкву…»: ідея автокефалії Української церкви у 1917 році // Людина і Світ. 1999. № 8 (серпень). С. 9-14.
15. Русские ведомости. 1917. 25 апреля (8 мая). С. 5.
16. Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): дис.… к.і.н.: 07.00.01 – історія України. Миколаїв, 2000. 242 арк.
17. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). Київ: Либідь, 1997. 200 с.
18. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): навчальний посібник. Київ: Либідь, 1997. 320 с.

Тригуб Олександр ***Боротьба за українізацію православ'я у Херсонсько-Одеській єпархії часів національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.)***

Стаття розкриває становлення Української автокефальної православної церкви у південноукраїнському регіоні, а саме час боротьби за українізацію й автокефалію Російської православної церкви часів національно-визвольних зма-

гань 1917-1920 років.

Важливою рисою даного процесу є його тісний зв'язок з національним рухом, коли рушійною силою виступало не лише духовенство, а й миряни, що палко боролися за національну ідею. Саме ця риса особливо яскраво проявилася на Півдні України, де духовенство було зросійщене у своїй цілковитій масі, а рушієм створення українських парафій ставали провідники місцевої «Просвіти», свідомі українці та щира українська людність.

Своє продовження українізація Православної Церкви на Півдні України отримала, як це не дивно, лише з остаточним встановленням радянської влади.

Ключові слова: *Українська автокефальна православна церква, українізація, автокефалія, Південь України, Херсонсько-Одеська єпархія, національно-визвольна боротьба*

Тригуб Александр ***Борьба за украинизацию православия в Херсонско-Одесской епархии времен национально-освободительной борьбы (1917-1920 гг.)***

Статья раскрывает становление Украинской автокефальной православной церкви в южном регионе, а именно время борьбы за украинизацию и автокефалию Российской православной церкви времен национально-освободительной борьбы 1917-1920 годов.

Важной особенностью данного процесса является его тесная связь с национальным движением, когда движущей силой выступало не только духовенство, но и миряне, которые горячо боролись за национальную идею. Именно эта черта особенно ярко проявилась на юге Украины, где духовенство было русифицировано в своей основной массе, а движущей силой создания украинских приходов становились проводники местной «Просвиты», сознательные и искренние украинцы.

Свое продолжение украинизация Православной Церкви на Юге Украины получила, как это ни странно, только с окончательным установлением советской власти.

Ключевые слова: *Украинская автокефальная православная церковь, украинизация, автокефалия, Юг Украины, Херсонско-Одесская епархия, национально-освободительная борьба*

Trygub Olexander ***The struggle for the ukrainization of Orthodoxy in the Kherson-Odessa eparchy in the times of the national liberation struggle (1917-1920)***

The article reveals the formation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Southern region, namely the time of the struggle for the ukrainization and autocephaly of the Russian Orthodox Church during the national liberation struggle (1917-1920).

An important feature of this process is its lock connection with the national movement, when the driving power was not only the clergy, but also the laity, who fought hard for the national idea. This trait was especially pronounced in the South of Ukraine, where the clergy was the full russified, and the drivers of the local «Prosvita», who were the conscious and sincere Ukrainians, became the driving power to the creation of Ukrainian parishes.

During 1917-1918, certain changes occurred in the decisions of the congresses of the Kherson-Odesa eparchy, but most of the clergy, headed by the eparchy, remained on previous, in fact monarchical positions. Pro-Russian orientation was clearly manifested in the times of the General Denikin and the Entente in 1919.

The continuation of the ukrainization of the Orthodox Church in the South of Ukraine, oddly enough, was only with the final establishment of Soviet power.

Keywords: *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, ukrainization, autocephaly, the South of Ukraine, Kherson-Odesa eparchy, national liberation struggle*

Рецензенти:
Ігнатуша О.М., д.і.н., професор
Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 05.07.2017 р.

УДК 94 (477.74+498) «1918/1940»

ВОСТОЧНЫЕ СЛАВЯНЕ В ЮЖНОЙ БЕССАРАБИИ ПОД РУМЫНСКОЙ АДМИНИСТРАЦИЕЙ (1918-1940)

Артур Тулуш
«Dunarea de Jos» University of Galati (Университет «Нижний Дунай»)
România, 800008, Galați, str. Domnească, 47
e-mail: arthurtulus@yahoo.com

В конце Первой мировой войны благоприятная международная ситуация, образовавшейся в результате поражения Центральных государств и распадом Царской России вследствие большевистской революции, привела к воссоединению «*România Mare*» («Великой Румынии»*) или «*România Reîntregită*» («Воссоединенной Румынии»), как принято называть в румынской историографии. В частности, в течение 1918 г. к «Vechiul Regat» (Старое Королевство – название данное румынскому государству, которое образовалось в 1859 г. путем объединения Молдавии и Валахии) был присоединен ряд провинций, претензии на которые Румыния всегда имела: Бессарабии – которая была инкорпорирована Россией в 1812 г.; Трансильвания, Буковина и Северный Банат – присоединенные в разные исторические моменты к Австро-Венгрии.

Территориальный рост и удвоение численности населения в межвоенный период превратили Румынию в сильное европейское государство, что, однако, имело и некоторые недостатки. В состав Румынии в новых границах 1918 г. вошел значительный процент населения, которое принадлежало к другим этническим группам, что привели к переходу от относительно однородной этнической принадлежности к более гетерогенной. В Старом Королевстве, за результатами переписи 1899 г., 92,2% населения считали себя этническими румынами, в то время как национальные меньшинства составляли лишь 7,8% (из которых 4,3% были евреями) [8, стр. 612]. Расширение Старого Королевства после 1918 г. путем присоединения провинций со значительными группами национальных меньшинств оказало значительное демографическое влияние.

По данным Всеобщей переписи декабря 1930 г., единственного демографического анализа межвоенного населения Румынии, этническая статистика была следующей: румыны – 71,9% (всё население Румынии), 56,2% (Бессарабия) и 23,82% (юг Бессарабии, которая включает в себя межвоенные графства Измаил и Аккерман); венгры – 7,9% (Румыния), менее 0,1% (Бессарабия в общем); немцы – 4,1% (Румыния), 2,8% (Бессарабия) и 9,98% (южная Бессарабия); евреи – 4,0% (Румыния), 7,2% (Бессарабия) и 3,12% (южная Бессарабия); русины и украинцы – 3,2% (Румыния), 11% (Бессарабия), 14,25% (южная Бессарабия); русские – 2,3% (Румыния), 12,3% (Бессарабия) и 22,22% (южная Бессарабия); болгары – 2,0% (Румыния), 5,7% (Бессарабия) и 20,22% (южная Бессарабия); цыгане – 1,5% (Румыния), 0,5% (Бессарабия) и 0,35% (южная Бессарабия); турки – 0,9% (Румыния), менее 0,1% (Бессарабия в общем); гагаузы – 0,6% (Румыния), 3,4% (Бессарабия) и 4,14% (южная Бессарабия); другие народы – 1,6% (Румыния), 0,9% (Бессарабия) и 0,75% (южная Бессарабия) [6, стр. XXIV-XXVI, 124-125, 264-265].

Данные, полученные в ходе переписи 1930 года подтверждают космополитизм и мультикультурализм, который существовал между двумя мировыми войнами в южной провинции между Прутом и Днестром. Вышеуказанное дает право утверждать, что среди население Измаила и Белгорода румынская этническая составляющая (23,82%) была почти равна русской (22,22%) и болгарской (20,22%), а затем украинской (14,25%), германской (9,98%), гагаузской (4,14%) и еврейской (3,12%).

Румыния, как и любое национальное государство, пыталась интегрировать этнические меньшинства. Конституция 1923 г. превратила Румынию в политически централизованное государство, где большинство решений принимались в Бухаресте политиками, которые не принимало во внимание региональные особенности [3, см. текст Конституции Румынии

* Данные термины относятся к истории Румынии межвоенного периода (1920-1940), когда территория Румынского государства имело наибольшие размеры в своей истории. – *Здесь и далее примечания и уточнения редакции. Гл. ред. Александр Тригуб.*

1923 г.]. Возможно из-за этого румынские власти не смогли полностью привлечь и эффективно интегрировать новых граждан Румынии из других этнических групп, порождая кризис и разочарование среди них. С другой стороны, неспособность государства к эффективной интеграции национальных меньшинств приняла форму стереотипов и предубеждений, что отдельные этнические группы – особенно евреи, венгры, русские, украинцы и болгары – априори имеют антинациональные чувства (антигосударственные или антирумынские). В результате зародился виток подозрительности, подпитываясь разными субъективными и объективными факторами, которые, создавшись, уже были неискоренимы. Таким образом, румынское государство огульно подозревало представителей указанных выше этнических групп в нелояльности, в отношении которых местным властям была поставлена задача тотального контроля за деятельностью их объединений и при малейших признаках нелояльности вводились строгий режим и цензура. К сожалению, «презумпция виновности» действовала в качестве препятствующего фактора в стремлении интегрировать национальные меньшинства [10, с. 41-359; 9, с. 132-161].

Тем не менее, мы можем привести в пользу румынского правительства смягчающие обстоятельства, вытекающие из самозащиты от опасности цепной реакции из стран с большевистской идеологией, страх, который охватил умы румынских государственных мужей. В этом отношении более всего отличалась Бессарабия, которая по линии Днестра рассматривалась Бухарестом в качестве наиболее уязвимой границы Румынии в межвоенной период, и ее безопасность представляла собой главную заботу румынских властей. Препятствовать множеству беженцев из Украины в Бессарабию не было возможности и среди них легко могли замаскироваться большевистские агенты, которые с 1919 года получили задачу формировать ячейки как в Бессарабии, так и в остальной части Румынии [12, л. 1]. Кроме того, румынские власти выявили и арестовали несколько из этих групп в Белгород-Днестровском, Кишиневе, Бендерах, Оргееве и т.д., что привело к инцидентам в Татарбунарах в 1924 г. [см.: 2; 7].

Создание в 1918 г. в Тульче лагеря для приема беженцев из охваченной гражданской войной России, открыло возможность распространения коммунистической пропаганды в провинциях Старого Королевства. Постепенно, в 20-е годы, приемные лагеря были расформированы и беженцы смогли поселиться в любой части Румынии, за исключением пограничных районов. Эта мера способствовала распространению большевистских лазутчиков и их идеологических сторонников, которые смогли образовать ячейки в нескольких частях страны [13, л. 22-25]. Румынские власти несколько позже, в 1941 г., сообщат, что уязвимость границы на Днестре в течении 1919-1921 гг. позволила НКВД направить обученных агентов, которые впоследствии проникали в различные учреждения, включая Галац [1, файл 28, л. 60].

Наблюдение и сбор информации о подрывном движении на юге Бессарабии стало одной из самых важных целей полиции и органов безопасности Румынии, поскольку именно здесь, в Белгород-Днестровском округе, прошел «бунт» в Татарбунарах в сентябре 1924 г., который должен был быть искрой большевистской революции в Румынии. Из 287 обвиняемых в связи с событиями в Татарбунарах на суде, проводимом в период с 24 августа по 2 декабря 1925 г., только девять были румынскими молдаванами, а остальные принадлежали к другим этническим группам [4, с. 123-125]. Между 1918-1934 гг. власти Белгород-Днестровского округа обнаружили 15 коммунистических организаций, которые объединяли в общей сложности 575 членов, 24 советских шпионских организаций – 165 арестованных членов и семь террористических организаций – 89 членов арестованы [12, с. 219-235].

Среди прочего, подавляющее большинство из членов этих большевистских ячеек имели определенную этническую принадлежность – евреи, русские, украинцы и болгары. Утверждая это без какого-либо дальнейшего объяснения, мы бы дали искаженную картину этих этнических групп, учитывая, что в данный период лишь небольшой процент от их массы проводил работу в коммунистическом движении, объявленном вне закона румынскими властями в 1924 г. Таким образом, надо сказать, что русские, украинцы, болгары, и евреи из Бессарабии не проявляли особых коммунистических симпатий или особых пророссийских ностальгических чувств и, соответственно антирумынских, что реально следует от изучения документов в архивах г. Одессы (Украина) [см.: 10].

Если этническими румынами между Прутом и Днестром объединение 1918 г. с Румынией было принято с радостью, то русскими,

украинцами и евреями отрыв Бессарабии от Украины наоборот представлялся противоестественным и брутальным разрывом исторических, экономических, торговых и семейных связей, налаженных при царском режиме. Кроме того в южной части Бессарабии для этнических меньшинств, упомянутых выше, отрыв края от Украины ощущался наиболее остро, потому что «все дороги вели в Одессу». Разрыв Днестра от торгового центра, которым являлся Одесский порт, во многом объясняет, почему внешняя бессарабская торговля потерпела серьезный спад с 1918 г. и необходимо было длительное время для создания альтернативных торговых путей [5, с. 25-46].

На юге Бессарабии к категории этнических групп восточных славян вошли украинцы, русские и липоване. В случае липован, согласно переписи населения Румынии декабря 1930 г., то их не выделили в отдельную группу и они были включены в широкие массах этнических русских. Тем не менее, мы можем вывести их число обращаясь к особенностям их религии – липованского культа. По данным 1930 г. в Измаильском округе из 66987 этнических русских, 17055 жителей принадлежало к липованской религии. По результатам простого вычитания можно сделать вывод, что из заявленных 66987 этнических русских (100%), 49932 были русскими православными (74,54%) и 17055 липованами (25,46%) [6, с. 264-265, 653]. Таким же образом, в Белгород-Днестровском округе в конце 1930-х годов в общей сложности жило 58922 россиян (100%), из которых только 167 были липованской религии (0,28%), остальные православные (99,72%) [6, с. 124-125, 583].

В переписи 1930 г. украинцы и русины считались одним этносом. Несмотря на некоторые плюсы и минусы такой точки зрения, которую можно найти в современной историографии, мы с уверенностью можем сказать, что в южной Бессарабии население этой категории было включено к числу тех, кто называл себя украинцами. По заявлениям о гражданстве в Измаильском округе проживало только 10655 украинцев (4,72% от общего количества населения), то цифры Белгород-Днестровского округа выше до 70095 людей (20,54% от общей численности населения) [6, с. 124, 264]. К сожалению, почти во всех докладах румынских чиновников межвоенного периода русские и украинцы рассматривались как единое целое, хотя часть украинской элиты хотели четкого отделения от русской население.

Лидерами украинской общины в южной части Бессарабии были, среди прочего, Григорий Середа из коммуны Плахтеевка, Гаврилюк Илья и Сусляк Александр из коммуны Саба, Арнаутов Александр, Танасов Леонтий из Белгород-Днестровского. Они, с помощью различных конференций и фестивалей, старались сохранить украинские национальные чувства и обычаи этой этнической группы [12, л. 737-740]. Упомянутые выше лица вместе с другими, как правило, подозревались местными чиновниками в подрывной (антигосударственной) деятельности и тщательно проверялись. 17 февраля 1934 г. румынские власти получили меморандум написанный Григором Середой о ситуации в украинской общине в Бессарабии, а также меры, которые должно принять правительство в Бухаресте относительно образования новых поколений этнических украинцев граждан Румынии.

Сначала Г. Середа оценивал количество украинцев в Бессарабии около 400000 душ (314211 чел. – по данным переписи декабря 1930 г.), большинство которых проживало в сельской местности, особенно в округах Белгород-Днестровский, Измаил, Хотин и Тигина (Бендеры). Украинцы в меньшем числе также жили и в других округах Бессарабии и некоторых городах. Подавляющее большинство украинского населения Бессарабии представляли крестьяне, другая значительная часть – промышленные рабочие, а затем ремесленники, купцы и интеллигенция.

Позже в своем меморандуме Григорий Середа выразил сожаление по поводу плачевного состояния украинской культуры в Бессарабии, поскольку при царском режиме не имелось даже школы с преподаванием на украинском языке. Таким образом, украинцы не желали русских школ, как дающих поверхностные знания и не имеющих представления о их национальности и правах, позволяя при этом проникновение в их язык значительного количества русских слов. «(…) Период принудительной русификации привел к искажению национального сознания украинцев, поэтому даже введение в школе украинского языка было принято народом деревень с недоверием, поскольку украинский язык был признан языком неграмотных людей, а великорусский язык превосходящим» [12, л. 111-132; 10, с. 199].

Возвращаясь к моменту написания меморандума украинского националиста необходимо отметить, что он должен быть связан с

политикой либерализации румынским государством общественного обучения, что позволило дать возможность к созданию сети собственных школ для каждого признанного этнического меньшинства – смотрите изменения министром образования Константина И. Ангелеску в 1934 г. Закона о начальном образовании от 1924 г. и Закон о среднем образовании 1928 г.

В это благоприятное время для возвращения учебы на родном языке, Г. Середа забил тревогу насчет выборов некоторых украинцев, которых он считал «русифицированными». Кроме того, как заявил он, отсутствовала традиция преподавания на украинском языке, единственный период, когда функционировали такие школы – это 1917-1922 гг., после чего румынское государство запретило обучение на родном языке этническим меньшинствам. В своем меморандуме украинский националист указал основные аргументы «русифицированных» украинцев, которые выбрали обучение на русском, а не на родном украинском языке:

1) обучение местного населения, сформированное в прошлом, предполагает русскоязычную школу;

2) отсутствие учебных материалов и учителей украинцев;

3) предпочтение российской культуры (т.е. великорусской) и мизерность или отсутствие украинской культуры (теория поддержки русскоговорящих).

Григорий Середа сам себе задавал вопрос: «Что делать, если население (украинское) явно требует преподавания русского языка?»

Ответ будет таким:

«Румынское государство не обязано уважать пожелание меньшинства населения на основе некоторых заблуждений. Шагая слишком далеко в сторону либерализма и толерантности можно было бы ввести причудливый принцип, согласно которому было бы принято, что каждый гражданин может выбирать на свое усмотрение преподавания языка в школах. Или я убежден, что в государственной идеологии не входят такие понятия.

Повсюду еще возникает вопрос: на базе обучения лежит язык или неоспоримый принцип. Этот принцип дополняется вторым: для обучения на родных языках меньшинств.

Что такое родной язык не должно быть объяснено. В любом случае это не язык, который индивид присвоил под иностранными влияниями, а то, что он использует обыкновенно дома, в ежедневных отношениях с людьми той же этнической группы, и который использовался предыдущими поколениями его семьи.

Подходя к проблеме с другой стороны, то можно было бы сделать вывод, что в русских школах в Бессарабии могли бы учится и великороссы, и украинцы, евреи, болгары, немцы, и даже молдаване в связи с тем, что большинство представителей этих этнических групп освоили русский язык и хотят дать своим детям образование, сохраняя традиции под влиянием иностранного (русского).

Государство обязано поставить конец такой тенденции и использовать принцип: никто не может выбрать язык обучения в школе, как ему по душе, и обязан выбрать язык государства в качестве единственного языка или родной с государственным языком» [12, л. 111-132; 10, с. 201-202].

В принципе, предложения Григория Середы выражали позицию украинских националистов, которая пошла еще дальше, указывая румынскому государству о необходимости заставить «русифицированых» и лишенных своей собственной культуры украинцев из-за длительного денационализированного влияния царской администрации, восстановить этническую идентичность и прошлое, которое по их мнению связано с «дерусификацией».

Но как определить родной язык у восточных славян из Бессарабии. Для того, чтобы найти наиболее правильное решение в попытке дифференцировать украинцев от великороссов, Григорий Середа обращается к «наименованию» или имени, которые отличают эти две крупнейшие этнические группы.

В случае родного языка, говорит Г. Середа, «иначе обстоит дело с украинцами в Бессарабии, которые привыкли применять название «хохлы», «украинец», «малорос» и «русский». Если большинство из этих людей спросить, кто они, они не дадут точного ответа, используя вместе два, три или все четыре из этих наименований вместе.

На вопрос, какой язык является родным, почти никто из неграмотных людей не даст ответ, это понятие не было известно в России до революции. На вопрос, какой язык вы хотите в школу, большинство ответит – «русский».

Очевидно, кто не знаком с тайнами этого странного менталитета, признают, что если человек не знает название своей национальности, то они не смогут найти точные указания в какие этнические группы включить этих странных людей.

Поэтому требуется какое-то объяснение слов «хохол», «малоросс», «украинец», все это применимо к украинцам с бывший России. Понятие «русский» также применимо к украинцем, но имеет двойное значение:

– как знак принадлежности к одной славянской национальности, которая в начале истории восточных славян была уникальной, но потом произошел процесс разделения на две ветви и сформировались два понятия: «Украина» и «Велико-Россия»;

– чувство принадлежности к государству, которое было названо «русским».

Все эти понятия остались в языке синонимов. Для того, чтобы установить полное понимание того, как индивид понимает свое гражданство, должно поставить украинцам вопрос, считает ли он себя «хохлом» или «малороссом», или «русским», или «кацапом»* [11, с. 246], вещи будут сразу ясными, что ни один «хохол», «малоросс», «украинец» или «русский» не будет согласен быть назван как «кацап» (народное название для великороссов).

Так что утверждение, что кто-то хочет преподавания на русском язык не то же, когда украинский называют его «русским». Для того, чтобы быть «русским», не обязательно иметь в качестве родного языка «великорусский».

Сохранение условия, что все это путаница, так как они находятся в бессознательном состоянии, проявляется в использовании людей неграмотных. Образованные люди часто признают тот же вывод, но не всегда бессознательно, а использование запутанных различных концепций часто предназначено, чтобы запутать и ввести кого-то в заблуждение. Я уверен, что они найдут много тех, кто будет использовать эту игру слов, чтобы ввести в заблуждение представителей румынского государства и убедить их в необходимости ввести преподавание в школе русского языка» [12, л. 111-132; 10, с. 202-203].

В заключение Г. Середа предложил восточным славянам, которые отождествляются с прозвищем «кацап» (применимо только к великороссам), быть обязанным румынскими властями, чтобы посещал школу только на украинском языке (родной язык) или на румынском языке (как официальный язык).

В какой степени Г. Середа был прав насчёт «русификации» украинцев, мы можем сделать вывод по переписи населения Румынии в декабре 1930 г., путем сравнения двух статистических показателей: по заявленной стране и родному языку. Таким образом в Измаиле проживало 10655 украинцев (декларированы как нация), но только 9571 человек обозначили украинский язык родным. Делая простое вычитания между этими двумя показателями, можно выделить и масштабы этого явления. В основном, в 1930 г. в Измаильском округе жило 1084 этнических украинцев (10,17% в массе населения украинцы), который использовали другой язык, а не украинский (скорее всего русский). Теми же методами, в Белгород-Днестровском округе ситуация выглядит следующим образом: 70095 этнических украинцев (как нация), 67590 носителей украинского языка, разница 2505 этнических украинцев, которые использовали в качестве родного языка другой вместо украинского (3,57% в массе украинского населения) [6, с. 124-125, 264-265].

Анализируя параллельно ситуацию меньшинств и родного русского языка, мы находим, что отношение двух показателей восстанавливается. Таким образом, в Измаильском округе проживало 66987 этнических русских (как нация) и 75303 людей объявили русский язык в качестве родного языка. Соответственно, в Белгород-Днестровском округе проживало 58922 этнических русских (по нации), но 64617 русскоговорящих [6, с. 124-125, 264-265].

В этом случае мы можем сделать некоторые выводы. Во-первых, в 1930 г. 8316 человек, проживающих в Измаильском округе и 5695 чел. в Белгород-Днестровском заявили русский язык своим родным языком, но не рассматривались как принадлежащие к этническому русскому меньшинству (великороссам). Во-вторых, русификация царского периода повлияла и на другие этнические общины в южной Бессарабии, где кроме украинцев число этнических нерусских и русскоговорящих превзошло этнических украинцев, говорящих на русском как на своем родном языке, что свидетельствует о масштабах явления ассимиляции в Царской России. К такому выводу пришел и украинский националист Григорий Середа.

К сожалению, межвоенная румынская государственная политика колебалась в поддержке прав меньшинств на образование на своем родном языке. Позже эта стратегия провалилась, когда в Бессарабии русский язык стал главным языком общения недовольства и неудовлетворенности людей к ру-

* Кацап – прозвище данное малороссами великороссам, также – москаль, но последнее означает б.ч. русского солдата, военного. – *В. Даль.*

мынскому правительству, независимо от их этнической принадлежности и вероисповедания.

Наконец, близость Советского Союза и опасности заразы большевизма негативно влияло на отношении румынского государства к некоторым этническим меньшинствам в Бессарабии, в том числе этнических русских и украинцев. Хотя большую часть времени власти считали восточных славян относительно компактным этническим блоком, на самом деле часть украинской элиты стремилась к отсоединение от великороссов как части единого обширного процесса *дерусификации* и строительства одной культуры и национальный идентичности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Galați, fond Inspectoratul Regional de Poliție Galați. Biroul Administrativ, dosar 28/1939.
2. Husărescu, Z.I., *Mişcarea subversivă în Basarabia*, Imprimeriile Statului, Chişinău, 1925.
3. «Monitorul Oficial», nr. 282, din 29 martie 1923.
4. Nouzille, Jean, *Moldova. Istoria tragică a unei regiuni europene*, Editura Prut Internațional, Chişinău, 2005.
5. Panaitescu, Scarlat, *Aspecte economice şi sociale din Basarabia (1920-1926)*, Tipografia Cartea Românească, Chişinău, 1926.
6. *Recensământul General al Populației României din 29 decembrie 1930*, publicat de Sabin Mănuilă, vol. II (Neam, limbă maternă, religie), Imprimeria Națională, Bucureşti, 1938.
7. Rotari, Ludmila, *Mişcarea subversivă din Basarabia în anii 1918-1924*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2004.
8. *The New International Yearbook: A Compendium of the World's Progress for the Year 1915*, Edited by Frank Moore Colby, Published by Dodd, Mead & Co., New York, 1916.
9. Tuluş, Arthur Viorel, *Aspecte din viața comunităților evreiești din jurul Gurilor Dunării (până în 1938). Mituri istoriografice, percepții contemporane şi realități istorice*, Editura Istros a Muzeului Brăilei «Carol I», Brăila, 2016.
10. Tuluş, Arthur Viorel, *Stări de spirit ale populației din județul Cetatea Albă între anii 1933-1934 (Documente din Arhiva de Stat a regiunii Odessa)*, Editura Istros a Muzeului Brăilei «Carol I», Brăila, 2016.
11. Даля, Владиміра, Толковый словарь живого великорускаго языка, Томъ Второй: И-О, Изданіе Т-ВА М.О. Вольфъ, С. Петербургъ-Москва, 1905.
12. Державний архів Одеської області (Україна), ф.891, д.71, 559 л.
13. Там же, ф.892, д.4.

Тулуш Артур *Східні слов'яни з Південної Бессарабії під Румунською адміністрацією (1918-1940)*

Дослідження має на меті проаналізувати становище східних слов'ян із Південної Бессарабії, географічної зони, яка перекрила міжвоєнні райони Ізмаїла та Білгород-Дністровського. До категорії, яку ми називаємо східними слов'янами, входять великороси (православний російський етнос і суб-група ліпован) і малороси (українці). Дослідження прагне зафіксувати та зрозуміти відносини між Румунською державою та названими етнічними групами, сприйняття й ідентичність, стереотипи та забобони того часу, у контексті Бессарабії, яка вважалася румунською владою як фронт у боротьбі з більшовицькою загрозою.

Ключові слова: *Південна Бессарабія, міжвоєнний період, румунська політика, національні меншини, дерусифікація, мовне питання*

Тулуш Артур *Восточные славяне из Южной Бессарабии под Румынской администрацией (1918-1940)*

Исследование имеет целью проанализировать положение восточных славян из Южной Бессарабии, географической зоны, перекрывшей межвоенные районы Измаила и Белгород-Днестровского. К категории, которую мы называем восточными славянами, входят великороссы (православный русский этнос и суб-группа липован) и малороссы (украинцы). Исследование стремится зафиксировать и понять отношения между Румынским государством и названными этническими группами, восприятия и идентичность, стереотипы и предрассудки того времени, в контексте Бессарабии, которая считалась румынскими властями как фронт в борьбе с большевистской угрозой.

Ключевые слова: *Южная Бессарабия, межвоенный период, румынская политика, национальные меньшинства, дерусификация, языковой вопрос*

Tuluş Arthur *Eastern Slavs from Southern Bessarabia under Romanian administration (1918-1940)*

The study intends to analyse the situation of the Eastern Slavs from Southern Bessarabia, the geographical area that overlapped the interwar counties of Ismail (Izmail) and Cetatea-Albă (Bilhorod-Dnistrovskyi). In the category we name as Eastern Slavs enter Velico-Russians (the Orthodox Russian ethnics and the Lippovan' subgroup) and Mallo-Russians (Ukrainians). The study endeavours to capture and to understand the relationship between the Romanian State and the named ethnic groups, perceptions and identity constructions, stereotypes and prejudices of the time, in the context of Bessarabia being considered by the Romanian authorities as the frontline in battling the Bolshevik threat.

Keywords: *Southern Bessarabia, interwar period, Romanian politics, national minorities, derussification, linguistic question*

Рецензенти:
Михайлуца М.І., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 08.05.2017 р.

УДК 322 : [279.125+277.4] (477) «1970»

ГРОМАДИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ І П'ЯТИДЕСЯТНИКІВ УКРАЇНИ У ФОРМАТІ ШТУЧНОГО РЕЛІГІЙНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1970-ті РОКИ)

Ольга Швець
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
Україна, 36000, м. Полтава, вул. Остроградського, 2
e-mail: shvets_olga2008@ukr.net

Наприкінці XX – початку XXI ст. термін «екуменізм» є ледь чи не найуживанішим серед релігійних діячів і дослідників християнських конфесій. Не оминуло увагою цю тему й українське суспільство. Але досвід останніх десятиліть показав, що попри захоплення ідеєю «єдності», конфесії більш схильні до дроблення й автономії, ніж до об'єднання. Так, у сучасній Україні існують церкви трьох гілок християнства: православної (окрім трьох найбільших – УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, ще сім дрібніших інституцій), католицької (чотири церкви) та протестантської (більше двадцяти інституцій, не рахуючи неопротестантів) [1].

Історичний досвід показує, що будь-яке втручання світської влади у релігійні питання, нав'язування церквам своїх проектів, реформ та об'єднань не приносило їм користі. Не стали винятком й інтеграційні процеси в євангельському середовищі України у другій половині 1940-х років, які відбувалися за ініціативи радянської влади та під чітким контролем з її боку. Процеси, що проходили в об'єднаннях євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників у 1970-х роках були наслідком грубого втручання держави у внутрішні справи церков і визначально впливали на міжконфесійні взаємини того часу.

Розвиток євангельського руху в Україні за радянської доби досліджували В. Любащенко, В. Заватскі, Р. Сітарчук, Ю. Вільховий, О. Лахно, Т. Грушова, Ю. Решетніков, С. Санніков, В. Франчук, С. Савінський, М. Мокієнко, О. Панич, С. Жилюк, Л. Загребельна, О. Лешко. Однак, варто зазначити, що проблема міжконфесійних взаємин в об'єднаних громадах євангельських християн-баптистів є малодослідженою на сьогодні. Особливо важливими, з огляду зазначеної проблеми, були 70-ті роки XX ст., коли союз євангельських конфесій опинився перед новими викликами.

Мета нашого дослідження: розкрити особливості взаємин п'ятидесятників та євангельських християн-баптистів об'єднаних громад в Україні упродовж 1970-х років. Для її реалізації автором було виокремлено низку завдань: 1) на основі опрацювання архівних фондів проаналізувати статистичні відомості про кількісний склад обох конфесій у межах об'єднання та тенденції у процесі реєстрації п'ятидесятників у складі Всесоюзної Спілки євангельських християн-баптистів (далі – Спілка ЄХБ); 2) розкрити основні причини міжконфесійних суперечок і характер їх поширення; 3) визначити цілі, що переслідувалися двома конфесіями у межах спілки та радянськими владними структурами.

Об'єднання євангельських конфесій в єдиний союз у 1940-х роках, на думку більшості дослідників, не відповідало їх інтересам. Фактично утворена радянською владою заради полегшення контролю над релігійними організаціями, Спілка ЄХБ вирізнялася своєрідністю. Між євангельськими християнами та баптистами ще до об'єднання склалися дружні, партнерські відносини. У догматичному плані розходжень між цими напрями в євангельському русі в Україні не було, але особливості культової практики та проведення богослужінь мали свої відмінності [2]. У створених релігійних об'єднаннях євангельські християни та баптисти практично не вирізнялися. За основу було взято баптистську модель управління громадою, як більш централізовану. Життя громад керувалося з центру, який знаходився у Москві – Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів (далі – ВР ЄХБ) [3].

Зовсім інша ситуація була з п'ятидесятниками, які обстоюючи догмат «про сходження Святого Духа» і дар «глосолалії» («інших мов») мали суттєві розходження з євангельськими християнами та баптистами. Щодо позиції радянських органів влади, то вони не залишили цим конфесіям права вибору, оскільки відмовили п'ятидесятникам у реєстрації та запропонували їм приєднатися до Спілки ЄХБ [4].

Серпнева угода (1945 р.) між представниками п'ятидесятницького руху (християнами віри євангельської та християнами євангельської віри) і керівництвом ЄХБ насправді ніко-

ли по-справжньому не задовольняла жодну зі сторін, трималася тільки на диктаті державних органів. Не дивлячись на нібито відсутність, на думку радянських функціонерів, догматичних перешкод для єдності, стосунки між п'ятидесятниками й євангельськими християнами-баптистами упродовж їх співіснування в об'єднаних громадах не завжди складалися вдало. Нерідко виникали конфлікти між старшими пресвітерами ВР ЄХБ (які переважно були баптистами або євангельськими християнами) і громадами християн віри євангельської (далі – ХВЄ), що входили до Спілки ЄХБ. Обласні та республіканські старші пресвітери вимагали від п'ятидесятників дотримання порядку богослужінь, прийнятих у баптистів. Багато громад, які прийняли Серпневу угоду, але виявили непокору старшим пресвітерам було знято з реєстрації, а ті, що залишилися, втратили своє найменування християн віри євангельської та стали називатися баптистами [5].

Об'єднання відбулося за нерівних умов. П'ятидесятники практично не мали представництва у ВР ЄХБ. Певний прорив відбувся у 1970-х роках, коли у керівних органах Спілки ЄХБ перебували 3 представники від п'ятидесятників – П. Шатров як член Президії ВР ЄХБ (1969-1979 рр.), Д. Вознюк як член ВР ЄХБ (1974-1979 рр.) та заступник голови ВР ЄХБ з 1979 року і В. Глухівський як член ВР ЄХБ (1969-1979 рр.) та член Президії з 1979 року[6].

Утиски п'ятидесятників у загальносоюзному церковному керівному органі були віддзеркаленням їх безправ'я і на локальному рівні. Так, член виконавчого органу Одеської громади Д. Труханов (у минулому входив до правління Союзу Християн Євангельської Віри (ХЄВ) у листі до уповноваженого Ради у справах релігій в області жалівся на відсутність рівноправ'я. Зокрема він писав, що «баптисти усунули від керівництва громадами багатьох хєвовців, громади їх закрили, а членів перевели в одні громади з баптистами» [7]. Д. Труханов пропонував провести низку заходів для встановлення рівноправних, партнерських стосунків в об'єднаних громадах. Зокрема, рекомендував поставити двох пресвітерів від обох конфесій і проводити служіння почергово. В областях пропонував, щоб посаду старшого пресвітера або його помічника обіймав представник від християн євангельської віри. «Найкраще зробити так, щоб громади ХЄВ діяли окремо від об'єднань ЄХБ, проводячи богослужіння окремо, а в Президії мали представників з обох сторін для об'єднаного управління» [8]. Д. Труханов, зауважував, що невиконання цих умов призведе до відновлення ХЄВ власного союзу [9]. Інформація про утиски п'ятидесятників в об'єднаних громадах надходила з Житомирської, Львівської, Рівненської й інших областей [10].

Бажання зміцнювати союз не було ні у п'ятидесятників, ні в євангельських християн-баптистів. Лише тиск державних органів змушував ВР ЄХБ «турбуватися» у питаннях єдності, включати їх до порядку денного на з'їздах і пленумах. Так, аналізуючи виступи доповідачів на пленумі ВР ЄХБ, що відбувався у грудні 1970 р., можна визначити основні проблеми, які постали перед міжконфесійним об'єднанням. Зокрема, генеральний секретар О. Карєв зауважував, що єднанню перешкоджають тенденція ХВЄ до відособлення та прояви «крайнього п'ятидесятництва» (тривала молитва, виснажливі пости, перехрещення), а також небажання п'ятидесятників утримуватися від «глосолалії» [11]. П. Шатров підкреслив, що причина суперечностей – порушення Серпневої угоди з обох сторін. «На адресу один одного можна почути зневажливі виступи… Деякі п'ятидесятники вважають, що хто не говорить «іншими мовами» не будуть мати участі у першому воскресінні,… не відроджені від Духу Святого» [12]. Він також зауважив, що «дехто з євангельських християн-баптистів висловлює неправильну думку стосовно Серпневої угоди, не вірячи в її необхідність, не зовсім погоджується з її 5, 6, 7 пунктами, вважаючи, що всі, хто мають дар глосолалії знаходяться в омані» [13].

Помітним є занепокоєння євангельських християн-баптистів можливим збільшенням впливу ХВЄ на їх одновірців. Так, на згаданому пленумі заступник старшого пресвітера в Україні І. Гнида зауважив, що тривогу викликає той факт, що «церкви п'ятидесятників досить швидко розвиваються і кількість їх у всьому світі зростає» [14]. На його думку, варто хвилюватися, щоб свою ревність ХВЄ не спрямували у громади ЄХБ. Занепокоєння підривною діяльністю п'ятидесятників у своїх регіонах висловили пресвітери Вінницької, Одеської, Харківської, Донецької та Дніпропетровської областей [15].

Прагнучи ліквідувати, або хоча б розколоти, релігійне підпілля радянська влада, починаючи з 1968 р. дозволила автономну реєстрацію громад. У п'ятидесятників з'явилася можливість легалізувати свою діяльність поза межами союзу з ЄХБ. Цим вони і скористалися. На 1 січня 1970 року вже діяли дві автономні

громади ХВЄ в Одеській і Чернівецькій областях [16]. Упродовж наступних п'яти років зареєструвалися ще 24 автономні громади п'ятидесятників у м. Києві, Вінницькій, Ворошиловградській, Донецькій, Одеській та інших областях [17].

Усе ж таки, основний вектор державної політики щодо п'ятидесятників упродовж 1970-х років залишався незмінним. Автономна реєстрація громад ХВЄ розглядалася як крайній захід. У подальшому планувалося проводити поступове їх зближення зі Спілкою ЄХБ.

Проаналізувавши статистичний звіт Ради у справах релігій при РМ УРСР (далі – РСР при РМ УРСР) за 1970-1974 роки, можна зробити певні висновки, про основні тенденції у реєстрації п'ятидесятників у складі Спілки ЄХБ. З усіх областей республіки лише у Волинській, Закарпатській, Рівненській, Чернівецькій зафіксовано збільшення кількості та чисельності громад євангельських християн-баптистів за рахунок п'ятидесятників [18]. Загалом же, за вказаний період кількість громад Спілки ЄХБ в Україні зросла з 1103 (на 1.01.1970 р.) [19] до 1133 (на 1.01.1975 р.). Лідером за кількістю зареєстрованих громад Спілки ЄХБ була Рівненська область, де у 1975 р. налічувалося 118 об'єднань [20].

Уже з середини 70-х років XX ст. процес приєднання нелегальних п'ятидесятників до Спілки ЄХБ інтенсифікувався. Так, саме у Рівненській області у 1976-1977 рр. було зареєстровано як громади ЄХБ 4 групи п'ятидесятників загальною кількістю 238 віруючих. Станом на кінець грудня 1977 р. серед зареєстрованих громад євангельських християн-баптистів цієї області 102 були змішані, 10 – суто ЄХБ, 10 – п'ятидесятницьких, що увійшли до Спілки. Всього налічували 122 церкви із загальною кількістю віруючих – 14 тис. (приблизно 8 тис. з них складали п'ятидесятники) [21].

Усього в Україні у 1978 р. легально діяли 1169 громад, які входили до Спілки ЄХБ, з кількістю віруючих понад 100 тис. осіб. Лідерами за кількістю об'єднань віруючих євангельських християн-баптистів виступали Рівненська, Вінницька, Київська, Волинська, Черкаська та Донецька області [22].

За умовними підрахунками службовців РСР при РМ УРСР на 1978 рік в Україні проживали 46 тис. п'ятидесятників, з яких 27 тис. (майже 60 відсотків) – входили до Спілки ЄХБ [23].

Переважна частина п'ятидесятників (близько 20 тис. осіб), що складала 153 громади та перебувала в єдності з ЄХБ проживала у чотирьох західноукраїнських областях – Волинській, Рівненській, Львівській і Тернопільській. П'ятидесятники, що діяли у цих регіонах належали до так званого «шмідтівського напрямку». Особливості їх віровчення, культової практики були близькими до євангельських християн-баптистів, оскільки вони визнавали хрещення Духом Святим як зі знаменням «інших мов», так і без нього. Під час Вечері Господньої (Хлібопереломлення) не здійснювали омовіння ніг, не дотримувалися правила прісного хліба. Зі «східних» п'ятидесятників-воронаївців, лише 49 громад входило до Спілки ЄХБ. Серед них більшого поширення набули притаманні суто п'ятидесятникам явища: глосолалія, пророцтва, практикувалися «омовіння ніг», причастя у вигляді прісного хліба та виноградного вина [24].

Реєстрація автономних громад ХВЄ спричинила активізацію п'ятидесятницького елементу в об'єднаннях Спілки ЄХБ. У багатьох регіонах склалася критична ситуація щодо перебування віруючих цих конфесій в одному союзі. Конфлікти між п'ятидесятниками та баптистами набули гострішого забарвлення і значного поширення. Серед «проблемних» регіонів у документах РСР при РМ УРСР значилися Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Рівненська області [25].

Найбільше загострення міжконфесійних взаємин у громадах ЄХБ припало на 1976-1977 роки, коли п'ятидесятники автономних громад активізували свою діяльність зі створення власного духовного центру [26]. У 1975 р. чиновники РСР при РМ УРСР ще зазначали, що автономна реєстрація громад ХВЄ не викликала масового виходу п'ятидесятників з союзу [27]. Через рік-два вони вже фіксували конфлікти майже у половині областей республіки. Міжконфесійне протистояння виникало по лінії пресвітер – старший пресвітер, пресвітер – частина громади, пресвітер – виконавчий орган громади [28].

Для вирішення міжконфесійних суперечок до України приїздили представники вищого керівництва Спілки ЄХБ. Так, у липні 1976 р. генеральний секретар ВР ЄХБ О. Бичков і член Президії Б. Шатров у супроводі заступників старшого пресвітера в Україні – В. Глухівського й І. Гниди відвідували Волинь, з метою налагодження стосунків між п'ятидесятниками й євангельськими християнами-баптистами у Луцькій громаді [29].

У деяких громадах міжконфесійні конфлікти призвели до того, що п'ятидесятники почали збиратися окремо та звернулися до органів

влади з проханням виділити їм окремі години у діючому молитовному будинку. При цьому вони не просили окремої реєстрації, а висловили готовність і надалі перебувати у Спілці. Євангельські християни-баптисти виступили проти такого сусідства, оскільки боялися, що ХВЄ переманять частину їх одновірців [30].

Не минуло міжконфесійне напруження і керівні органи Спілки ЄХБ. На пленумі ВР ЄХБ, що відбувався 9-10 лютого 1977 р., де вкотре розглядали питання єдності євангельських конфесій, відзначили суттєве зменшення кількості приєднаних п'ятидесятників за останній рік і зростання суперечностей між ними й євангельськими християнами-баптистами в об'єднаних громадах [31].

Обговорюючи з головою РСР при РМ УРСР К. Литвином результати згаданого пленуму, В. Глухівський скаржився на розпалювання антип'ятидесятницьких настроїв у духовному центрі та на особисті випади проти нього як п'ятидесятника [32].

Невдовзі розгорівся конфлікт і в канцелярії старшого пресвітера в Україні Я. Духонченка. На братській бесіді з керівниками церков ЄХБ м. Києва, що проходила навесні 1977 р., В. Глухівського звинуватили у неправильному розумінні «коринфських мов» і зауважили, що «сучасні іншомовства не від Духу Святого» [33]. Вирішенню суперечки посприяло лише втручання духовного керівництва з Москви та чиновників Ради у справах релігій [34].

Підсумовуючи дослідження взаємин євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників об'єднаних громад в Україні упродовж 1970-х років, ми можемо констатувати зростання напруги між ними та поширення конфліктів у регіонах республіки. П'ятидесятники прагнули втілювати свої особливості богослужіння, перш за все молитися «іншими мовами». Вони часто ображалися на зверхнє ставлення пресвітера від ЄХБ, або на утиски старшого пресвітера в області. П'ятидесятники бажали створення власного відділу у ВР ЄХБ, збільшення свого представництва у керівних обласних, республіканських і союзних органах церкви. Євангельські християни-баптисти не хотіли надавати їм більше повноважень у межах об'єднання, остерігаючись поширення впливу п'ятидесятницьких ідей у своїх громадах. Ускладненню взаємин між обома конфесіями сприяла реєстрація автономних громад ХВЄ та їх активна діяльність щодо створення власного духовного центру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2017 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2017/67269/
2. Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій / В.І. Любащенко. – 2 вид., доп. і випр. – К.: Поліс, 1996. – С. 251.
3. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после второй мировой войны: Пер. с англ. / Вальтер Заватски. – М.: ИЦ-Гарант, 1995. – С. 98-99.
4. Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-х років XX ст.): Дис.… канд. іст. наук: 09.00.11 / Юрій Віталійович Вільховий; Полтавський державний педагогічний ун-т ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2002. – Арк. 49.
5. Історія релігій в Україні: у 10-ти томах / Редколегія: А. Колодний (голова), О.Саган, Л. Філіпович, П. Яроцького. – Т. 6: Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови) / За ред. П. Яроцького. – К.-Дрогобич, 2007. – С. 172.
6. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: Издание Всесоюзного Совета евангельских христиан-баптистов, 1989. – С. 554-555.
7. Державний архів Одеської області, ф.2000 «Одеський обласний виконавчий комітет», оп.5, спр.521 «Справки, информации, представляемые в Советы по делам религий при Совете Министров СССР и УССР, обкому КП Украины и УКГБ по Одесской области за 1970 г.», арк.11.
8. Там само, арк.12.
9. Там само, арк.13.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4648 «Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР», оп.5, спр.116 «Переписка со старшими пресвитерами Всесоюзного Совета евангельских христиан-баптистов на Украине по вопросам относящимся к религиозным культам за 1968 г.», арк.40, 152, 164.
11. Там само, спр.235 «Циркулярно-инструктивные письма Совета по делам религий при Совете Министров СССР и Уполномоченного Совета по УССР областным Уполномоченным Совета за 1971 г.», арк.8-9.
12. Там само, арк.10.
13. Там само.
14. Там само, арк.11.
15. Там само.
16. ЦДАВО України, ф.4648, оп.6 (секретна частина), спр.69 «Статистичний звіт, статистична інформація, пояснювальна записка уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР за 1969 р. 11 грудня 1969 р. – 23 лютого 1970 р.», арк.15.
17. Там само, спр.190 «Статистичний звіт, статистична інформація, пояснювальна записка Голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР за 1975 р. 13 січня 1976 р.», арк.11-12.
18. ЦДАВО України, ф.4648, оп.7, спр.3 «Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях РПЦ, католической церкви, ЕХБ, пятидесятников за 1975 г.», арк.216-268.
19. ЦДАВО України, ф.4648, оп.6, спр.69, арк.10.
20. Там само, спр.170 «Статистичний звіт, статистична інформація, пояснювальна записка уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР за 1974 р. 26 листопада 1974 р. – 12 лютого 1975 р.», арк.10-12.
21. ЦДАВО України, ф.4648, оп.7, спр.75 «Информации, докладные записки, справки поступающие от уполномоченных Совета по областям и г. Киеву, о религиозной обстановке, о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах за 1978 г.», арк.83-84.
22. ЦДАВО України, ф.4648, оп.6, спр.231 «Статистичний звіт, статистична інформація, пояснювальна записка Голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР за 1977 р. 23 січня 1978 р.», арк.11-13.
23. ЦДАВО України, ф.4648, оп.7, спр.84 «Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах изучения религиозной обстановки в областях, работы уполномоченных Совета, проверки жалоб и заявлений граждан и

по другим вопросам за 1978 г.», арк.138.
24. Там само, арк.140.
25. ЦДАВО України, ф.4648, оп.7, спр.25 «Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях ЕХБ за 1976 г.», арк.11, 21, 31, 94.
26. Там само, спр.49 «Информации, докладные записки, справки поступающие от уполномоченных Совета по областям и г. Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях ЕХБ, пятидесятников за 1977 г.», арк.56, 64, 236, 239.
27. Там само, спр.1 «Информации, докладные записки, справки Совета представленные в правительственные и партийные органы УССР о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике за 1975 г.», арк.51.
28. Там само, спр.25, арк.11, 31; спр.49, арк.18-19.
29. Там само, спр.25, арк.19-21.
30. Там само, спр.49, арк.20.
31. Братський вісник. – 1977. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mbchurch.ru/publications /brotherly_journal/2906/
32. ЦДАВО України, ф.4648, оп.7, спр.45 «Информации, докладные записки, справки Совета представленные в правительственные и партийные органы УССР о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике за 1977 г.», арк.33-34.
33. Там само, спр.49, арк.60.
34. Там само, арк.62.

Швець Ольга ***Громади євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників України у форматі штучного релігійного об'єднання (1970-ті роки)***

На основі архівних матеріалів розкриваються особливості взаємин євангельських християн-баптистів і п'ятидесятників об'єднаних громад в Україні упродовж 1970-х років. Проаналізовано динаміку чисельності об'єднань Спілки євангельських християн-баптистів і кількості її членів. Показано вплив органів влади на міжконфесійні взаємини у Радянській Україні.

Ключові слова*: об'єднана громада, міжконфесійні взаємини, радянські органи влади, євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники*

Швец Ольга ***Общины евангельских христиан-баптистов и пятидесятников Украины в формате искусственного религиозного объединения (1970-е годы)***

На основе архивных материалов раскрываются особенности взаимоотношений евангельских христиан-баптистов и пятидесятников объединенных общин в Украине на протяжении 1970-х годов. Показана динамика численности объединений Союза евангельских христиан-баптистов и количества ее членов. Определено влияние органов власти на межконфессиональные отношения в Советской Украине.

Ключевые слова*: объединенная община, межконфессиональные отношения, советские органы власти, евангельские христиане-баптисты, пятидесятники*

Shvets Olga ***Communities of Evangelical Christians-Baptists and Pentecostals in an artificial religious association (1970s)***

The peculiarities of relationships of Evangelical Christians-Baptists and Pentecostal in the united communities in Ukraine during 1970s are revealed in the article on the base of the archival materials. The dynamics of the number of societies and members of the Union of Evangelical Christians-Baptists for the indicated time is shown here.

The processes that took place in the united communities reflected the consequences of the state's gross interference in church affairs. It proves the determining influence of the state on the internal affairs of the church and on the interconfessional communication of that time. Most exacerbation of interfaith relations in the societies of Evangelical Christians-Baptists occurred in 1976-1977.The main causes of interconfessional disputes and the nature of their spread are explained in the article.

The author defines the goals that were pursued by both denominations within the union and by the Soviet authorities that initiated it. Pentecostals aspired to embody their particulars of worship and above all to pray «speaking in tongues». They often resented a contemptuous attitude or infringement on the part of church leaders from Evangelical Christians-Baptists. Pentecostals have sought to create their own department in the All-Union Council of Evangelical Christians-Baptists, and increase representation in the governing regional, national and union institutions of the church.

Evangelical Christians-Baptists feared the influence of Pentecostal ideas in their communities. Registration autonomous societies of Christians of Evangelical Faith and their efforts to create their own leadership centre caused deterioration of relations between the two faiths in union communities. Evangelical Christians-Baptists and Pentecostals did not want to strengthen the union that did not meet their needs and has been advantageous only to the Soviet regime.

Keywords*: united community, interconfessional communication, the soviet authorities, Evangelical Christians-Baptists, Pentecostals*

Рецензенти:
Ігнатуга О.М., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 21.06.2017 р.

УДК 930.85 (477.74) 159.922.4

ПРО САЛО І БАЛАЛАЙКУ, АБО ЗМІНИ В ОБРАЗІ «ТИПОВОГО УКРАЇНЦЯ» В УЯВЛЕННЯХ ОДЕСЬКИХ СТУДЕНТІВ*

Тетяна Тхоржевська
Одеський національний політехнічний університет
Україна, 65044, м. Одеса, проспект Шевченка, 1
e-mail: tvtchor@gmail.com

Проблемою, яку тут порушено, є ідентичність. Саме вживання цієї категорії породжує багато питань. Наприклад, «якщо ідентичність конструюється внутрішньо, яким чином оцінювати вплив зовнішніх ідентифікацій, які часто є жорстким примушуванням?», поставлене Р. Бруйбекером і Ф. Купером [1]. Або як взаємодіє між собою ідентичність і суспільна міфологія? Г. Шопфлін стверджує, що саме міф впорядковує навколишній світ і визначає світогляд [2]. З того виходить, що ідентичність ґрунтована на міфологічному світосприйнятті.

Окремим випадком міфологічного світосприйняття є стереотипізація, яка грає важливу роль у суспільних відносинах та активізується за умов протистояння або суперництва різних соціальних, етнічних, етнокультурних груп. Уявлення про себе як представника етносу (етнічні автостереотипи) є важливою частиною ідентичності.

Утворення та побутування етнічних стереотипів є міждисциплінарною проблемою, яка активно досліджувалася у контексті соціальної й етнічної психології [3]. Під етнічним стереотипом заведено розуміти певну кількість рис, характеристик, які приписуються одною етнічною групою іншій (або власній). Вважається, що етнічний стереотип містить у собі стале ядро та змінні судження. Думаю, що зміни у структурі стереотипів (зокрема, уявлення про свій народ) є добрим прикладом творіння ідентичності. Дослідити ці тенденції на локальному прикладі є завданням даної роботи.

Отже, окрема проблема, яка є предметом дослідження – це трансформація етнічних стереотипів, а метою даної роботи є дослідити як змінилося «уявлення про українця» серед студентів м. Одеси, які визначають себе українцями з 2006 до 2017 рр. Відстежити подібну еволюцію стало можливим завдяки дослідженням етнічних стереотипів за допомогою різних методик серед студентської молоді, які автор проводила з власної ініціативи у 2006-2007 рр. [4]. У 2016-2017 рр. (впродовж навчального року) завдяки фінансовій підтримці КІУСу нам вдалося розширити коло учасників, якими стали студенти трьох одеських університетів. У дослідженні брало участь 296 осіб, з яких 268 визначили себе українцями. Далі нами подано перші результати цьогорічного дослідження, виконані за допомогою тих самих методик, які було використано у попередньому.

Першою методикою є вивчення етнічних стереотипів за допомогою проективних малюнків (методика запропонована Т. Івановою [5]). Так само, як і в попередньому дослідженні, студенти отримували завдання намалювати українця, росіянина, болгарина й єврея, відобразивши найбільш типові риси. В якій формі мусить бути зображення – образній або символічній не обумовлювалось.

Одразу ж хочемо звернути увагу на кількість людей, що визначили себе як «українці». У 2006-2007 році це було 183 особи з 254 (72%). У 2016-2017 рр. це 268 осіб з 296 (90,5%).

Хочемо також підкреслити, що з методикою «проективний малюнок» еволюцію можна розглядати ретельніше завдяки дослідженню, проведеному автором разом з колегою Ю. Богуславською восени 2014 р. на прикладі студентів ОНПУ [6].

Дослідження 2007 р. за допомогою проективного малюнку свідчило про великий розбіг в уявленнях студентів між «образом українця» й «образом Я»: намальований «українець» був переважно «історичним» (козак) або «етнографічним» (атрибутивні елементи традиційної культури – хата, тин, садок, вінок та ін.). У цьому ж ряді значна кількість їжі (переважно

* Написання даної роботи стало можливим завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій з вічного фонду Анни і Нікандра Буковських.

сала, борщу, вареників) та алкоголю, багато намальованих рослин і тварин. Поряд з тим важливим є наявність негативної символіки, коли на малюнку досить чітко проступає зневага автора до намальованого персонажу. Звісно, окремого осмислення потребує дослідження контексту, в якому сформувалися подібні уявлення.

Дослідження 2014 р. демонструють збереження «історичності» чи «етнографічності» образу українця: вуса, оселедець, шабля, шаровари, хата, фартух, тин, вінок; кількість зображень у «міському» одязі незначна. Декілька малюнків, що апелюють до подій на Майдані (декілька людей, що тримаються за руки, зображення вуличних боїв, прапор у руках «козака») додають нові смисли, але не змінюють загальної тенденції. Зображення культурно-побутових символів лишається майже незмінним кількісно (73,2%/2007 – 72,8%/2014).

Разом з тим очевидними є й зміни: частка їжі загалом і сала зокрема значно зменшилась (25% у 2007 та лише 11,8% 2014); зменшилася кількість зображень алкогольних напоїв (16,3% – 7,7%). Українці пов'язують алкоголь більшою мірою з росіянами, ніж з представниками свого етносу (зауважу, що образ росіянина, на відміну від інших, восени 2014 р. змінився досить суттєво). Зменшилася, хоча й несуттєво частка намальованих тварин і рослин. Думаю, те й інше викликає асоціацію з мирним часом, про який восени 2014 р. не йшлося. Зменшилися також зображення праці (яка у попередньому дослідженні зображувалася переважно як селянська праця у полі), економічного життя (гроші, виробництво), техніки. Збільшення відбулося по трьом показникам: державні символи (4,9%/2007 – 20,3%/2014); демонстрація сили (1,6%/2007 – 16,5%/2014) й інтелект (0,5%/2007 – 0,9%/2014).

Зменшення негативної символіки, з одного боку, та збільшення державної символіки та демонстрації сили може свідчити про підвищення статусу свого етносу в уяві його представників.

Отже, за підсумками дослідження методикою «проективний малюнок» у 2014 р. маємо збереження «етнографічності» поряд з виникненням тенденції до зближення «образу українця/українки» й «образу Я».

Виявити збереження або зміну тенденцій 2014 р. допомагають результати дослідження, проведеного восени 2016 – навесні 2017 р.

Кількість антропоморфних зображень лишається на попередньому (2014) рівні; кількість їжі збільшується порівняно з 2014, але лишається суттєво меншою, ніж у 2007; кількість зображень алкоголю зменшується порівняно з обома попередніми дослідженнями. Показник «економічне життя суспільства» демонструє ту ж тенденцію, що й показник «їжа» – він трохи більше, ніж у 2014, але значно менше, ніж у 2007. При цьому показник «праця у побуті» зменшується порівняно з обома попередніми. Менше, ніж у 2014 р. стає тварин і рослин (порівняно з 2007 роком, їх менше удвічі); незначно збільшився показник «техніка».

Найбільш цікавими в останньому дослідженні, на мій погляд, є зміна по трьом позиціям – «державні символи», «культурно-побутові символи» й «інтелект».

Кількість державних символів (прапор, герб, зображення тризуба на одязі) у 2016-2017 рр. (12,3%) значно зменшилася порівняно з 2014 р. (20,3%), але лишається значно більшою ніж у 2007 (4,9%).

Культурно-побутові символи (вінок, вуса, оселедець, щабля, вишиванка, сільська хата з садочком), кількість яких майже не змінилася у 2014 р. (72,8%) порівняно з 2007 (73,2%), в останньому дослідженні значно зменшилися (59,7%). Натомість з'явилися зображення схематичного «чоловічка», вишиванки у вигляді сучасного модного одягу, а не традиційного вбрання, дівчини у гарній сукні. Результати трьох досліджень зведено у таблиці 1.

Таблиця 1. Використання окремих елементів національних образів у малюнках, % від кількості учасників

Змістовні групи	2007-2008	2014	2016-2017
1. Людина. Окремі елементи зовнішності	91	77	79%
2. Їжа, напої	25	11,6	13,4%
3. Алкоголь	16,3	7,7	5,9%
4. Державні символи	4,9	20,3	12,3%
5. Культурно-побутові символи	73,2	72,8	59,7%
6. Праця у побуті	4,9	1,9	1,5%
7. Економічне життя суспільства	7,1	3,8	4,47%
8. Тварини, рослини	16,9	12,6	8,2%
9. Демонстрація сили	1,6	16,5	10,4%
10. Техніка	1,6	0	0,3%
11. Негативна символіка	4,3	0	1,49%
12. Інтелект	0,5	0,9	1,1%

Отже, зменшення «етнографічності» образу українця є важливим підсумком дослідження

методикою «проективного малюнку».

Наступне дослідження проводилося за допомогою методики відкритого запитання («назвіть п'ять головних рис характеру, які, на Вашу думку, притаманні українцям»), яка передбачає складання образу «модальної особи» народу [7]. Як і у попередньому дослідженні, обробка матеріалу проводилася шляхом контент-аналізу, одиницею якого була якість (риса), висловлена у формі окремого поняття (наприклад, працьовитість), або групи понять, близьких за змістом (патріотизм, національна свідомість).

За підсумками дослідження 2006-2007 рр. узагальнений портрет типового українця/українки виглядав таким чином: 1) люблять сало, люблять поїсти (19,9%); 2) працьовиті, працелюбні (19%); 3) щирі, відверті (18%); 4) розумні, винахідливі, здібні (17%); 5) добрі, доброзичливі (16%); 6) патріоти (16%); 7) веселі, з почуттям гумору (14%); 8) красиві, гарні (12,3%); 9) хоробрі, сміливі (10,4%); 10) пияки (10,4%); 11) щедрі (9,5%); 12) справедливі, чесні (8,5%); 13) хитрі (8,5%); 14) гостинні (8,5%); 15) дружні, миролюбні (7,6%); 16) ледачі (7,6%); 17) з почуттям гідності (5,7%); 18) жадібні (5,7%) (враховано якості, які названі більш ніж 5% від загальної кількості учасників).

Кількісно переважало позитивне оцінювання. Разом з тим, найбільша кількість опитуваних у 2006-2007 рр. (19,9%) назвала в якості риси характеру «любов до сала». Останнє можна пояснити у різний спосіб. Наприклад, «любов до сала» могла свідчити або про відоме явище, коли уявлення інших/іншого про дану групу стає її власним уявленням (або часткою уявлення) про себе. Тобто образ «недолугого хохла-салоїда» був часткою уявлення українців про себе. Думаю, доречнішим буде інше пояснення. Йдеться про окреме існування «образу українця/українки» й «образу Я».

За підсумками дослідження 2016-2017 рр. узагальнений портрет типового українця/українки виглядає таким чином: 1) добрі, добродушні, доброзичливі (33%); 2) щирі (21%); 3) патріоти, національно свідомі (19%); 4) працездатні, працелюбні, працьовиті (18,5%); 5) гостинні (18%); 6) щедрі (16,6%); 7) з почуттям гумору (16,6%); 8) волелюбні (11,5%); 9) дружелюбні, дружні (11%); 10) чесні (6,4%); 11) мужні (5,6%); 12) сильні, сильні духом, мають сильний характер (5%).

Результати порівняння двох досліджень наведено у таблиці 2.

Таблиця 2. Порівняння підсумків дослідження методом «відкритого запитання» 2006-2007 і 2016-2017 рр.

2006-2007	%	2016-2017	%
Добрі, доброзичливі	16	Добрі, доброзичливі	33
люблять сало, люблять поїсти	19,9	***відсутня***	
працьовиті, працелюбні	19	Працездатність, працелюбність, працьовитість	18,5
щирі, відверті	18	щирість	21
розумні, винахідливі, здібні	17	Розум, освіченість, інтелект	4,8
патріоти	16	Патріотизм, національна свідомість	19
веселі, з почуттям гумору	14	Почуття гумору	16,6
красиві, гарні	12,3	вродливі	2,6
відсутня		волелюбність	11,5
хоробрі, сміливі	10,4	***відсутня***	
відсутня		мужність	5,6
пияки	10,4	***відсутня***	
щедрі	9,5	щедрість	16,6
справедливі, чесні	8,5	чесні	6,4
хитрі	8,5	Хитрі, хитрі підприємці	1,8
гостинні	8,5	Гостинні	18
дружні, миролюбні	7,6	Дружелюбність, дружні	11
ледачі	7,6	***відсутня***	
з почуттям гідності	5,7	***відсутня***	
жадібні	5,7	жадібні	2,6
Відсутня		Сильні, сильні духом	5

За підсумками дослідження методикою «відкритого запитання» наявне:

- Суттєве зростання базових позитивних складових уявлення про себе як українця/українку: доброта (з 16 до 33%), щедрість (з 9,5 до 16,6%) і гостинність (з 8,5 до 18%);
- Збереження на попередньому рівні або незначне зростання/зменшення таких якостей як працьовитість (19/18,5%), щирість (18/21%), патріотизм (16/19%), почуття гумору (14/16,6%), чесність (8,5/6,4%), дружність (7,6/11%)
- Зникнення негативних рис, які були наявні у попередньому дослідженні: любов до сала (19,9/0%); пияцтво (10,4/0%); ледачість (7,6/0%)
- Суттєве зменшення деяких негативних рис: хитрість (8,5/1,8%), жадібність (5,7/2,6%);
- Виникнення нових рис – волелюбність, мужність, сила духа.
- Зменшення кількісно окремих позитивних рис: розум (17/4,8%), вродливість (12,3/2,6%), хоробрість (10,4/0%), почуття гідності (5,7/0%)

Вважається, що уявлення про групу (зокрема й етнічну), до якої належить людина, має загалом позитивне забарвлення. Тож здається, що «образ українця/українки» й «образ Я»

суттєво наблизилися одне до одного. На користь цього свідчить, на мою думку, й зникнення «сала» як маркера «українськості».

Остання методика, запропонована В.М. Павленко, використовує відому шкалу Богардуса. Учасники анкетування повинні були проранжувати представників етнічних груп відповідно до власних пріоритетів у галузі особистісного спілкування, економічного співробітництва, можливості родинних зв'язків і відчуття загрози, а також подати асоціації, які викликає та або інша група. Етнічні групи були надані виходячи з запропонованої методики та з врахуванням специфіки одеського регіону. Тут ми надаємо лише дані, що стосуються перших чотирьох позицій з переліку етнічних груп.

Таблиця 3. Кількість учасників анкетування (% від загальної кількості учасників), які обрали *у першу чергу*

	Для особистісного спілкування		Для економічного співробітництва		Можливість родинних зв'язків	
	2006-07	2016-17	2006-07	2016-17	2006-07	2016-17
Українців Сходу	45	34,7	17	13,8	39	38,8
Українців Заходу	12,5	28	4,6	11,5	6,2	25,7
Росіян України	18,7	13,8	12,5	7	21,8	12,6
Росіян Росії	7,8	9,7	15,6	7,8	17	8,2

Якщо виходити з наведених у таблиці кількісних показників, стають очевидними суттєві зміни в образі «українця Заходу»: кількість тих, хто обрав би його у першу чергу для особистого спілкування зросла з 12,5 до 28%, для економічного співробітництва – з 4,6 до 11,5%, для родинних зв'язків – з 6,2 до 25,7%. Поряд з тим відбулося зменшення тих самих показників для росіян України та по двом з трьох показників для росіян Росії. Найбільш сталим лишається образ українців Сходу.

Щодо загрози, одеські студенти, як і у попередньому дослідженні майже не відчувають загрози від українців Сходу(у 2006-2007 рр. 48,4% опитуваних надали їм останню дванадцяту позицію по шкалі «загроза»). Щодо представників інших груп, ситуація дещо змінилася.

Таблиця 5. Відчуття загрози від українців Заходу

2006-2007	2016-2017
В першу чергу – 3% В другу чергу – 12% В третю чергу – 14% В останню (12) чергу – 6,8%	В першу чергу – 8,9% В другу чергу – 4,8% В третю чергу – 3,3% В останню (12) чергу – 23,8%

Отже, кількість тих, хто відчуває загрозу у другу та третю чергу значно зменшилася, а також зросла кількість тих, хто відчуває цю загрозу в останню чергу. Ці дані корелюють з попередніми – щодо збільшення кількості одеських студентів, які б обрали українців Заходу у першу чергу для особистого спілкування, економічного співробітництва та родинних зв'язків. Разом з тим дещо збільшилася кількість тих, хто відчуває загрозу у першу чергу.

Наявне зростання кількості тих, хто відчуває загрозу від росіян України у першу, другу та третю чергу й зменшення тих, хто відчуває її у 9, 10, 11, 12 чергу.

Щодо росіян Росії особливо помітним є зростання кількості тих, хто відчуває від них загрозу у першу чергу. Разом з тим, збільшилася цифра тих, хто відчуває загрозу в останню чергу (з 2 до 8,2%). Варто звернути увагу на те, що ця цифра корелює з динамікою кількості тих, хто відчуває загрозу у першу чергу від українців Заходу (з 3 до 8,9%).

Деякі уточнення з приводу самовизначення вносять подані студентами асоціації. Асоціації підраховувалися шляхом контент-аналізу. Тут подаються перші 4-6 по частоті згадування.

Таблиця 6. Відчуття загрози від росіян України

2006-2007	2016-2017
В першу чергу – 0% В другу чергу – 2% В третю чергу – 4% …… В дев'яту чергу – 15,6% В десяту чергу – 28% В одинадцяту чергу – 14% В останню (12) чергу – 9%	В першу чергу – 8,5% В другу чергу – 9,3% В третю чергу – 11,9% …… В дев'яту чергу – 3,3% В десяту чергу – 11,9% В одинадцяту чергу – 7,8% В останню (12) чергу – 7,4%

Таблиця 7. Відчуття загрози від росіян Росії

2006-2007	2016-2017
В першу чергу – 0% В другу чергу – 6,8% В третю чергу – 6,8% …… В дев'яту чергу – 17% В десяту чергу – 15% В одинадцяту чергу – 9% В останню (12) чергу – 2 %	В першу чергу – 18,2% В другу чергу – 14% В третю чергу – 10,8 % …… В дев'яту чергу – 8,5% В десяту чергу – 4,4% В одинадцяту чергу – 2,2 % В останню (12) чергу – 8,2%

Таблиця 8. Асоціації

	2006-2007, %	**2016-2017, %**
Українці Сходу	доброта(14); російська мова (14); щирі, людяні (12,5); дружелюбні(10,9); гостинні (9,3)	шахти, вугілля (13); війна (3,3); працьовитість (3,3); російська мова (2,6); доброта (2,6)
Українці	патріотизм (18)	Карпати(7),

Заходу	націоналізм (14) українська мова (12,5) ненависть до росіян, до російської мови, до одеситів (9,3) агресивні (7,8)	патріотизм (5,9), націоналізм, бандерівці (4,8), Львів (4), українська мова (3,7),
Росіяни України	дружелюбність – 9,3 пияки (7,8) звичайні люди(6,2) веселі (4,6) вимова з акцентом – (4,6)	горілка (2,6), нормальні люди (2,2). сепаратизм (1,8),
Росіяни Росії	веселі (6,2) дружелюбні (6,2) пихаті (6,2) звичайні люди (4,6) успішні, працездатні (4,6) сусіди, друзі, брати (4,6)	алкоголізм, горілка (10,8) балалайка (3,7) ведмеді (3,3) Путін (3,3) агресивні (3)

За підсумками дослідження 2006-2007 рр. виявилися достатньо чіткі образи, про що свідчить достатньо висока ступінь узгодженості стереотипів.

Якщо спробувати інтерпретувати студентські стереотипи-уявлення, можна говорити, що під час першого дослідження мало місце усвідомлення себе як «українців Сходу», для яких «росіяни України» є близькими, своїми; «росіяни Росії» мали всі ознаки уявлень про групу з вищим статусом, будучи водночас добрими та зрозумілими, хоча й більш віддаленими, а «українці Заходу» були скоріш «чужими», незрозумілими, такими, що викликали страх.

Останнє дослідження свідчить про інше. Тенденція до ототожнення себе з «українцями Сходу» та відокремлення від «українців Заходу» змінилася досить суттєво. Передусім всі образи є вкрай нечіткими, про що свідчить зовсім невелика кількість асоціацій, які б повторювалися хоча б на рівні тих 4%, про які йшлося у попередньому дослідженні (низька узгодженість стереотипу). Крім того, в одеських студентів з'явилося дистанціювання себе не тільки від українців Заходу, але й від українців Сходу (асоціації «шахти», «війна» свідчать саме про це). Образ росіян Росії змінився кардинально, що є прогнозованим і зрозумілим, бо «кожна культура формується в опозиції до іншого». Аналіз саме образу росіянина не є нашим завданням у даній роботі. Проте хочемо зазначити, що саме цей образ змінився повністю, він став маркером «чужинця», про що свідчать «ведмеді» та «балалайки». Дистанціювання від «росіянина» суттєво збільшилося. Найбільш непевним (неузгодженим) є на сьогодні образ «росіяни України».

Разом з тим образ «українець/українка» без уточнень регіону змінився у бік узгодженості, позитиву та значною мірою наблизився до «образу Я», а його «етнографічність» значно зменшилася.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бруйбекер Р., Купер Ф. За пределами идентичности / Роджерс Бруйбекер, Фредерик Купер [Електронний ресурс] // Ab imperio. – 2002. – С. 131-140. – Режим доступу: http://abimperio.net/books/Myths_and_Misconceptions.pdf
2. Schöpflin G. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths / George Schöpflin // In *Myths and Nationhood*, edited by Geoffrey A. Hosking and George Schöpflin. – N-Y.: Routledge in association with the School of Slavonic and East European Studies, University of London, 1997. – P. 19-36 [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://courses.prometheus.org.ua/c4x/UCU/History001/asset/6_Schoepfin_on_myths.PDF
3. Иванова Т.В. Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков / Т.В. Иванова // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 71-82; Гнатенко П.И. Этническая установка и этнические стереотипы / П.И. Гнатенко, В.И. Павленко. – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – 300 с. та ін.
4. Тхоржевська Т.В., Богуславська Ю.Ю. До питання про сформованість етнічних стереотипів / Т.В. Тхоржевська, Ю.Ю. Богуславська // Человек в истории и культуре. – Одесса-Терновка: Друк, 2007. – С. 347-357; Тхоржевська Т.В. Етнічний стереотип українця в уявленні студентів-українців м. Одеса/ Т.В. Тхоржевська // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 25. – К.: «Київський університет», 2008.
5. Иванова Т.В. Вказ. праця.
6. Tchorzevska T.V. Dynamic of Ethnic stereotypes / Y.Y. Boguslavska, T.V. Tchorzevska // Proceedings of the 3rd International Congress on Social Sciences and Humanities. «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. — Vienna. 2014. – P. 3-9
7. Сикевич З.В. Русские: «образ» народа / З.В. Сикевич. – СПб: Издательство С.-Петербургского университета, 1996. – 226 с.

Тхоржевська Тетяна *Про сало і балалайку, або зміни в образі «типового українця» в уявленнях одеських студентів*

Статтю присвячено проблемі змінності етнічних стереотипів як одному з прикладів конструювання ідентичності. Здійснити подібний аналіз стало можливим завдяки порівнянню результатів двох досліджень – 2006-2007 та 2016-2017 років, проведених серед одеських студентів. Використовувалися методики проективного малюнку, відкритого запитання та ранжування етнічних груп (шкала Богардуса).

Ключові слова: *ідентичність, міфологічне світосприйняття, етнічний стереотип, образ українця, одеські студенти*

Тхоржевская Татьяна *О сале и балалайке, или изменения в образе «типичного украинца» в представлениях одесских студентов*

Статья посвящена проблеме изменения этнических стереотипов как одному из примеров конструирования идентичности. Осуществить подобный анализ стало возможным благодаря сравнению результатов двух исследований – 2006-2007 и 2016-2017 годов, проведенных среди одесских студентов. Использовались методики проективного рисунка, открытого вопроса и ранжирования этнических групп (шкала Богардуса).

Ключевые слова: *идентичность, мифологическое мировосприятие, этнический стереотип, образ украинца, одесские студенты*

Tkhorzhevska Tetiana *About salo and balalaika, or changes in the image of «typical Ukrainian» in the representations of Odesa students*

The article is devoted to the problem of the variability of ethnic stereotypes as one of the examples of constructing identity. A similar analysis was made possible by comparing the results of two studies – 2006-2007 and 2016-2017 conducted among Odesa students. Methods of projective drawing, open question and ranking of ethnic groups (Bogardus scale) were used. As a result of the research, it became possible to find out that the idea of a «typical Ukrainian» in Odessa students has changed significantly. In particular, we can talk about a significant reduction in the «image of a rural man» in the pictures, which was characteristic of the first of these studies. In addition, the image of a Ukrainian has got rid of negative rice. There was also the disappearance of fat as a marker of self-awareness. Consequently, there was a rapprochement between «the image of a Ukrainian/Ukrainian» and «an image of me».

It is worth noting that awareness of oneself as a member of a social, cultural or ethnic group always takes place in opposition to another. The marker of «championship» and «incomprehensibility» to some extent became an image of a Russian. This is evidenced by the appearance in this image of such elements as «bears», «balalaika». An important result is that the image of Ukrainians has become more consistent, unlike the regional images of «Ukrainians of the East» and «Ukrainians of the West».

Keywords: *identity, mythological perception of the world, ethnic stereotype, image of Ukrainian, Odesa students*

Рецензенти:
Михайлуца М.І., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 05.06.2017 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94 (=411.6) «0375/1492» : 327 (495+36)

КОНФЕССИОНАЛЬНЫЙ ФАКТОР В ОТНОШЕНИЯХ ВИЗАНТИИ И ХАЗАРИИ В IX-X вв.

Владимир Кузовков
Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского
Украина, 54030, г. Николаев, ул. Никольская, 24
e-mail: kusovkov@ukr.net

Международные отношения эпохи средних веков одна из тем, которые интенсивно разрабатываются в современной исторической науке. Значительное влияние на позиции отдельно взятых народов и государств оказывала их конфессиональная принадлежность. В этом контексте особо важным выглядит рассмотрение отношений Византии и Хазарии в IX-X вв.

В раннем средневековье оба государства играли ведущую роль на конфессиональной карте Европы. Византийский император позиционировал себя как представитель Бога на земле, который управляет «вселенским кораблем» [1] и, наряду с императорами Каролингами, считался самым авторитетным христианским монархом Европы.

О статусе правителей Хазарии меньше определенных сведений. Титул «каган», которым владели правители хазарской степной империи, свидетельствовал об их претензии на политическое лидерство в Юго-Восточной Европе. Определенным показателем их стремления к политической независимости является принятия хазарами иудаизма. Наиболее вероятным временем, когда это событие могло произойти, можно считать рубеж VIII-IX вв. [2].

Принятие иудаизма хазарами носило ограниченный характер. Судя по сведениям источников, иудаизм стал религией правящей элиты и части хазар, а племена, входившие в состав каганата, оставались язычниками. Также на территории каганата существовали значительные христианские и мусульманские общины. Причем прослеживается тенденция к росту их численности на протяжении IX-X вв., что оказывало влияние на политическую ситуацию внутри каганата и на его отношения с Византией, как центром христианского мира, а также Арабским халифатом, правители которого выступали в роли ведущих политических и религиозных авторитетов в мусульманском мире.

Еще в VII-VIII веках сложился союз Хазарии и Византии, сдерживавший арабскую экспансию. На протяжении первой половины IX в. этот союз, видимо, сохранялся. В этот период формируется торговая сеть еврейских купцов-рахданитов, которые действовали на путях от Западной Европы до Китая [3]. Их пути пролегали и через территорию Хазарского каганата. Известно, что они получали торговые привилегии в пределах Византии. Особо им благоволил император Михаил II Травл (820-829), освободивший их от налогов [4].

Политические связи Хазарии и Византии отображались в дипломатических контактах, сведения о которых относятся к эпохи правления византийского императора Феофила (829-842). Возможно, в 837 г. хазарские контингенты принимали участие в военных действиях против халифа Багдада на стороне византийских войск. Более определенно мы можем утверждать о заключении в 830-х годах двухстороннего соглашения, которое разграничивало сферы влияния в Северном Причерноморье. Известно, что в это время по просьбе хазарских правителей – кагана и бека – византийский император отправил миссию Петроны для постройки на берегах реки Дон крепости Саркел. Вскоре по предложению Петроны император Феофил ликвидировал автономию Херсона и других городов Южного Крыма (климатов), основав здесь византийскую фему (провинцию) [5]. При этом источники не упоминают о значительных попытках христианской миссионерской деятельности в этом регионе, ставшей одним из направлений визан-

тийской внешней политики в последующую эпоху. Возможно, при Феофиле, последнем императоре, поддерживающем иконоборчество, согласованной политики направленной на распространение христианство среди соседей не проводилось, что связано с внутренними религиозными противоречиями.

Ситуация меняется после 843 г., когда в Византии происходит отказ от иконоборчества в пользу почитания икон. Со времени правления Михаила III (842-867) наблюдается переход к интенсивной миссионерской деятельности за границами Византии, что получает поддержку со стороны правительства. Распространение христианства рассматривалось как фактор, который способствует упрочению влияния империи в соседних регионах. Определенное влияние на отношения между Хазарией и Византией оказывало формирование Руси, которая начинает играть все более активную роль в регионе. В 860 г. состоялся поход дружин киевских князей Аскольда и Дира на Константинополь. И возможно в этой связи, как попытку укрепить двухсторонние связи в новых условиях, следует рассматривать византийскую миссию Константина (Кирилла) Философа 861 года в Хазарию [6].

Согласно Житию Константина, миссия была отправлена в ответ на просьбу хазарского кагана прислать к его двору христианского проповедника, и если тот его убедит, то принять христианство. При дворе кагана состоялся диспут Константина с иудейским раввином и мусульманским имамом, в котором он, согласно Житию, победил, но каган так и не принял христианство.

Сведения Жития Константина являются важным свидетельством изменений, наметившихся в отношениях Хазарии и Византии. Между двумя государствами начинается конфронтация, отобразившаяся и в религиозной сфере в виде диспута при дворе кагана. Результатом успехов византийских миссионеров в Восточной Европе стало принятие христианства киевским князем Аскольдом, а на рубеже IX-X веков – обращение Алании.

Еще в большей мере новые тенденции проявились с приходом на трон в Византии новой Македонской династии (867-1056). Ее основатель – Василий I Македонянин (867-886) – известен своими гонениями на иудеев, с целью заставить их принять крещение в 873 г. [7]. Эта политика должна была негативно повлиять на еврейскую торговлю в Византии, испортить отношения с Хазарией и привести к противостоянию двух государств.

Важные свидетельства об этом обострении отношений между двумя государствами приводит Кембриджский аноним. Согласно этому документу во времена правления хазарского царя Вениамина вследствие подстрекательств «царя Македона» против Хазарии выступили несколько племен, в т.ч. буртасы и печенеги [8]. «Царем Македона», на наш взгляд, мог быть Василий I (867-886), носящий прозвище «Македонянина». Нанести поражение коалиции племен хазары смогли только при помощи Алании, которая, видимо, еще не вошла в орбиту византийского влияния.

Возможно, с политической ситуацией, которая сложилась в Восточной Европе следует связывать усиление византийского влияния в Крыму и Керченском проливе в последней трети IX в., но хазары сохраняют часть своих владений в этом регионе [9].

Война с коалицией племен, подстрекаемых Византией, негативно сказалась на позициях Хазарии в Восточной Европе. В 882 г. новгородский князь Олег подчинил Киев, превратив Киевскую Русь в главного регионального конкурента Хазарского каганата. К концу IX в. противники хазар – печенеги – вытеснили из степей Северного Причерноморья венгров, лояльных каганату.

Возможно, что именно в это время косвенно на отношения двух государств начинает влиять другой фактор – укрепление торговых связей Хазарии с исламским миром, враждебным Византии, и усиление мусульманской общины в Итиле, хазарской столице. К этому времени хазарский каган превратился в ритуального главу государства, а фактические бразды правление принадлежали царю (беку), тоже иудею. В начале X в. гвардия хазарского царя набиралась из мусульман хорезмийского происхождения, и одним из условий службы выдвигала требования не воевать с мусульманскими государствами. В 915 г. гвардейцы добились у хазарского царя (бека) разрешение уничтожить войско русов, которое возвращалось из похода на Каспий, где занималось грабежом мусульманских владений [10]. В событиях 915 г. вокруг Каспия прослеживается связь хазарских мусульман хорезмийского происхождения с Саджидами, мусульманскими правителями Армении и Азербайджана. Последние вели борьбу с Багратидами Армении, союзниками Византии, и даже предпринимали попытки установить свое верховенство над эмирами Тарса, мусульманского форпоста в Малой Азии на византийском пограничье [11].

На протяжении первой половины X в. византийско-хазарские отношения продолжали обостряться. Новый конфликт состоялся в правление хазарского царя Аарона, который, возможно, был современником византийского императора Льва VI Философа (886-912), или первых лет правления Константина VII Багрянородного между 913 и 920 гг. т.е. до коронации Романа I Лакапина. Алания при поддержке Византии выступила против Хазарии. Хазарам удалось справиться с этой угрозой благодаря помощи огузов, которые кочевали к востоку от Волги [12]. Идеологическую почву для выступления алан создала деятельность христианских миссионеров из Византии. Около 932 г. христианское духовенство было изгнано из Алании, что позволило Хазарии укрепить здесь свои позиции.

С византийско-хазарским соперничеством в Восточной Европе мог быть связан конфликт Византии с четырьмя кочевыми племенами, о котором сообщает нам ал-Масуди. Среди этих племен с высокой долей вероятности можно идентифицировать печенегов, лидеров кочевнической коалиции, и венгров. Войско кочевников, которое сопровождали мусульманские купцы из Хазарии, атаковало византийскую крепость Валендер. Византийская армия, которая прибыла на помощь крепости, имела в своем составе отряды из мусульман, принявших христианство. Купцам удалось добиться измены бывших мусульман и византийцы были разгромлены в сражении. Победа кочевников открыла им дорогу в балканские владения Византии. Кочевники дошли до Константинополя [13]. Вторжения в сердце империи серьезно усложнило ее международное положение, что, возможно, создало предпосылки для поисков более тесных контактов с Русью [14].

Кембриджский аноним сообщает нам определенные сведения о союзных действиях Руси и Византии против хазарского влияния в Восточной Европе. Дружины Руси совершили набег во владения каганата, но их действия против хазарских владений в Керченском проливе были неудачны и привели к разрыву этого союза. Под давлением Хазарии Русь выступила против своего бывшего союзника – Византии [15]. Видимо следствием этих событий, описанных в Кембриджском документе, стали походы киевского князя Игоря против византийцев в 941 и 944 годах.

В последующее двадцатилетие антагонизм в отношениях Хазарии и Византии сохранился и религиозный фактор играл в нем не последнюю роль. Успешные действия против Византии могли способствовать росту международного авторитета Хазарии. Хазарская правящая элита укрепляет связи с суннитскими государствами, что отображается в еврейско-хазарской переписке. Инициатором переписки выступил известный сановник кордовского халифа Абд-ар-Рахмана III и глава испанской еврейской общины Хасдай б. Шафрут. Испанская еврейская община в эту эпоху была одной из влиятельнейших в Западной Европе и Средиземноморье. Этими регионами очерчивается география связей Хасдая б. Шафрута, согласно его писем, которые сохранились. Попытки установить связи с Хазарией Хасдай б. Шафрут предпринимал между 945 и 955 годами [16].

Византийцы, видимо, негативно относились к установлению подобных контактов. В своем письме Хасдай сообщает, что его посланцы, отправленные в Хазарию через Византию, были задержаны в Константинополе. Около 956 г. письмо Хасдая достигло адресата – хазарского царя Иосифа. Ответное письмо Хасдай получил между 957 и 961 годами. В этом письме Хазарский каганат изображен могущественной державой, которая контролирует значительные территории на стыке Европы и Азии. Хазарский царь Иосиф позиционирует себя как союзника халифа Багдада. Одной из главных внешнеполитических задач каганата он считает защиту мусульманского мира от нападений северных народов, особенно, русов [17].

Определенную информацию о месте Хазарии в международных отношениях середины X в. несут титулы царя Иосифа, сообщаемые в переписке. Хасдай обращается к Иосифу как к «царю хазар». Иосиф же в ответном письме называет себя «царем Тогармским», декларируя свою прямую власть не только над хазарами, а также и другими народами, происходящими от библейского Тогармы, к которым он относит, кроме хазар, аваров, савиров, булгар, барсилов и еще пять племен, трудно поддающихся идентификации [18].

Близкие отношения Хазарии с мусульманскими державами оставались негативным фактором в ее связях с Византией. Византийский император Константин VII Багрянородный в своем трактате «Об управлении империей» рассматривал Хазарию как враждебное государство, но не отмечал при этом иудаизма хазар. Значительная оценка византийцами могущества Хазарии в этот период подтверждается сведениями трактата «О церемониях византийского двора», написанного византийским

императором Константином VII Багрянородным. В 48-й главе трактата указывается, что каган Хазарии получает от императора письмо с золотой буллой (печатью) стоимостью в 3 солида [19]. Таким образом, статус правителя Хазарии в византийской международной иерархии был выше, чем статус правителей Руси, Алании, печенегов и венгров. Стоимость золотых булл (печатей), которые прикреплялись к письмам, адресованным этим соседям Византии и Хазарии составляла 2 солида [20].

Примечателен и характер обращения к хазарскому кагану в официальных письмах византийских императоров: «Во имя Отца и Сына и Святого Духа, единого и единственного истинного Бога нашего. Константин и Роман, верные в сем Боге василевсы ромеев, к имяреку, благороднейшему, знаменитейшему хагану Хазарии». Вступительная формула, упоминающая Святую Троицу, встречается только в отношении восточных патриархов и христианских монархов. В отношении Хазарии использование этой формулы может означать особое восприятия конфессиональной принадлежности правящей элиты – ее иудаизм.

Однако вскоре после составления еврейско-хазарской переписки и трактатов Константина VII Багрянородного политическая ситуация в Восточной Европе вновь обостряется. К власти в Киеве приходит князь Святослав, склонный к агрессивной внешней политике. В 60-х годах X в. Хазарский каганат потерпел поражение в борьбе с Киевской Русью и прекратил свое существование.

Таким образом, на протяжении IX-X веков отношения Византии и Хазарии имели тенденцию к постепенному ухудшению. Не последнюю роль в этом сыграл религиозный фактор. После принятия хазарской правящей элитой иудаизма византийская дипломатия все чаще стала рассматривать каганат как враждебное государство. Особенно явной эта тенденция стала с приходом к власти Македонской династии (867-1056). Византийская дипломатия предпринимает усилия к тому, чтобы народы и государственные образования Восточной Европы выходили из подчинения Хазарии. Византийские миссионеры распространяют христианство в регионе, создаются коалиции, направленные против каганата и его влияния. Хазарский каганат укрепляет торговые и политические связи с мусульманскими государствами, что углубляет противоречия с Византией. Конфронтация с Византией стало одним из факторов, способствовавших ослаблению каганата и ускоривший его крушение.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Константин Багрянородный. Об управлении империей /К. Багрянородный. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
2. Артамонов М.И. История хазар/ М.И. Артамонов. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – С. 270; Константин Багрянородный. Указ. раб. – С. 153.
3. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран/ Ибн Хордадбех. – Баку: Элм, 1986. – С. 123-124.
4. Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей/ Продолжатель Феофана. – СПб.: Наука, 1992. – С. 25.
5. Константин Багрянородный. Указ. раб. – С. 171-172; Продолжатель Феофана. Указ. раб. – С. 56-57.
6. Сорочан С.Б. Византийский Херсон: Очерки истории и культуры / С.Б. Сорочан. – Харьков: Майдан, 2005. – С. 1098-1100.
7. Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836-889 г./ К. Цукерман // МАИЭТ. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 676.
8. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века / Н. Голб, О. Прицак. – М.; Иерусалим: Гешарим, 1997. – С. 140, 158-160.
9. Сорочан С.Б. Указ. раб. – С. 1202.
10. Ал-Масуди. Луга золота с рудниками драгоценных камней / Масуди // СМОМПК. – 1908. – Вып. XXXVIII. – С. 37-78.
11. Кузовков В.В. Візантія та Багдадський халіфат наприкінці IX – у першій половині X ст. // Емінак: науковий щоквартальник. – 2017. – № 2 (18) (квітень-червень). – Т. 2. – С. 39-43.
12. Голб Н., Прицак О. Указ. раб. – С. 141.
13. Кузовков В.В. Хозарсько-візантійські відносини та війна Візантії проти коаліції кочовиків у 30-х роках X ст./ В.В. Кузовков // Сходознавство. – 2002. – № 17-18. – С. 91-95.
14. Кузовков В.В. Хозарсько-візантійські відносини та війна Візантії проти коаліції кочовиків у 30-х роках X ст. – С. 91-95.
15. Голб Н., Прицак О. Указ. раб. – С. 142.
16. Кузовков В.В. Кордовско-хазарские отношения и международное положение Хазарского каганата в середине X в. / В.В. Кузовков // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2001. – № 1 (5). – С. 27-29.
17. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. / П.К. Коковцов – Л.: АН СССР, 1932. – С. 102.
18. Там же. – С. 72, 89.
19. Constantine Porfirogenito. De ceremoniis aulae byzantinae libri II / Constantine Porfirogenito. – Bonnae, 1828. – S. 690.
20. Ibid. – S. 688, 690-691.

Кузовков Володимир *Конфесійний фактор у відносинах Візантії та Хазарії у IX-X ст.*

Стаття присвячена історії відносин Хазарського каганату та Візантійської імперії у IX-X ст. Особлива увага приділяється впливу релігійного фактору на відносини між двома державами. Автор відмічає, що значний вплив на розвиток візантійсько-хазарських відносин мав мусульманський фактор. Протягом IX-X ст. зміцнюються політичні й економічні зв'язки Хазарії з мусульманськими державами, що сприяло погіршенню її відносин з Константинополем.

Ключові слова: *Хазарія, Візантія, міжнародні відносини*

Кузовков Владимир *Конфессиональный фактор в отношениях Византии и Хазарии в IX-X вв.*

Статья посвящена истории отношений Хазарского каганата и Византийской империи в IX-X вв. Особое внимание уделяется влиянию религиозного фактора на отношения между двумя государствами. Автор отмечает, что значи-

тельное влияние на развитие византийско-хазарских отношений имел мусульманский фактор. На протяжении IX-X вв. укрепляются политические и экономические связи Хазарии с мусульманскими государствами, что способствовало ухудшению ее отношений с Константинополем.

Ключевые слова: *Хазария, Византия, международные отношения*

Kuzovkov Vladimir ***The confessional factor in the relations between Byzantium and the Khazar Khaganate in the IX-X centuries***

The article is devoted to the history of relations between the Khazar Kaganate and the Byzantine Empire in the IX-X centuries. Particular attention is paid to the influence of the religious factor on relations between the two states. The author analyzes the dynamics of the development of bilateral relations. At the turn of the VIII-IX centuries the Arab-Khazar have been halted, the Muslim trade in Eastern Europe has been boosted, and the Khazar ruling elite accepts Judaism. In the reign of the Amorian dynasty (820-867) in Byzantium the friendly relations of the empire with Khazaria remained, which is confirmed by the construction of the Sarkel fortress and other military-political actions. However, with the arrival of the emperors of the Macedonian dynasty (867-1056) on the Byzantine throne, the relations between the two states begin to deteriorate. Byzantium intensifies missionary activities in Eastern Europe, spreading its political influence. Byzantine diplomats have repeatedly initiated the military speeches of various tribes and state formations of Eastern Europe against the Khazar influence. Of particular importance to Byzantium is an alliance with Kievan Rus. In the 60's of the X century the confrontation between Rus and the Khazar Khaganate led to the latter's fall.

Keywords*: Khazaria, Byzantium, international relations*

Рецензенти:
Господаренко О.В., к.і.н., доцент
Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 16.06.2017 р.

УДК [94 : 614.2] (47) «188/192»

ЛІКАРНЯНО-ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ КОНТРОЛЬ НАД ПРОСТИТУЦІЄЮ ТА ВЕНЕРИЧНИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ НА ТЕРЕНАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІН. XIX – ПОЧ. XX ст.)

Тетяна Моісеєва
Одеський національний політехнічний університет
Україна, 65044, м. Одеса, пр. Шевченка, 1
e-mail: m.tatyana.n.33@gmail.com

Проблема, обрана нами для дослідження, залишалася актуальною впродовж багатьох століть, не втрачає своєї значущості й сьогодні. Особливої гостроти їй надають дискусії стосовно доцільності легалізації проституції, адже остання завжди була одним з головних каналів поширення венеричних захворювань, які являють собою величезну небезпеку для людства. В інформаційному бюлетені ВООЗ (серпень 2016 р.) містяться дані, які характеризують масштаби загрози: щоденно більше 1 млн. осіб набувають інфекцію, що передається статевим шляхом (ІПСШ); по оцінкам, щорічно 357 млн. осіб інфікуються однією з чотирьох ІПСШ (хламідіоз, гонорея, сифіліс, трихомоніаз); Більш ніж 900 000 вагітних жінок були інфіковані сифілісом, що призвело, приблизно, до 350 000 випадків смерті плоду та новонародженого у 2012 році [1].

Враховуючи сказане, досвід минулого щодо підходів влади до оцінки цих явищ, вироблення засобів їх регламентації, обмеження, представляє як науковий, так і практичний інтерес.

У вітчизняній історіографії, по досліджуваному нами періоду, більшою мірою представлені наукові розвідки, присвячені різним аспектам проблеми проституції. Зокрема, науковці приділили увагу таким питанням, як: проблема проституції у суспільній і науковій думці Російської імперії (Стремецька В.О.), історичні форми й особливості явища жіночої проституції (Шиделко А.), проституція, як соціально-педагогічна проблема (Протопопов А.О., Савельєва Н.М.) [2]. Регіональна площина цього явища (м. Миколаїв, Катеринославська губ.) охарактеризована у працях Баркова І.В., Гриженко Л.В. [3].

Зусилля імперської влади у виробленні механізмів протидії поширенню венеричних хвороб у Харкові проаналізовані у роботах Робака І.Ю., Лісового В.М. [4].

У той же час, на наш погляд, недостатньо висвітлені шляхи поширення венеричних захворювань, у тому числі – досить специфічні у сільській місцевості; відсутня ґрунтовна характеристика заходів з організації лікарняно-поліцейського контролю над проституцією та венеричними недугами.

Метою статті є: 1) аналіз кроків влади по виробленню механізму регламентації проституції; 2) розгляд загальної ситуації стосовно рівня захворюваності на сифіліс на теренах Російської імперії; 3) деталізація шляхів зараження та поширення венеричних захворювань; 4) характеристика заходів з організації лікарняно-поліцейського контролю над проституцією та венеричними хворобами.

Головним джерелом для дослідження слугували звіти Медичного Департаменту Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (у тексті – «Звіти» – авт. скороч.).

У другій половині XIX ст. проституція у Російській імперії була, фактично, узаконеною та терпимою. Спроби попередніх періодів боротися з цим соціальним злом закінчилися поразкою.

З 1843 р. державною владою було видано низку циркулярів з метою взяти проституцію під контроль. Зокрема, були дозволені будинки втіхи – «казармы для здоровых публичных женщин» [5]. Здійснювалися спроби регламентувати вік «продажних» жінок. Правилами для осіб, які утримували публічні будинки, від 29 травня 1844 р., заборонялося приймати у них жінок молодших за 16 років [6].

На місцях ці вимоги часто ігнорувалися. Приміром, станом на 1869 р. в Одесі було 76 будинків розпусти, кількість підлеглих лікарняно-поліцейському нагляду проституток складала 1008, з них: молодше 14 років – 89; молодше 20 років – 400 [7].

Циркуляр міністра внутрішніх справ від 6 червня 1901 р. за № 1314 встановлював нижню межу віку в 21 рік. У той же час, циркулярами від 16 липня 1901 р. (№ 1623) та 3 жовтня 1902 р. (№ 2147) давалися додаткові роз'яснення до розпорядження № 1314 відносно того, що воно не поширюється на повій, які

потрапили до будинків втіхи до виходу цього документу. Такі особи могли покинути заклад лише за власним бажанням, але після цього знову влаштуватися у такий лише після досягнення повноліття [8].

Необхідність здійснення контролю над проституцією, передусім, була викликана тим, що вона була провідним чинником поширення венеричних захворювань, у тому числі сифілісу, який став набирати характеру пандемії.

У звітах Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ містяться **приблизні** (вичерпної статистики немає, оскільки значна частина сифілітиків свідомо, або через необізнаність, не зверталася за лікарняною допомогою) відомості щодо захворюваності на сифіліс. Так, якщо у 1883 році абсолютна кількість хворих складала 323806 (36 на 10000 населення), то у 1893 р. ця цифра піднялася до позначки 753028 осіб (відповідно – 63,2), а у 1903 році – 1054387 (75,3) [9].

Показовими у цьому відношенні є відомості по Одесі. Специфіка портового міста, яке приваблювало до себе багато робочого люду та шукачів пригод, обумовлювала і структуру захворюваності населення на різні хвороби, зокрема – великий відсоток слабких на венеричні недуги. Так, серед 12344 осіб, що користувалися послугами медиків у міській лікарні у 1879 р., 4705 (38% – підраховано автором) лікувалися у сифілітичному відділенні. У 1881 та 1884 роках ці цифри складали 26,7% і 25,4% відповідно. Для порівняння: у 1881 р., під час епідемії тифу, відсоток хворих на цю хворобу складав 20,4 [10].

Питання вироблення засобів для обмеження поширення сифілісу активно обговорювалися на багатьох губернських і повітових з'їздах земських лікарів. Серед пропозицій була, наприклад – «общая ревизия населения, с целью раскрытия всех зараженных сифилисом». Ця ініціатива не могла повною мірою знайти практичного втілення, оскільки натикалася на низку труднощів: недостатнє фінансування, нестача необхідної кількості клінік, лікарів, «повивальних бабок» [11].

Визрівало також усвідомлення необхідності законодавчого регулювання проблеми, у тому числі, питань: обов'язкових правил «осторожности» для сифілітиків; умов і терміну примусового поміщення їх до лікарень; відповідальності за умисне та неумисне зараження інших осіб (у тому числі і для неповнолітніх) [12].

Аналіз «Звітів» дає можливість умовно поділити шляхи та причини поширення венеричних захворювань на *загальні* – притаманні у тій чи іншій мірі всім місцевостям, та *окремі («частные»)* – поширені у декотрих регіонах. До перших можна віднести: 1) таємну проституцію, яка давала найбільшу кількість заражень; 2) «відкриту» проституцію, що підлягала реєстрації та постійному лікарняно-поліцейському нагляду; 3) «отхожие промыслы, увлекающие огромные массы молодого сельского населения в города, на пристани, плантации и на разные сельскохозяйственные работы»; 4) ярмарки.

На наш погляд, до загальних причин слід віднести і те, що чоловіки «ввиду привилегированного положення» були позбавлені санітарного контролю, що давало їм можливість «безнаказанно распространять заразу». Циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 25 листопада 1885 р. попередній огляд чоловіків покладався на самих проституток. Зрозуміло, що цей почин не набув великого поширення [13].

Що стосується «окремих» причин і шляхів, то вони були більш різноманітними: 1) фабрики та заводи, де спільно працювали чоловіки та жінки (Володимирська, Київська, Подільська, Полтавська, Московська, Варшавська губернії); 2) портові міста (Санкт-Петербург, Ревель, Рига, Лібава, Одеса, Астрахань та ін.); 3) місця розташування значної кількості військ – фортеці, табори (Московська, Плоцька, західні губернії), прикордонні пости, на які не поширювався санітарний контроль; 4) «питомцы» виховних будинків (С.-Петербурзька, Московська, Новгородська, Тульська та деякі інші губернії); 5) нестача вільних місць у лікарнях, звернення заражених не до кваліфікованих спеціалістів, а до місцевих знахарів (Астраханська, Оренбурзька, Уфимська, Симбірська, Ліфляндська губернії, середньоазіатські області, кочовики калмики, киргизи).

Як причину стрімкого поширення сифілісу у «Звітах» було відмічено і недостатню кількість будинків розпусти, значне число незареєстрованих проституток, які уклонялися від санітарного контролю (деякі міста Астраханської, Пермської, С.-Петербурзької, Ярославської, Ліфляндської, Кутаїської губерній). У містах, де не існувало відкритих будинків втіхи, не діяли і лікарняно-поліцейські комітети [14].

У той же час варто зауважити відсутність спільного погляду на фактор «законної проституції», як запобіжник поширення венеричних захворювань. Аналіз досліджуваних документів свідчить про наявність протилежної точки зору, зокрема у звіті Медичного депар-

таменту за 1881 р. наголошується на тому, що публічні будинки є потужним чинником поширення сифілісу, число заражених жінок у них перевищує кількість здорових, до того ж вони «служат исключительно притонами пьянства и разврата и орудиями самой жестокой эксплуатации попавших в них женщин» [15].

Декілька слів хотілося б сказати про поширення сифілісу у сільській місцевості, яка традиційно сприймається, як оберег сімейних цінностей і традицій. За даними Медичного департаменту, якщо у багатолюдних містах переважали первинні форми сифілісу, то у селах – застарілий конституціональний і спадковий – нерідко «в поголовно-семейно-наследственном виде».

Сифіліс у сільську місцевість заносився робітниками, що поверталися додому з фабрик, заводів, промислів і, у більшості випадків, не проходили санітарного контролю. Факторами зараження та поширення хвороби були: використання спільного посуду (у тому числі – зараження через жебраків і пастухів, з якими селянські сім'ї нерідко поділяли трапезу) та білизни, необізнаність і необережне самолікування, відсутність санітарного контролю, пізнє звернення за лікарняною допомогою.

За статутами сільських лікарень, прийом сифілітиків у них заборонявся, хворих спрямовували до міських клінік, що змушувало їх лікуватися «у шарлатанов».

Специфічним способом поширення хвороби було внесення її у сільські сім'ї через «питомцев» виховних будинків [16].

Приміром, в Одеському Павловському притулку (благодійний заклад для допомоги підкидькам і нужденним породіллям) діти утримувалися лише певний час, після чого передавалися на годування до благонадійних сімей жителів навколишніх сіл (у першу чергу тим матерям, які втратили власну дитину) – Гнілково, Нерубайське, Дальник, Фоміне й ін. Серед «питомцев» притулку кількість сифілітичних дітей (знайдених на вулицях, у канавах, на смітниках) іноді доходила до 40% [17].

Для здійснення контролю над проституцією та поширенням венеричних захворювань в усіх губернських, багатьох повітових містах, місцях розташування військ (Західні губернії), пунктах скупчення значної кількості людей (ярмарки) створювалися лікарняно-поліцейські комітети. Зокрема, вони діяли у таких містах, як: С.-Петербург, Москва, Варшава, Одеса, Рига, Дерпт, Харків і багатьох інших. До складу комітетів входили члени лікарських управлінь, лікарі (міські, поліцейські, або повітові), поліцейські чини, військові лікарі, а іноді й офіцери (як депутати від розташованих у цих місцевостях військових частин). Головували в них, як правило, особи, що очолювали місцеву поліцію.

Там, де таких комітетів не існувало (через відсутність належного фінансування), нагляд здійснювали поліція та лікарі (повітові, міські, фабричні, земські й ін.).

Головними засобами моніторингу лікарняно-поліцейськими комітетами проституції були:

1) медичні огляди проституток – від одного до трьох разів на тиждень (їм підлягали як зареєстровані одиначки, так і ті, що проживали у публічних будинках); 2) викриття потайних притонів та осіб, що займалися таємною проституцією; 3) реєстрація жінок «легкої поведінки»; 4) у випадках виявлення зараження – організація стаціонарного, чи амбулаторного лікування.

Огляди проводилися, у залежності від місцевих можливостей, у земських лікарнях, спеціально найнятих будинках, будинках втіхи, у приміщеннях при поліції [18].

Особливий акцент у «Звітах» робився на труднощах забезпечення венеричних хворих стаціонарною медичною допомогою. Лікування сифілітиків за циркуляром Міністра внутрішніх справ за № 12 від 16 січня 1861 р. повинно було проводитися безоплатно. Великий «наплив» сифілітиків змушував деякі лікарні виділяти для них до третини всіх ліжок, що, у свою чергу, обмежувало можливості прийому інших пацієнтів. Це зумовило ситуації, коли венеричним хворим відмовляли у прийомі, або значно його обмежували. Подібне рішення (постановою від 12 грудня 1884 р.) було прийнято Харківськими Губернськими земськими зборами – для сифілітиків у губернській лікарні пропонувалося виділяти «крайне ограниченное число мест» (пізніше рішенням Сенату ця постанова була скасована). У цих умовах наголос робився на покращенні амбулаторного лікування. [19].

На 1 січня 1878 р. у списках лікарняно-поліцейського контролю значилося 22945 проституток, з яких 16000 становили одиначки і 6880 – ті, що «працювали» у будинках розпусти. На 1 січня 1879 р., відповідно: 27468 (14125/7038).

Як видно з наведених даних, кількість одиначок перевищувала число проституток у публічних будинках. На думку дослідників, між цими категоріями відбувався постійний обмін. Власниці будинків розпусти були зацікавлені у

регулярному оновленні «контингенту», щоб залучити більше «клієнтів». Колишні організовані «працівниці» переходили у розряд «одиначок» (які далеко не завжди проходили реєстрацію та медичний огляд), або поповнювали ряди «таємних» повій.

Найбільшу небезпеку становила так звана таємна проституція, яка не піддавалася ніякому обліку, або контролю. Осередками її були численні кафе-шантани, готелі, танцкласи, трактири, лазні, корчми. Таємні проститутки нерідко «ховалися» під такими професіями як прислуга, модистка, продавщиця, кравчиня [20].

Ось як описує сучасник це явище в Одесі: «В погребах же старого базара и его окрестностях помещаются притоны самого страшного разврата; есть такие места, куда даже полиция не заглядывает; никакое человеческое воображение не может себе представить той поразительной картины цинизма и грязи, которую можно встретить в этих вертепах» [21].

Таємна проституція набула величезного поширення, була зафіксована в усіх губерніях. Як вже було зазначено, особи цієї категорії не підлягали контролю лікарняно-поліцейських комітетів, не проходили оглядів, не отримували вчасного лікування. Згідно даних Медичного департаменту за 1878 р. з 11178 жінок, «уличенных в тайном промысле», 3953 (35,4%) виявилися зараженими) [22].

Що стосується лікарняно-поліцейських заходів проти поширення венеричних захворювань серед інших категорій населення, варто відзначити, що вони не були загальними й обов'язковими для всіх губерній. Найбільш вживаними стали огляди: затриманих поліцією (жебраків, порушників) та арештантів у місцях позбавлення волі; робітників на фабриках, заводах, промислах; нижчих військових чинів і матросів; прислуги у приватних оселях, готелях, трактирах та ін. закладах; годувальниць.

У деяких губерніях (Пензенська, Тамбовська, Саратовська, Курська, Херсонська) практикувалося складання списків сімей, заражених сифілісом і популяризація знань про хворобу та її наслідки шляхом поширення брошур [23].

У цілому ж, якщо оцінювати діяльність лікарняно-поліцейських комітетів, слід відзначити, що відчутних позитивних результатів у сфері контролю над проституцією та поширенням венеричних захворювань вони не дали і дати не могли.

На наш погляд, причинами такої неефективності стали:

1) недостатній рівень наукового обґрунтування та розуміння характеру хвороби, способів профілактики та лікування, про що свідчить наступна цитата: «…нельзя упускать из виду того, что при современном взгляде сифидологии вообще на исцелимость сифилиса, *задача лечения всех открытых при ревизии сифилитиков* разрешится в *течение многих десятков лет*, так сказать *вместе с постепенным вымиранием зараженных*»;

2) брак, або відсутність коштів у лікарняно-поліцейських комітетів, через відмову в їх фінансуванні багатьох міст, фабрик, заводів;

3) слабка організація профілактичної та роз'яснювальної роботи серед населення;

4) боротьба велася не з причинами проституції, статевих захворювань, а з їх наслідками, але контролюючими заходами неможливо вирішити проблему, в основі якої, найчастіше, лежать соціально-економічні чинники: безробіття, бідність та ін. «Ничто так не способствует проституции и преступлениям, как бедность, и не полицейскими мерами, не моральными проповедями, а только уничтожением бедности можно действительно бороться с преступлениями и проституцией. Против социального зла необходимы социальные меры» [24].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Инфекции, передаваемые половым путем (ИППП): Информационный бюллетень, август 2016 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs110/ru/

2. Стремецька В.О. Суспільна та наукова думка кінця XIX – початку XX ст. в Російській імперії про проблему проституції / В.О. Стремецька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-30.pdf; Шиделко А. Історичні форми й особливості явища жіночої проституції як прояву статевої деморалізації / А. Шиделко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://er.ucu.edu.ua:8080/bitstream/handle/1/185/Shydelko_Historical%20Forms.pdf?sequence=1&isAllowed=y; Протопопов А.О., Савельєва Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема / А.О. Протопопов, Н.М. Савельєва / За заг. ред. Н.М. Савельєвої. – Полтава: Дивосвіт, 2009. – 120 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.publichealth.org.ua/storage/IOM_for%20NGO/02%20Harm%20Reduction/Prostitucija.pdf

3. Барков І.В. Проституція в контексті її морально-етичного сприйняття мешканцями міста Миколаєва другої половини XIX ст. (за матеріалами державного архіву Миколаївської області) / І.В. Барков // Сумська старовина. – 2015. – № 47. – С. 87-94. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/SumS_2015_47_10; Гриженко Л.В. Прояви соціальних девіацій у міському просторі Катеринославської губернії (кінець XIX – початок XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://grani.org.ua/index.php/journal/article/download/495/510

4. Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І.Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с. (іл. 24 с.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: repo.knmu.edu.ua; Лісовий В.М., Робак І.Ю. Історія охорони здоров'я в Харкові / В.М. Лісовий, І.Ю. Робак: Навч. посібник. – Харків: ХНМУ, 2008. – 178 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://80.249.234.44:8181/upload/redakt/centrmedkraezn/istoria_oz.pdf

5. Отчет Медицинского Департамента за 1877 год. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1878. – С. 73.

6. Фрейберг Н.Г. Врачебно-санитарное законодательство в России. Узаконения и распоряжения правительства по гражданской медицинской, санитарной и фармацевтической частям, опубликованные по 1 января 1913 года / Н.Г. Фрейберг. – Третье исправ. и доп. изд-е. – СПб.: Издательство «Практическая медицина», 1913. – С. 563.

7. Кузнецов М. Проституция и сифилис в России. Историко-статистические исследования / М. Кузнецов. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1871. – С. 263.

8. Фрейберг Н.Г. Вказ. праця. – С. 563, 564.

9. Отчет Медицинского Департамента за 1883 год. Часть медицинская – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1886. – С. 74; Отчет о состоянии народного здравия и организации врачебной помощи в России за 1903 год. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1905. – С. 108.

10. Моісеєва Т.М. Сфери охорони здоров'я та освіти в діяльності Одеської Міської Управи (кінець XIX ст.) / Т.М. Моісеєва // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. – № 30. – Одеса: Астропринт, 2014. – С. 97-106.

11. Отчет Медицинского Департамента за 1876 год. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1877. – С. 41, 42.

12. Отчет Медицинского Департамента за 1878 год. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1880. – С. 88.

13. Отчет Медицинского Департамента за 1879 год. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1881. – С. 173; Отчет Медицинского Департамента за 1886 год. Часть медицинская – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1888. – С. 246.

14. Отчет Медицинского Департамента Министерства Внутренних Дел за 1887 год. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1889. – С. 234, 235; Отчет Медицинского Департамента Министерства Внутренних Дел за 1888 год. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1891. – С. 79, 80; Отчет Медицинского Департамента Министерства Внутренних Дел за 1891 год. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1894. – С. 176-177.

15. Отчет Медицинского Департамента Министерства Внутренних Дел за 1881 год. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1884. – С. 194.

16. Отчет… за 1876 год. – С. 19; Отчет… за 1879 год. – С. 166; Отчет… за 1883 год. – С. 80; Отчет… за 1886 год. – С. 247.

17. Моісеєва Т.М. Одеський Павловський притулок (1864-1884 рр.) / Т.М. Моісеєва // Інтелігенція і влада. Серія: історія. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 10.– Одеса: Астропринт, 2007. – С. 18-31.

18. Отчет… за 1883 год. – С. 105; Отчет… за 1888 год. – С. 81-83.

19. Отчет… за 1876 год. – С. 39; Отчет… за 1877 год. – С. 75; Отчет Медицинского Департамента за 1885 год. Часть медицинская – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1887. – С. 124.

20. Отчет… за 1878 год. – С. 94; Отчет… за 1888 год. – С. 79, 80.

21. Кузнецов М. Вказ. праця. – С. 263.

22. Отчет… за 1878 год. – С. 94.

23. Отчет… за 1887 год. – С. 237-239; Отчет… за 1888 год. – С. 82, 83.

24. Гирш П. Преступления и проституция как социальные болезни. Пер. с нем. – СПб.: Центр. Типо-Лит. М.Я. Минкова, 1898. – С. 93; Отчет… за 1876 год. – С. 42; Отчет… за 1886 год. – С. 243, 244.

Моісеєва Тетяна *Лікарняно-поліцейський контроль над проституцією та венеричними захворюваннями на теренах Російської імперії (кін. XIX – поч. XX ст.)*

У статті проаналізовано кроки державної влади Російської імперії по виробленню механізму регламентації проституції. Розглянуто загальну ситуацію рівня захворюваності на сифіліс. Деталізовано шляхи зараження та поширення венеричних хвороб. Охарактеризовано заходи з організації лікарняно-поліцейського контролю над проституцією та венеричними захворюваннями.

Ключові слова: *проституція, будинки розпусти, сифіліс, венеричні захворювання, лікарняно-поліцейські комітети, контроль*

Моисеева Татьяна *Лечебно-полицейский контроль над проституцией и венерическими заболеваниями на территории Российской империи (кон. XIX – нач. XX ст.)*

В статье проанализированы шаги государственной власти Российской империи по выработке механизма регламентации проституции. Рассмотрена общая ситуация по уровню заболеваемости сифилисом. Детализированы пути заражения и распространения венерических болезней. Охарактеризованы мероприятия по организации лечебно-полицейского контроля над проституцией и венерическими заболеваниями.

Ключевые слова: *проституция, публичные дома, сифилис, венерические заболевания, врачебно-полицейские комитеты, контроль*

Moiseeva Tatyana *Medical and police monitoring over prostitution and sexually transmitted diseases in the territory of the Russian Empire (late XIX – early XX centuries)*

The article analyzes the steps of the state power of the Russian Empire to develop a mechanism for regulating prostitution, in particular – the legalization of houses of depravity, attempts to regulate the age of «corrupt» women.

The general situation of the incidence rate of syphilis, which began to recruit the nature of the pandemic, as evidenced by the figures presented, is considered.

The ways and causes of the infection and spread of sexually transmitted diseases are detailed. Conditionally, they can be divided into general (inherent in one or another degree, all localities) and separate – (common in certain regions). Among the common ways, the largest number of infections and extreme danger was the so-called secret prostitution, which was not subject to any accounting or control. It gained enormous distribution, was recorded in all provinces. Particular attention is paid to the peculiarities of the spread of syphilis in the countryside.

The absence of a common view of the factor of «legal prostitution» as a fence of the spread of sexually transmitted diseases has been demonstrated.

The measures for the organization of hospital and police control over prostitution and sexually transmitted diseases are described. In particular, the process of creating the hospital-police committees is highlighted. The methods of monitoring prostitution and hospital-policing measures among other categories of the population are outlined in their activity.

Keywords*: prostitution, brothels, syphilis, sexually transmitted diseases, medical and police committees, control*

Рецензенти:
Кривошея Ір. І., д.і.н., професор
Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 21.06.2017 р.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94 (477) : 2-29 : 17.022.1

РІЗНОВИДИ ПЕЧАЛІ ТА СЛІЗ У СХІДНИХ І КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКАХ

Людмила Петрушко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Україна, 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60
e-mail: liudmyla1991@ukr.net

Оригінальна література Київської Русі створювалася під значним впливом перекладної [1, с. 131]. Це твердження справедливе і щодо першого вітчизняного отечника. В історіографії неодноразово присвячувалася увага схожості між Києво-Печерським (далі – КПП) і східними патериками [1, с. 144-181; 3]. Паралельні на змістовому або й словесному рівні місця слід розуміти не як калькування, не як літературне перенесення сюжету з текстів, що стосуються іншого періоду й інших осіб, на вітчизняний ґрунт – конкретних подвижників рідної обителі, а те, що за цим явищем стояли інші причини. Як стверджують дослідники, тут повторювалося саме життя [1, с. 175]. Йдеться про те, що духовний досвід єгипетських отців навіть незалежно від того, чи був він відомим печерським монахам, повторювався ними. Цілком можлива ситуація, що давньоруські угодники Божі свідомо наслідували подвиги своїх попередників, про які читали у житійній літературі. Припустимою, на наш погляд, щодо патерика є аргументація І.М. Данилевського, висловлена стосовно цитат зі Святого Письма й інших перекладних творів у літописних текстах. Дослідник пояснює це явище тим, що подібні запозичення мали важливе ідейне значення. Літописці використовували відомі тексти, щоб із їхньою допомогою поглибити конкретний зміст літопису [4, с. 60]. Можливо, це саме стосується і патерика та паралелей зі Святого Письма та східних отечників.

Порівняння КПП із перекладною літературою, здійснене дослідниками, мало важливе значення. Воно допомогло виявити конкретні тексти, які були добре відомі монахам Печерської обителі. Ці твори слугували не лише джерелом при створенні розповідей про подвижників, але ще більша їх цінність полягає у тому, що вони формували світогляд, систему цінностей києво-руського чернецтва. Писемні пам'ятки, що виконували подібні функції для тієї чи іншої спільноти, мають важливе значення у контексті історії емоцій. Як стверджує А. Зорін, саме у текстах присутні ті регулятивні механізми, що впливають на всі стадії емоційної реакції людини [5]. У цій статті ми хотіли б звернути увагу на зв'язок між нормою, яку подавали східні отечники, та її реалізацією, і загалом між поглядом на печаль та сльози у перекладних і вітчизняному патериках. Порівняння буде здійснено у такому порядку: почнемо з ролі та місця печалі та сліз у житті людини, відтак перейдемо до їх класифікації з відповідними (позитивними та негативними) оцінками й обґрунтуваннями останніх, а затим зосередимо увагу на кожній із груп нерадісних емоцій окремо.

З приводу основоположного аспекту богослов'я нерадісних емоцій – їх *появи у глобальному, світовому масштабі* та *місця у плані Божественного Домобудівництва* – у Скитському патерику висловлено наступне важливе твердження. Бог створив людину не для плачу, але на радість, щоб вона чистою та безгрішною славила Господа, подібно до Ангелів. І тільки у результаті гріхопадіння став необхідним плач для очищення від гріхів, *идѣже бо нѣсть грѣха ту нѣсть требѣ плачь* [7, арк. 47]. У Царстві Божому ж пануватиме *радость неоскорбляемая* [7, арк. 203зв] – позбавлена будь-якої печалі та сліз. Навіть у розповіді про видіння обителей Небесного Отця сказано, що ніхто не виходить звідти засмученим [7, арк. 141зв]. Тобто у Скитському отечнику виражено погляд на смуток і плач, як такі, що є

наслідком падінь (це стосується всіх нерадісних емоцій) і необхідні для очищення від гріхів (покаянні), їх не буде у місці вічного блаженства праведників, як не було б і взагалі, якби людина не згрішила. У вітчизняному отечнику теж висловлений подібний, хоч і не цілком тотожний погляд: *здѣ ти убо скорбъ и туга и недугь въ малѣ, а тамо радость і веселіе* [2, с. 182].

У зазначеній вище цитаті зі скитського Патерика сказано про покаянний плач, про його необхідність у зв'язку з провинами перед Творцем. Однак єгипетські отці знали також нерадісні емоції іншої природи. Тому вважаємо за доцільне зупинити увагу на цьому *розрізненні* печалі та сліз, представленому в аналізованих джерелах. Печаль *грех своих ради* та *иная* згадується у розповіді Синайського отечника, в якій гість у відповідь на слова господаря про причину печалі останнього (не *грех ли своих ради*) сказав: *ину имаши печаль* [6, с. 375].

У тексті Скитського патерика читач зустрічався з повчанням про те, що за своєю суттю печаль є *корисною* та *некорисною*. Перша – через свої гріхи та ближнього, за спасіння. Така печаль схвалюється. А інша печаль, яку приносить *уныніе*, засуджується: *есть печаль полезна и есть печаль неполезна, печаль полезная есть о своихъ грѣсехъ, вздыханіе ово же о неразумьи ближняго ово же не отлучитися по воли ово же да болши благодати коснеться то бо истинныя и полезныя печали образ и суть. Есть же и другое етеро к сим смѣшено. Приносить бо и то печаль несмысленым еже и унынье нѣ от кихъ наречеся* [7, арк. 26зв].

В інших місцях цього ж Отечника наведене *пояснення* зазначених оцінок. Так, скорбота заради Бога є радістю, бо дає людині бачення свого перебування у волі Божій, не замислює їй жодного гріха, але, навпаки, сповнена віри у Господнє Милосердя та Людинолюбство, закликає до покаяння. Натомість та, яка позбавлена надії бути пробаченим і через це вселяє *уныніе* і відчай, відвертає від подвигу, підступно представляючи його марність, є падінням для душі, приноситься ворогом спасіння [7, арк. 199зв, 200зв]. Вона допомагає злобі, породжує похоті [7, арк. 200].

Гріховною є також печаль за тлінним (*о пищи или о питии или о велицѣи нищетѣ*), на що вказує джерело походження (*аще створять ти не* [зайве слово – *Л.П.*] *печаль бѣси*) [7, арк. 202]. Засуджується плач за мирським багатством [7, арк. 208зв]. Заборонена монахам скорбота, яка породжена неотриманням того, про що просили брата [7, арк. 43], тобто стосується земного. У Патерику також стверджувалося, що печаль і сльози за гріхи не можуть поєднуватися з гординею та прагненням хвали людської, тільки тоді вони будуть корисними (до речі, це повчання було пов'язано з мирянами) [7, арк. 49].

Щодо *природних* печалі та сліз, то хоча у тексті і відсутні прямі твердження про неї, гадаємо, її розуміння та відділення від духовних і гріховних нерадісних емоцій слід розуміти з контекстів – низку повідомлень про плач і скорботу не пов'язані ні з обставинами, які зазначено щодо правильної печалі та сліз, ні з тими, що стосуються неправильних. І при цьому їх оцінка є схвальною або нейтральною.

Згадано також *запізнілий* плач, який для нерозкаяних грішників матиме місце у вічності. Оскільки там сльози будуть лише обпікати, то необхідно плакати у цьому тимчасовому житті [7, арк. 36зв].

Коротко підсумовуючи зазначене, можна сказати, що оцінка нерадісних емоцій пов'язана з тим, чим вони породжуються – любов'ю до Бога, з одного боку, чи відсутністю уповання на Нього, прив'язаністю до земного та тлінного, честолюбством – з іншого. Від цього залежить характер перебігу відповідного емоційного стану (радість, пов'язана з вірою у Боже Милосердя, або ж відчай через безнадію). Благі чи гріховні причини приводять до відповідних наслідків: корисна печаль не завдає жодної шкоди людині, навпаки, сприяє її переродженню; некорисна – породжує гріхи, відвертає від подвигу.

Аналіз контекстів згадок нерадісних емоцій у КПП виявляє подібне розуміння їхніх видів з аналогічним ставленням до них. Прославляються і ставляться за взірець духовні скорбота та сльози, позитивно або нейтрально оцінюються природні та забороняється гріховна печаль. Зустрічаються також повідомлення про марний, запізнілий плач, який, як сказано в тексті, матиме місце в майбутньому (не тільки у вічності, але ще й тут) як справедлива кара за гріхи. Через них виражені грізне пророцтво, адресоване іудеям за гоніння на християн (*въсплачете и възрыдаете* [2, с. 107]), а також застереження – у Слові прп. Симона до Полікарпа (єпископ змальовує духовному чаду скорботні наслідки покинення першим Печерської обителі – клятву прп. Симона й у зв'язку з цим запізнілий плач Полікарпа [2, с. 102]) і «Питанні благовірного князя Ізяслава про Латинян» (прп. Феодосій попереджає про гіркі сльози у вічності тих людей, які наближаються до католиків) [2, с. 191].

Зупинімося тепер більш детально на кожній із зазначеній груп нерадісних емоцій.

У скитському Патерику неодноразово висловлена необхідність *духовних* печалі та сліз: *Да будет плачь Бога ради, да приближаться слезы наша къ Богу* [7, арк. 198]. Сказано, що для душі, яка згрішила перед Богом, немає на землі свята, але тільки плач і покаяння [7, арк. 10зв]. Плач є обов'язковим для тих, хто кається [7, арк. 45], хто усвідомлює свою гріховність і немічність [7, арк. 179]. На важливість духовного плачу вказує і той факт, що саме його стосуються останні слова, які залишає старець братії перед своїм відходом до Господа: *плачемся, братия* [7, арк. 36зв]. Оплакування гріхів названо метою чернецтва [7, арк. 76зв]. Сльози розумілися як вагома складова чернечого життя навіть мирянами [6, с. 87, 128], не кажучи вже про чорноризців [6, с. 304]. Плач був звичним для подвижників (*плачющюся по обычаю*) [7, арк. 193]. Цінність сліз засвідчена також тим, що неодноразово вони згадані у контексті подвигів святих [6, с. 92], або як їхня чеснота [6, с. 114, 231]. Так оплакав себе прп. Арсеній, маючи всі роки свого життя під час рукоділля плат на своєму лоні задля сліз, що лилися з його очей, через такий плач у нього навіть випали вії [7, арк. 119, 5зв]. Про дар умиління та сліз сказано у розповіді про св. Феодора [7, арк. 45]. *Много умиление и слезы въ молитвѣ и на пѣнии своемь* мав отець Лонгін [7, арк. 47].

Так само і в КПП читач зустрічався із настановами про покаянний плач – через пряме повчання *възыщем Бога рыданіемь и слезами* [2, с. 41] та приклади угодників Божих. Подібно до розповідей про єгипетських отців, сльози згадані серед подвигів засновників обителі – прпп. Антонія та Феодосія [2, с. 19, 89]. На те, що й у Печерському монастирі вони розумілися як мета чернецтва, вказують, на нашу думку, і щойно зазначені слова прп. Феодосія, і повідомлення про прп. Ісаакія, який, затворившись, *моляше Бога съ слезами* [2, с. 185].

У перекладних патериках часто згадуються зовнішні обставини, що приводили отців до оплакування своєї гріховності: настанова старця про плач за собою [7, арк. 36зв], видіння (бачили Суд [7, арк. 36зв-37], кару, що чекає на світ і рід людський, який живе у гріхах [7, арк. 190зв], місця мук грішників [7, арк. 188зв], Пречисту Діву Марію, Яка відмовлялася зайти до келії через присутність там Її ворога (Пресвята Богородиця мала на увазі два слова єретика Несторія в кінці книги блаж. Ісіхія Єрусалимського) [6, с. 99-100] й ін.), думка про те, наскільки готові у цей же момент дати відповідь перед Богом [7, арк. 37зв].

У повідомленнях про плач Печерських отців також були присутні подібні обставини, що приводили до плачу – видіння (прп. Тит розкаявся у ворожнечі, побачивши святих Ангелів і духів злоби [2, с. 123], прп. Афанасій плакав після того, як помер та ожив – припускаємо, що до сліз його привело те, що він бачив там, бо братія запитувала його: *что виде?* [2, с. 111-112]) та грізні попередження ближніх про можливу кончину у стані духовної неготовності – йдеться про прп. Феофіла, що його скорботу та плач породили *страшные слова Марковые* [2, с. 159], та прп. Феодора, який опам'ятався від скорботи після слів прп. Василія [2, с. 162].

Як правильна у Скитському патерику характеризувалася скорбота (і сльози), що пов'язана не лише з власними провинами перед Богом, але й ближніх і турботою про спасіння загалом, про що зазначалося вище. У розповідях перекладних отечників зустрічається багато повідомлень про такі печаль і плач. Примітно, що їх мають навіть Ангели [7, арк. 156зв-157] (у розповіді КПП про прп. Тита й Євагрія також сказано, що *аггелы... плачюшася о души моеи* [2, с. 123]). Серед гріхів ближніх, що викликають нерадісні емоції у текстах Скитського та Синайського патериків варто назвати бажання монаха повернутися у мир [6, с. 265; 7, арк. 60], часте полишення місця подвигів [7, арк. 59зв] або ж взагалі відхід з нього [7, арк. 81зв], кончину монаха, який жив і помер у лінощах, а отже не був готовим до відповіді перед Богом [6, с. 96]. За подібних обставин мали печаль і проливали сльози й Печерські отці: через раптову кончину Євагрія у ворожнечі [2, с. 123] та примусове чи добровільне залишення чорноризцями монастиря [2, с. 35, 94, 55]. Крім цього, у КПП згадуються нерадісні емоції отців, коли ближні знаходяться на порозі відходу до Господа, будучи неготовими до цього [2, с. 135-136], або ж погрожують скоїти страшний гріх самогубства [2, с. 30]. Важливо зазначити такі обставини нерадісних емоцій, як позбавленість людей Літургії [2, с. 25, 26] і відсутність написаного Житія прп. Феодосія, яке б принесло велику користь чернецтвуючим [2, с. 21, 78]. Ревністю по Богу викликані скорботи, пов'язані з перепонами на Богоугодному шляху: неможливістю прийняти бажаний постриг [2, с. 39, 180] або ж *утаитися* від матері, природна любов якої хотіла завадити вищій любові – до Творця [2, с. 30].

У перекладних отечниках неодноразово сльози супроводжують молитву. Вітчизняний

патерик також відображає таке явище [2, с. 17, 19, 159, 185 й ін.].

Були й сльози особливого умиління та вдячності – за винагороду, яку подвижник отримав за терпеливе перенесення випробувань (але вважав себе недостойним Милості Божої та достойним тих скорбот, які переніс) [7, арк. 79зв] і за золото, дароване Господом чудесним способом гостинному боголюбцю, щоб він міг не переступати свого доброго звичаю [6, с. 376]. Подібну до останньої історію згадує і КПП – *слезами* розчулення та вдячності *помолився в себѣ къ Господу Богу* прп. Феодосій, коли Ангел в образі світлого отрока приніс гривну золота, так необхідного для того, щоб купити їжу для братії [2, с. 50].

Гадаємо, що духовними можна назвати і ті сльози, які супроводжували повчання. Так, *прослежеся* старець перш ніж залишити братії слово настанови перед своїм відходом до Господа [7, арк. 36зв]. КПП (а конкретно – Житіє прп. Феодосія) теж двічі згадує повчання св. Феодосія зі сльозами – під час його ігуменства і перед відходом до Господа [2, с. 55, 71]. Припускаємо – на це нас наштовхує зміст обох повчань – що вони були породжені глибоким смиренням, хвилюванням за спасіння ввіреної йому братії, щирим прагненням, щоб вона слідувала Божим заповідям.

Щодо *природних* нерадісних емоцій, то у текстах східних отечників вони стосуються таких обставин, як нещастя ближніх: несправедливість щодо них (вигнання Свт. Іоанна Златоуста) [7, арк. 141-141зв; 6, с. 217], труднощі [7, арк. 8-8зв], згадуються й особливо серйозні, що були пов'язані із загрозою життю [7, арк. 11, 160] і посмертними муками ближніх [7, арк. 165]. Обставини, за яких мали місце (або могли мати) інші природні нерадісні емоції, пов'язані з батьківськими почуттями [7, арк. 54зв, 161, 171зв, 170зв], смертю отців [7, арк. 101зв, 118зв, 119] і рідних [7, арк. 36зв], особистими нещастями [7, арк. 107зв], нездійсненням очікуваного, радістю зустрічі [6, с. 118, 213]. Важливо зауважити, що КПП також згадує подібні обставини природних смутку та сліз – і нещастя та смерть ближніх, й особисті, і нездійснення очікуваного, і хвилювання за рідних дітей, і зустріч [2, с. 57, 70, 72, 81, 14, 26, 30, 45 й ін.].

Плачем супроводжують прохання-мольбу й у Скитському отечнику (сестра старця Пимина, сина якої князь посадив у темницю як злодія, а насправді як заручника, щоб заради нього прийшов старець, який не хотів приходити до князя [7, арк. 87зв]; блудниця, яка розкаялася по молитвах старця, і просить сказати їй, де спастися [7, арк. 177зв]), і в КПП (зі сльозами просив прп. Феодосій прп. Антонія прийняти його для служіння Богу [2, с. 28]; так само *съ слезами моляху*, *убо молилися быхом вам съ слезами* розбійники, які були покарані нерухомістю [2, с. 135]).

Нерідко скорботі у текстах східних патериків запобігають [7, арк. 19, 143], її позбавляють [7, арк. 156] або заспокоюють тих, хто перебуває у печалі [7, арк. 25зв, 191], даруючи утішання, яке ліквідовувало печаль [7, арк. 210, 222, 347, 224]. Така ж поведінка представлена й у вітчизняному отечнику: прп. Марко заспокоював прп. Феофіла, щоб той не сумував через втрату зору (*брате, не скорби, понеже Бога ради ослѣпися очима телесныма, но духовныма на разум того прозрѣлъ еси*) [2, с. 159], утішив монаха Конона прп. Феодосій словами про своє заступництво за монастир (*что тако печалуешися, или мниши, яко азъ отъидох от васъ?*) і вказівкою на місце, де лежить те, що було дане йому (монаху) на збереження [2, с. 75-76].

Що стосується *неправильної* скорботи, то КПП згадує її (як таку, що була або могла мати місце) саме за тих обставин, про які пишуть і східні патерики – втрата/відсутність матеріальних благ, труднощі подвигу (у тому числі убога їжа), скорботи, пов'язані з честолюбством.

Таким чином, здійснений порівняльний огляд згадок нерадісних емоцій у перекладних і вітчизняному отечниках виявив схожість між ними не лише у тих аспектах, про які писали дослідники до нас, але й у погляді на печаль і сльози. Так, подібно до Скитського патерика, Києво-Печерський визначає нерадісні емоції як такі, що становлять складову земного життя, але їм не буде місця у житті Вічному. Як і в східних отечниках, у києво-руському розрізнялися духовні, природні, неправильні та запізнілі печаль і сльози з їх відповідними оцінками. Важливо зауважити, що зустрічаються також подібні обставини прояву нерадісних емоцій. Схожою є й поведінка оточуючих за останніх – намагання заспокоїти або ж дарування утішання тим, хто перебуває у скорботі. Поряд із зазначеним варто сказати, що подібність виявлена на ідейному рівні, а не фактографічному: йдеться саме про схожість погляду на нерадісні емоції, а не тотожність розповідей.

На наш погляд, це можна пояснити наступними причинами. Східні патерики могли слугувати тими текстами, в яких були представлені регулятивні механізми, що впливали на розуміння емоцій (і їх прояв) самими подвиж-

никами, про чиї житія оповідає КПП, і ще більшою мірою – авторами (йдеться тільки про розуміння). Саме від останніх залежало, які зі скорбот і сліз згадати, а які – ні. А це залежало від усвідомлення ними важливості актуалізації у тексті тих чи інших із них із відповідними оцінками, адже КПП є твором агіографічної літератури, характерною рисою якого є фіксація особливо значимого, того, що сприятиме повчанню, духовній користі читачів. Звісно, східні отечники необов'язково були безпосередніми джерелами погляду печерських отців (героїв та авторів КПП) на нерадісні емоції. Однак виявлена близькість творів вітчизняної та перекладної літератури на рівні ідей свідчить про те, що Печерський патерик написаний у руслі православної богословської традиції розуміння печалі та сліз, представленої у тому числі в аналізованих перекладних пам'ятках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском патерике, как историко-культурном памятнике / Д.И. Абрамович. – СПб.: Типография имп. Акад. наук, 1902. – 249 с.
2. Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д.І. Абрамович. – К.: Час, 1991. – 280 с.
3. Башлыкова М.Е. Заимствования из древних патериков в тексте Киево-Печерского патерика / М.Е. Башлыкова // Могилянські читання 2004. – К., 2005. – С. 38-44.
4. Данилевский И.Н. Повесть временних лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И.Н. Данилевский – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 370 с.
5. Зорин А. История эмоций / А. Зорин [Электронный ресурс] // Полит.ру. – 2004 (18.06). – Режим доступа: http://polit.ru/article/2004/06/18/zorin/
6. Синайский патерик / Изд. подг. Голышенко В.С., Дубровина В.Ф. – М., 1967.
7. Скитский патерик // Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры, ф.304.I, № 703.

Петрушко Людмила *Різновиди печалі та сліз у східних і Києво-Печерському патериках*

У статті здійснено порівняння погляду на печаль і сльози, представленого у перекладних і Києво-Печерському патериках.

***Ключові слова**: Києво-Печерський патерик, Скитський патерик, Синайський патерик, печаль і сльози, історія емоцій*

Петрушко Людмила *Разновидности печали и слез в восточных и Киево-Печерском патериках*

В статье проведено сравнение взгляда на печаль и слезы, представленного в переводных и Киево-Печерском патериках.

***Ключевые слова:** Киево-Печерский патерик, Скитский патерик, Синайский патерик, печаль и слезы, история эмоций*

Petrushko Liudmyla *Kinds of sadness and tears in the eastern and Kyiv-Caves paterikons*

The history of emotions is one of the important and perspective directions of modern historiography. It recognizes the cultural character of the senses. Historians of emotions do not deny the psychological approach to the latter but focus on their cultural background. This is due to that emotion is determined by not only psychological but also cultural factors. All stages of the human reaction to an event are expressed by certain regulatory mechanisms. The latter are enclosed in the texts. Therefore, historians of emotions should refer to the texts. Narrative sources contain important information about the emotional codes of the different historical periods. So they are important for historians of emotions. For medievists in this context, spiritual, hagiographic, literature is especially valuable.

The article is devoted to the comparison of view on the sadness and tears in the eastern and Kyiv-Caves paterikons. The author analyzes these texts and draws attention to such aspects as role and place of negative emotions in the human life, kinds of them, their evaluations. Each kind of unlucky emotions is considered separately.

The result of the research is detection of the similarity between translated and original texts. It is at the level of ideas. The author explains this phenomenon by the existence of a theological tradition of understanding sorrow and tears.

***Keywords:** Kyiv-Caves Paterikon, Skitsky Paterikon, Sinai Paterikon, sadness and tears, history of emotions*

Рецензенти:
Кривошея І.І., к.і.н., професор
Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 04.07.2017 р.

УДК 027 : 2-523.6 (477)-25

БІБЛІОТЕКА ВИДУБИЦЬКОГО МОНАСТИРЯ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Олена Заєць
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Україна, 03039, м. Київ, Голосіївський пр., 3
e-mail: lena_zaets@ipnet.ua

Видубицький монастир є одним з найстаріших монастирів Києва та Київської Русі і за належного збереження історичних пам'яток може претендувати на занесення до об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО разом з Софією Київською, Києво-Печерською лаврою та церквою Спаса на Берестові. Із монастирських бібліотек Києва найбільший інтерес викликає саме доля видубицької книжкової колекції через наявність у ній рідкісних стародруків та архіву обителі.

Дослідженням бібліотеки монастиря займалися С.Т. Голубєв у 1874 р. [4, с. 529-531], І.П. Каратаєв у 1878 р., В.М. Ундольський у 1871 р., В.С. Іконников у 1891 р. [6, с. 578-686], М.І. Петров у 1896 р., В.Н. Перетц у 1915 р. [9, с. 182-221]. Саме завдяки їх описам і тому, що незважаючи на буремні події 20-х років XX ст. інші київські монастирські бібліотеки непогано збереглися, можна припустити, що видубицька бібліотека також вціліла, хоча у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ є від неї лише кілька десятків книг. Оскільки наразі немає цільної колекції та єдиного каталогу бібліотеки монастиря, сучасні дослідники історії обителі відмічають це і шкодують за її втратою [12, с. 235]. Отже автором була поставлена мета знайти бібліотеку Видубицького монастиря.

В Інституті рукопису НБУВ зберігаються фрагменти богослужбового тексту XIII ст. (ф. 235, № 20), які були вилучені 12 квітня 1979 р. з оправи початку XVII ст. Октоїха кінця XV – початку XVI ст. і сам Октоїх із зібрання рукописів бібліотеки Видубицького монастиря (ф. 309, № 566п) [3, с. 73].

Річ у тому, що після Берестейської унії Видубицький монастир перебував під владою уніатів з 1596 до 1635 р., які залишили кілька рукописних богослужбових книг, у тому числі уніатського ігумена цього монастиря Антонія Грековича, що видно з його власноручних написів. Це Тріфологіон за березень, серпень, вересень, жовтень, листопад, березень-червень, Октоїх, Восьмигласник [11, с. 618-631]. У відділі історичних колекцій перебуває «Маргарит» Іоанна Златоуста острозького видання 1595 р. з написом «Ex cathalogo librorum Bazyli Grekowich Bhaunat liber est» (шифр КПЛ 1757).

Повернувся монастир до православ'я за Петра Могили. Він же знайшов гроші на відбудову, подарував книги, зокрема київське Учительне Євангеліє 1637 р. із власною передмовою. Цей дарунок свідчить, що книгозбірня обителі поповнювалася найвищими ієрархами церкви нарівні з найбільш відомими бібліотеками, такими, як Києво-Печерської лаври та Києво-Могилянської академії.

У 1765 р. завдяки розпорядженню про надання відомостей щодо кількості російських, латинських, грецьких книг у монастирських бібліотеках, провели загальний перепис. На той час у Видубицькій бібліотеці було 83 назви друкованих кириличних видань. Це богослужбові книги, Біблії, житія святих, тлумачення Священного Писання, катехізиси, збірники проповідей, лексикони, твори богословів Київської духовної академії того часу (Іоаникія Галятовського, Лазара Барановича, Феофана Прокоповича, Антонія Радивиловського й ін.). 30 рукописних книг мали таку саму тематику. Латинських книг у бібліотеці було 29. Це Біблії, коментарі до Євангелій, гомілії, філософські й теологічні трактати, словники й «Органон» Аристотеля. Книгозбірня мала 23 польські книги, головним чином проповіді, житія святих, тексти диспутів та ін. [12, с. 539].

Коли у 1776 р. після смерті ігумена Іакова (Воронковського) новий настоятель Мельхіседек (Значко-Яворський) приймав господарство монастиря, то під час опису майна виявилося, що у бібліотеці вже 201 книга. У цьому переписі назви книг вказані точніше, є також місце та час видання. Найціннішими були рукописне Євангеліє 1561 р., Острозька Біблія 1581 р., ранні печерські видання: Євангеліє 1637 р., Бесіди Іоанна Златоуста 1624 р., Законоправильник 1626 р., Параланфія 1634 р., Історія Варлаама й Іоасафа Іоанна Дамаскіна кутеінського друку 1637 р., Казання св. Кирила

Ієрусалимського віленського видання 1596 р., Бесіди Макарія Єгипетського віленського друку 1627 р. У цілому кириличних видань і рукописів було 144 екземпляри, 25 латинських книг, 7 рукописів латинських, 25 польських видань. Найстарішою кириличною друкованою книгою був Збірник проповідей кількох грецьких авторів єзуїта Якова Вегровича 1573 р. Цінним було також познанське видання «Про християнську досконалість» 1612 р., «Книга візерунка земного» краківського видання бернардинів 1612 р. і богословські трактати Яна Кассіана Ереміти краківського видання 1603-1604 рр. [12, с. 540].

В описі 1776 р. вказані 12 Євангелій при церквах, 37 богослужбових книг. Також сказано було, що у бібліотеці 2 екземпляри Острозької Біблії. Крім раритетів, вказаних вище, Номоканон 1629 р., Хрест Христа Спасителя 1632 р., «Житія і чудеса преподобного Сергія Радонєзького» московського видання 1641 р., латинська Біблія гданьського видання 1632 р. у двох екземплярах. З латинських книг найбільш цінним було видання 1441 р. Фоми Кемпійського «Про наслідування Христу» [12, с. 541].

З моменту царського указу 1786 р. про конфіскацію земельних маєтків монастирів і призначення їм грошового утримання від держави, Видубицький залишився монастирем третього класу і мав служити лікарнею для інших київських монастирів. Відтоді ж митрополит Київський і Галицький став одночасно священноархімандритом Києво-Печерської лаври, та більше обізнаним у справах господарства й адміністративної роботи Лаври [13, арк. 17]. Це впливало на прийняття рішень щодо призначення намісників монастирів.

У 1797 р. ігумена Видубицького монастиря Афанасія (Корчанова) возвели у сан архімандрита у Києво-Печерській лаврі. Його наступником у 1805 р. Святіший Синод з двох поданих митрополитом Серапіоном (Александровським) кандидатур: намісника Лаври Іоїля (Воскобойнікова) та начальника Больницького монастиря Києво-Печерської лаври Іяфета, вибрав першого. Після нього архімандритом Видубицького монастиря був начальник Дальніх печер Лаври архімандрит Арсеній (Сатановський). Коли у 1845 р. переводом з Литовської єпархії призначили архімандритом Парфенія, до його приїзду господарством управляв лаврський чернець Моїсей. З 1855 р. архімандритом Видубицької обителі став Веніамін, який пройшов шлях від послушника до ієромонаха, протягом 32 років був начальником друкарні Києво-Печерської лаври. У 1868 р. митрополит Арсеній (Москвін) возвів у сан Видубицького архімандрита ієромонаха Києво-Печерської лаври Арсенія (Радкевича), з яким пов'язаний розквіт обителі. У 1882 р. ще за життя отця Арсенія був призначений архімандритом Євлогій (Вассіановський) з Києво-Печерської лаври. Нарешті у 1909 р. був призначений останній архімандрит на Видубичах – еклезіарх Києво-Печерської лаври Назарій (Блінов). Він обіймав цю посаду до свого арешту в 1923 р. [12, с. 156-174].

Таким чином, зв'язок Видубицького монастиря з Києво-Печерською лаврою був не юридичним, а скоріше церковно-адміністративним через особу митрополита. Тому не дивно, що бібліотека Видубицької обителі під час буремних 20-х років XX ст. також опинилася у Лаврі.

У 1840 р. Олександр Анненков вирішив купити в обителі одну Острозьку Біблію. У своєму клопотанні він зазначав: «Любя отечественные древности и историю, имею я собрание древних русских монет, также в библиотеке моей есть некоторые древние первопечатные русские книги, отцом моим и мною разновременно приобретенные… Осмелюсь прибегнуть к убедительнейшей просьбе о дозволении предоставить для меня один экземпляр Острожской Библии», обіцяючи при цьому передати до монастиря Біблію нового друку та 200 руб. або найняти майстрів, які могли б написати для монастиря ікони. Настоятель повідомив про це митрополита Філарета (Амфітеатрова), однак той резолюцією від 14 грудня 1840 р. заборонив за будь-які гроші продавати книги з монастиря, а одну Біблію наказав віддати у Київську духовну академію [12, с. 541]. Наразі вона зберігається у відділі стародруків і рідкісних книг НБУВ за шифром Кир. 651 [1, с. 56]. Друга Острозька Біблія з Видубицького монастиря також перебувала у НБУВ до 1972 р., доки її не передали до Музею книги і друкарства Києво-Печерського історико-культурного заповідника [5, с. 341].

У 1875 р. спеціальна комісія Київської духовної академії обстежила всі старовинні київські монастирі з метою виявлення цінних історичних документів для їх передачі до Київської духовної академії. На Видубичах працював приват-доцент С.Т. Голубєв. Він також пропонував порушити клопотання перед Святішим Синодом про передачу Київській духовній академії стародруків та архіву Видубицького монастиря. Це не було зроблено, хоча опис ризниці собору та бібліотеки 1883 р. показав, що у бібліотеці було лише 104 назви і серед них не було будь-яких книг XVII ст. [7, арк. 26-32]. Ма-

буть, їх збиралися передавати до Академії. Однак в описі майна 1890 р. вони були. Це зокрема: Острозька Біблія, київський Служебник 1619 р., київський Служебник 1629 р., київський Требник 1646 р., київське Євангелія 1637 р., Благовісник московського видання 1649 р., київський Служебник 1653 р., львівське видання «Ключ разумения» 1665 р., київський «Меч духовний» Лазара Барановича 1666 р., київський «Мир с богом человеку» 1669 р., Рифмотворний Псалтир Симеона Полоцького московського видання 1680 р. й інші. Всі 37 назв, які описані В.М. Перетцом у 1916 р. наразі зберігаються у відділі стародруків і рідкісних видань НБУВ.

Рукописи бібліотеки детально описано М.І. Петровим у 1896 р. Він вказує 6 назв в 11 одиницях. Це зокрема: № 563 Бесіда Іоанна Златоустого на діяння та послання св. апостолів, 1690 р.; № 564 Місячні мінеї у 6 книгах; № 565 Октоїх нотний з позначкою 1758 р.; № 566 Октоїх нотний з позначкою 1800 р.; № 567 Октоїх такий самий без дати; № 568 Місяцеслов з правилом до святого причастя чернігівського друку 1720 р. [10, с. 253]. Наразі всі вони перебувають в Інституті рукопису НБУВ (ф. 309).

У 1890 р. киянин Павло Степанович Соломко подарував обителі свою колекцію книг іноземними мовами та підбірку раритетних рукописів, а також гравюр (700 назв) [12, с. 537]. Ця колекція сформувалася у нього на основі зібрання московського професора Олександра Миколайовича Попова, вдова якого Марія Петрівна (у дівоцтві Мосолова) вдруге вийшла заміж за П.С. Соломка. Її поховали 19 лютого 1890 р. в окремому склепі біля Георгіївського собору Видубицького монастиря (склеп і надгробок зберігся), що й обумовило особливе ставлення П.С. Соломка до обителі. Він заповідав поховати себе поряд з дружиною. Благодійник хотів також передати монастирю всю бібліотеку, та архімандрит Євлогій вирішив, що «будут приняты книги в духе церковном и отечественном, а свободомыслящие, языческие и романы – нет». Після цього колекціонер передивився своє зібрання і «все хорошее прислал в обитель». За описом у жовтні 1891 р. було взято 132 назви (деякі у кількох томах, а Історія Росії С.М. Соловйова у 26 томах), 33 рукописи, 61 книга іноземними мовами. Архімандрит Євлогій особливо відзначив: «Сказание о Куликовской битве 1380 г.», «Сказание о нашествии на Москву тушинского вора 1608 г.», «Розрядні списки за 1480-1603 та за 1589-1610 рр.», «Літописні нотатки часів Смути 1667-1668 та царювання Олексія Михайловича 1673-1674», «Сказання про Степана Разіна», «Свиток про Ліфляндський похід 1567 р.», «Царські укази 1627, 1649-1650, 1657, 1673 рр.», «Статейний список посольства в Китай 1693 р.», «Опис подорожі Петра I за кордон у 1697-1698 рр.», матеріали з історії католицтва в Україні, зібрання державних привілеїв, грамот і договорів XV ст., відомості про війну 1812 р. та повстання декабристів [12, с. 539].

У 1909 р. пересилки цілої підбірки рукописів з колекції Соломка домагався родич Попова – Сергій Миколайович Еверлінг і надійшов лист від Орловської гімназії, де він працював. На той час в обителі проводив дослідження граф С.Д. Шереметьєв. Він відбирав рукописи з метою публікації у «Трудах Общества ревнителей русского исторического просвещения в память императора Александра III». Так під приводом того, що рукописи активно використовуються, С.М. Еверлінгу відмовили.

Подарунок П.С. Соломка став приводом до того, що у 1904 р. побудували двоповерхове приміщення для бібліотеки та ризниці. На другому поверсі була бібліотека й архів, а внизу – крамниця та місце для калориферного опалення. Монастирський столяр послушник Григорій Кишев зробив нові шафи для книг і документів. Так стало можливим користуватися бібліотекою стороннім людям.

В останній раз перед розпорошенням видубицької бібліотеки її оглядали й описували учасники наукового семінару академіка В.М. Перетца у 1915 р. У той час у бібліотеці знаходилося 25 рукописів XVI-XVIII ст., а також стародруки: XVI ст. – 1 (Острозька Біблія), XVII ст. – 36, XVIII – 105, недатованих – 11 [9, с. 180-181]. Саме завдяки тому, що при описі видань учні В.М. Перетца занотували всі маргінальні написи, тепер за їх вказівками ці видання можна ідентифікувати у різних відділах НБУВ. Це дуже доречно, бо видубицька бібліотека не мала печатки і лише на одиничних екземплярах є екслібрис про належність до бібліотеки монастиря. Іноді є лише позначки «Г.О.» – (Главная опись), «Д.О.» – Дополнительная опись, «Пр.О.» – Опись прибыльных книг, «К Видубицкой библиотеке» і печатка «Павел Степанович Соломко».

Загальний реєстр бібліотеки зробили також у 1890 р., продовжили у 1904 р., потім дописали у 1910 р. За ним у сукупності було 308 назв книг і періодичних видань [8, арк. 58]. Наразі майже всі вони перебувають у відділі стародруків і рідкісних видань і відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

У 1925 р. до Всенародної бібліотеки України передавалися всі монастирські бібліотеки у зв'язку з ліквідацією монастирів. Рада Всенародної бібліотеки України 24 березня 1925 р. постановила вивезти видубицьку бібліотеку з місця, бо вона знаходилася у не дуже великій кімнаті, хід до неї був через помешкання ченців, каталог відсутній, користуватися нею складно через те, що до Видубицького монастиря важко дістатися [2, арк. 172]. Тому представник Всенародної бібліотеки Федір Морозов переніс її до приміщення бібліотеки митрополита Флавіана у Києво-Печерській лаврі.

Усі **25 рукописів**, описані у 1915 р. В.Н. Перетцом, збереглися та перебувають в Інституті рукопису НБУВ, у тому числі рукописні книги Соломка (ф. I № 5541-5569). До Інституту рукопису потрапила й частина архівних документів монастиря (ф. II, № 6405-6771, ф. 160, 27700-27867). Частина видубицького архіву тепер знаходиться у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ф. 130).

Книжкова колекція П.С. Соломка становила 132 назви, з них іноземної літератури – 61 одиниця – зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій, причому їх отримали лише у 2014 р. при надходженні великої кількості іноземної літератури з основного фонду центрального корпусу НБУВ.

Таким чином, бібліотека Видубицького монастиря при надходженні до Всенародної бібліотеки України хоч і була розсортована по відділах, зберігається у складі Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ця унікальна книжна колекція відображає історію обителі та книжну культуру чорного духовенства в Україні. Звірений каталог стародруків бібліотеки Видубицького монастиря 1915 р., що зробили учні В.Н. Перетца, перебуває у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. Наразі завданням співробітників є якнайбільш повне представлення колекції в електронному середовищі. Це є невеликим внеском до підтвердженням важливої ролі Видубицького монастиря в історико-культурному розвитку України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондар Н. Стародруки XVI ст. з монастирських збірок у фондах НБУВ / Наталія Бондар // Наукові праці НБУВ. – 2013. – Вип. 37. – С. 333-354.
2. Всенародна бібліотека при Українській Академії наук. Протоколи 1923-1925 рр. // Архів НБУВ, оп.1, № 62.
3. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII-XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог / Л.А Гнатенко. – К., 2012. – 194 с.
4. Голубев С.Т. Рукописи Киево-Выдубицкого монастыря / С.Т. Голубев // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 16.
5. Гончарук В.М. Вітчизняні стародруки у зібранні Державного музею книги і друкарства УРСР: Каталог / М.В. Гончарук (упоряд). – К.: «Час», 1991. – 56 с.
6. Иконников В.С. Опыт русской историографии / В.С. Иконников. – Т. 1: Кн. 1. – К.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1891. – С. 578-686.
7. Опись ризницы собора 1883 г. // Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф.130, оп.1, спр.1083.
8. Опись имущества Михайловского монастыря // ЦДІАК України, ф.130, оп.1, спр.1154.
9. Описание рукописей и старопечатных книг Библиотеки Киево-Выдубицкого монастыря // Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая – 10 июня 1915. – К., 1916. – С. 182-221.
10. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – Вып. 2.– М.: Университетская типография, 1896. – 294 с.
11. Троцкий П. Киево-Выдубицкий Михайловский монастырь / П. Троцкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – № 18. – С. 547-555.
12. Ульяновский В. Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь: история в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства / Василий Ульяновский. – К.: Издательский дом «Музей Шереметьевых», 2009. – 623 с.
13. Царский указ о содержании архиерейских домов и монастырей в Малой Росси 1786 г. // Державний архів міста Києва, ф.3, оп.1, спр.7.

Заєць Олена ***Бібліотека Видубицького монастиря у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського***

Розглядається історія бібліотеки Видубицького монастиря й атрибуція бібліотеки сьогодні у різних відділах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського завдяки каталогам та описам, зробленим напередодні 1917 р. Оскільки бібліотека не мала ні печатки, ні наліпок, то атрибуція її здійснювалася лише завдяки детальним описам зовнішнього вигляду книг і маргіналій на них, зроблених В.М. Перетцом у 1915 р.

Ключові слова: *монастирська бібліотека, печерські першодруки, книжкові пам'ятки, книжкова колекція*

Заец Елена ***Библиотека Выдубицкого монастыря в фондах Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского***

Рассматривается история библиотеки Выдубицкого монастыря и атрибуция библиотеки сегодня в различных отделах Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского благодаря каталогам и описаниям сделанным накануне 1917 г. Поскольку библиотека не имела ни печати, ни наклеек, то атрибуция её проводилась только на основе детальных описаний внешнего вида книг и маргиналий на них, сделанных В.М. Перетцом в 1915 г.

Ключевые слова: *монастырская библиотека, первые печерские издания, книжные памятники, книжная коллекция*

Zaiets Elena ***The Library of the Vydubytskyi Monastery in the Vernadskyi National Library of Ukraine***

The article is about Vydubytskyi monastery's library and its history today, including the availability of books in different parts of the Vernadskyi National Library of Ukraine after according to catalogues and descriptions, which were made on the eve

of 1917. In a case of closing Vydubytskyi monastery in 1925, Fedor Morozov, the collaborator of All-nation Library, had been transferred it in Kyiv-Pechersk Lavra. United with Pechersk Library it was carried in composition of All-nation library's funds in 1935, at Podol district. Due to the absence of any signs of a single collection, the library was divided between departments of old printed publications, manuscripts, library collections, foreign literature, and the exchange-reserve fund. Only thanks to the excursion of the students Peretz in 1915, which was compiled a detailed catalogue of old printed books describing all the margins and peculiarities of bindings, it is now possible to find a library in the library of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi. The trusted catalogue of the Vydubytsky monastery library is currently in the department of historical collections of the Institute of Book Science of the Vernadskyi National Library of Ukraine.

Keywords: *monastery library, Kyiv incunabula, books monuments, book collection*

Рецензенти:
Кривошея І.І., к.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 24.06.2017 р.

УДК [93 : 528.931] (477)

РОЗВИТОК ГІДРОГРАФІЇ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Тетяна Мітковська
Музей суднобудування і флоту
Україна, 54001, м. Миколаїв, вул. Адміральська, 4
e-mail: muzeysudostroenie@gmail.com

Проблема становлення та розвитку гідрографії у Північному Причорномор'ї відноситься до малодосліджених сторінок вітчизняної історії. Формат сучасних досліджень за такою проблематикою тільки складається. Автор пред'явленої статті прагнула до вивчення та використання саме неопублікованих джерел. На сьогодні більшість архівних матеріалів з історії Північного Причорномор'я зберігається в архівах Санкт-Петербургу. Певною мірою ці документи опрацьовані й опубліковані у працях істориків, що стали основою даного дослідження [1; 2; 3].

Документальні джерела нами виявлені у центральних та обласних державних архівах і бібліотеках: Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАК), державному архіві Одеської області (ДАОО), державному архіві Миколаївської області (ДАМО), архіві Миколаївської астрономічної обсерваторії (АМАО), Миколаївській обласній універсальній науковій бібліотеці імені О. Гмирьова, науковій бібліотеці Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова. Значна кількість джерел, опрацьованих автором, міститься у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею та його філії – музею суднобудування та флоту. В означений період саме у Миколаєві розміщувалися головні гідрографічні установи Чорноморського флоту.

Для ще більшого розширення джерельної бази та більш повного висвітлення теми дослідження автор залучила фонди державних архівів Києва й Одеси.

У фондах Центрального державного історичного архіву України зберігаються документи різних підрозділів і відділів Київського округу шляхів сполучення (фонд 692), під контролем якого знаходились водні шляхи Київської, Волинської, Подільської, Бессарабської губерній та Криму. Документи охоплюють часовий період від створення у 1843 р. 10 округу шляхів сполучення з центром у Києві, перейменування його у 1881 р. у Київський округ шляхів сполучення та до ліквідації його у 1919 р. Це 13348 одиниць зберігання, що вміщують інформацію про діяльність цивільного флоту у Північному Причорномор'ї, установ транспорту та зв'язку.

Так, документи Загального присутствія при Правлінні Київського округу шляхів сполучення вміщують огляди судноплавства, звіти та листування про прийняття заходів з метою поліпшення умов судноплавства, описи річок та озер округу, технічні описи будов, у тому числі й гідрографічних. Документи Судноплавного відділу вміщують доповідні записки про методи поглиблення судноплавного шляху Дніпром, Південним Бугом, Інгулом та іншими річками округу. Судноплавно-мобілізаційний відділ зберігає доповідні записки про використання водних шляхів і суден для нужд військового часу, що охоплюють період Першої світової війни. Гідрометричний відділ зберігає звіти та листування про діяльність пошукових гідрометричних партій на Дніпрі й у його гирлах, здійснення днопоглиблювальних робіт річок округу, свідчення про рівень води та глибини Дніпра, Південного Бугу й ін. Днопоглиблювальний відділ вміщує звіти та статистику про днопоглиблювальні роботи на річках округу, Господарчий – про побудову маячного судна на Дніпрі у 1911 р. [6].

Важливі документи знаходимо у ф. 356 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» та ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторів». Окремі неопубліковані джерела з теми, що досліджується, вміщують ф. 64 «Шептаківська сотенна канцелярія», ф. 293 «Київський цензурний комітет», ф. 385 «Жандармське управління Одеси», ф. 486 «Київська палата цивільного суду» та ф. 2164 «Царичанська воєводська канцелярія». Фонд 12 «Колекція мікрофільмів» (оп. 1, спр. 254) вміщує «Положення для утримання Чорноморського Штурманського училища, що складалося з 152 учнів», датоване 9 липня 1819 р. Фонди 694 та 695 зберігають документи про заснування та

діяльність приватного «Товариства пароплавства Дніпром та його притоками».

Вагома частина документів зберігається у державному архіві Миколаївської області. Так, великий обсяг інформації з теми, що досліджується, вміщує фонд «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» (ф. 230), документи якого охоплюють період з 1805 до 1900 рр. (це практично весь часовий період нашого дослідження) та складають 11 963 одиниці зберігання. Це Укази Сенату та розпорядження Миколаївського військового губернатора, документи про відкриття у Миколаєві торгового порту та про проведення днопоглиблювальних робіт у Дніпро-Бузькому лимані, про заснування Товариства Миколаївських лоцманів, про розробку та затвердження статуту цієї організації. Цей фонд вважається одним з найбільш інформативних та особливо цінних.

Найперші свідчення про початкову історію Миколаєва як суднобудівної верфі зберігаються у ф. 243 «Канцелярія будування міста Миколаєва». Фонд вміщує Укази Чорноморського адміралтейського правління, листування про цивільне та військове будівництво у Миколаєві, документи з описом економічного та географічного стану Миколаєва та Херсону, наявність міських і портових будівель у Миколаєві, Херсоні й Одесі. У документах цього ж фонду наводяться відомості про зародження лоцманської справи у Північному Причорномор'ї.

Фонд 168 «Миколаївський Адміралтейський собор протопресвітера військового та морського духівництва», містить список Штаб і Обер-офіцерів Гідрографічної частини Миколаївського порту, їх дружин і дітей, датований березнем 1864 р. Фонд 229 «Канцелярія Миколаївського градоначальника» вміщує імператорські маніфести й укази Сенату, розпорядження Міністерства закордонних справ і накази градоначальника, зберігає постанови Миколаївського у портових справах присутствія про діяльність торгового порту, розпорядження Управляючого Морським міністерством Лоц-командиру Товариства Миколаївських лоцманів. Серед матеріалів фонду документи про відкриття та фінансування навчальних закладів, звіти про їх діяльність.

Фонд 239 «Миколаївський міський статистичний комітет» вміщує статистичні звіти про стан судноплавства, зовнішню торгівлю Миколаївського порту. У цьому ж фонді вміщено статистичні відомості щодо стану маякових господарств Північного Причорномор'я. За проблематикою дослідження цінними є документи фонду 266 «Миколаївська портова митниця», що зберігає матеріали про створення Миколаївського товариства лоцманів і його статут (1868-1869 рр.).

Важливі документи, що розкривають тему дослідження, зберігають наступні фонди: ф. 253 «Управління начальника 5-ї судноплавної дистанції Катеринославського відділення Київського округу шляхів сполучення», що вміщує документи про огляд і ремонт споруд судноплавної дистанції, про порушення правил судноплавства та нещасні випадки, з цим пов'язані; ф. 255 «Миколаївський комерційний порт Міністерства торгівлі та промисловості», що зберігає накази капітана порту, документи про стан гідрометеорологічної служби, про аварії та судна, що затонули та документи днопоглиблювального відділу порту про поглиблення фарватерів, очищення Очаківського каналу, виготовлення та ремонт землечерпальних машин; ф. 258 «Управління начальника 3-ї судноплавної дистанції Катеринославського відділення Київського округу шляхів сполучення», де знаходимо правила плавання по внутрішніх водних шляхах; ф. 259 «Вознесенська судноплавна дистанція служб і судноплавного нагляду Катеринославського відділення Київського округу шляхів сполучення», що містить документи про стан безпеки судноплавства на р. Південний Буг [4].

Великий обсяг інформації про роль Миколаївської морської астрономічної обсерваторії (1827-1912 рр.) та внесок її директорів у гідрографічні дослідження у Північному Причорномор'ї містить архів науково-дослідного інституту «Миколаївська астрономічна обсерваторія» [5].

Тема, що нами досліджується, знаходить відображення у документах, що зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області, зокрема ф. 1 «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора» та ф. 2 «Канцелярія Одеського градоначальника» [7]. Справи, що зберігаються у цих фондах, вміщують листування між державними органами, міськими управліннями міст Північного Причорномор'я та гідрографічними установами Чорноморського флоту з приводу організації гідрографічних експедицій, побудови нових і ремонту існуючих маякових будівель і загороджувальних знаків, створення та діяльності у різних портах Північного Причорномор'я лоцманських товариств.

Важливою складовою джерельної бази є опубліковані документи, що відтворюють певні аспекти історичного поступу у формуванні як загальнодержавної системи гідрографічної

служби Російської імперії, так і гідрографічної служби Чорноморського флоту. Серед них першість посідають опубліковані збірники законодавчих державних актів, розпоряджень Морського міністерства, Міністерства шляхів сполучення, Міністерства фінансів, наказів головних командирів Чорноморського флоту, що регулювали діяльність гідрографічних установ Півдня України. Ці матеріали дають можливість відслідкувати процес формування структури управління гідрографічної служби та здійснити аналіз наслідків гідрографічних досліджень у політичній, економічній, соціальній і військовій галузях [8].

У першій половині XIX ст. ініціатива опису всього, що відбувалося у галузі морської справи, належала Адміралтейському департаменту. «Записки Адміралтейського департаменту, що відносяться мореплавання, наук та словесності» (видавалися Департаментом у 1807-1827 рр., 13 томів) містять різноплановий матеріал з досліджуваної теми, авторами яких є морські офіцери П. Гамалея, Г. Саричев, П. Крузенштерн [9] та ін. У подальшому, в 1842-1852 рр. видано десять томів «Записок Гідрографічного Департаменту Морського міністерства», де подається детальний огляд гідрографічних робіт, проведених на водних просторах Російської імперії, у тому числі, на Чорному й Азовському морях, відтворюється діяльність вчених-мандрівників, які здійснювали описи Північного Причорномор'я та водних шляхів [10]. Подібну інформацію знаходимо у «Вітчизняних записках» періоду 1818-1839 рр., коли видання очолював відомий історик П.П. Свін'їн [11; 12].

Великий масив документів з історії Північного Причорномор'я кінця XVIII – початку XIX ст. вміщує багатотомник «Матеріали для історії російського флоту». Сімнадцять томів збірника друкувалися протягом 1865-1904 рр. [13]. Їх укладачі – відомі дослідники С. Єлагін, Ф. Веселаго, С. Огородніков та інші. Основою для написання багатотомника стали документи архіву Морського міністерства: Височайші повеління, накази Правлячого Сенату, справи Адміралтейств-колегії, справи військової по флоту канцелярії, архіви гідрографічного департаменту, звіти, листування, статистично-довідкові матеріали.

Інформація про діяльність гідрографічних установ і вчених-гідрографів Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. вміщується у спеціальних тематичних збірках: «Звітах директора Гідрографічного департаменту Морського міністерства» (1854-1883 рр.) та щорічних звітах Головного Гідрографічного управління (1885-1916 рр.). У них міститься статистика про результати гідрографічних досліджень, дані про матеріальну складову гідрографічних організацій [14]. На сьогодні вони стали важливим історичним джерелом, що характеризує процес розвитку гідрографічної служби у Російській імперії взагалі, та на Півдні України, зокрема.

Доповнюють документальну базу дослідження звіти керівників навчальних закладів, що готували кадри для флоту, у тому числі й у галузі гідрографії [15].

Специфічною групою опублікованих джерел стали статистичні матеріали, що містять відомості з географії, економіки, військових і торговельних відносин Російської імперії XIX – початку XX ст. [16; 17].

Значну джерельну частину матеріалів вміщують збірники «Записки Одеського товариства історії й давнини», що виходили у 1844-1916 рр. (33 томи). У збірниках друкувалися перші періпли (описи) Північного Причорномор'я у перекладі з грецької істориків М. Палеолога й А. Панагіодора-Ніковула [18; 19], праці, присвячені географії та гідрографії цих земель за авторством Е. Д'Асколі, Ф. Бруна, М. Мурзакевича й інш. [20; 21].

Історія освоєння земель Північного Причорномор'я простежується в опублікованих документах, що тематично пов'язані з діяльністю у цьому напрямку видатних осіб того часу. Так, вагому групу джерел, що публікувалися у «Записках Одеського товариства історії й давнини» складають папери Г.О. Потьомкіна [21; 22]. У 1892-1904 рр. за ініціативи Військово-облікового Комітету Головного штабу вийшла з друку серія «Збірників військово-історичних матеріалів» (16 випусків), що вміщувала документи про різні історичні події вітчизняної історії. Інформативним для даного дослідження є випуск № 6-8 під редакцією М. Дубровіна, що розповідає про діяльність Г.О. Потьомкіна, його розпорядження стосовно днопоглиблювальних робіт на водних артеріях цих земель [23]. Листування князя Г.О. Потьомкіна з адміралом, першим головним командиром Чорноморського флоту М.С. Мордвиновим стосовно теми, що вивчається, публікувалися також у журналі «Морський збірник» [24] та у «Записках Гідрографічного департаменту» [25].

У другій половині XIX ст., внаслідок зростання державної значимості гідрографічної служби, досягнення у галузі гідрографії широко висвітлювалися у періодичній пресі, зокре-

ма у журналах «Морський збірник», «Записки Гідрографічного департаменту Морського міністерства» [26; 10], «Записки з гідрографії» [27] та наукових статтях. У 1835 р. розпочався щорічний випуск збірників «Описання маяків Російської імперії» [28]. З 1855 р. у «Морському збірнику», офіційному органі Морського міністерства, стали друкувати матеріали щорічних звітів Гідрографічного департаменту [29]. Друкувались ці звіти, як вище зазначалося, й окремими виданнями та стали важливим історичним джерелом, що характеризує процес розвитку гідрографічної служби у Російській імперії взагалі, та на Півдні України, зокрема [30]. Журнал «Морський збірник», випуск якого починається з 1848 р., на сьогодні – багата джерельна база з історії розвитку гідрографії. Практично кожний дореволюційний примірник вміщує статті вчених, моряків різних країн, присвячених гідрографічним дослідженням. Ці твори мають суто наукову направленість. Статті відомих вчених-гідрографів та істориків висвітлювали окремі аспекти як гідрографічної науки так і створення та трансформації структур управління гідрографічної служби, питань підготовки кадрів [31; 32]. У дореволюційних виданнях «Морського збірника» обов'язковим був розділ «Лоцманські нотатки» [33].

Аналіз стану безпеки цивільного судноплавання через діяльність лоцманських товариств знаходимо у часописі «Російське судноплавство торгове й промислове, на річках, озерах і морях» (з 1902 р. – «Російське судноплавство»), що виходив у 1886-1917 р. [34; 35].

Своєрідним продовженням «Матеріалів для історії російського флоту» у середині XX ст. стали збірники документів, присвячені діяльності видатних флотоводців: Ф. Ушакова, М. Лазарєва, С. Макарова [36; 37; 38]

Окремо серед використаних джерел можна виділити довідково-інформаційні видання – енциклопедії, статистичні та галузеві видання, довідники, тематичні й інші словники, підручники, посібники, адрес-календарі й ін. [105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113].

Отже, ознайомлення зі спеціальною історичною літературою дає підставу зробити висновок, що проблема розвитку промисловості, товарного виробництва, торгівлі у досліджуваний період знайшла більш-менш задовільне висвітлення. Проте питання становлення та функціонування гідрографічних установ на Півдні України у XIX – на початку XX ст., як умови розвитку згаданих процесів, залишається не вивченим. На думку автора, ступінь розробки теми характеризується відсутністю узагальнюючих досліджень, присвячених формуванню та діяльності гідрографічних служб Північного Причорномор'я у XIX – на початку XX ст. Представлена проблематика розглядалася фрагментарно, епізодично, та загалом подавалася завуальовано у контексті історії Російської імперії. Деяким аспектам теми науковцями приділялося більше уваги, проте багато важливих питань історії виникнення та діяльності як служб чорноморської гідрографії, так і представників цієї галузі, дотепер ще не вивчені, не всі її аспекти знайшли рівномірне висвітлення у науковій літературі.

Таким чином, відповідно до узагальненого у представленій нами розвідці, подальшого дослідження потребують питання, що залишились поза увагою науковців: по-перше, становлення та функціонування основних служб гідрографії; по-друге, формування матеріально-технічної бази та рівень її відповідності завданням, актуальним у час, що досліджується; по-третє, створення мережі спеціалізованих навчальних закладів і підготовка високо професіональних спеціалістів підрозділів чорноморської гідрографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гидрография Черноморского флота (1696-1982). Исторический очерк под ред. Л.И. Митина. – Севастополь: ГС ЧФ. – 1984. – 349 с.
2. История гидрографической службы российского флота. / Отв. ред. адмирал А.А. Комарицин. – СПб.: ГУНиО МО РФ. – 1997. – Т. 1. – 634 с., Т. 2. – 1997. – 482 с., Т. 3. – 1996. – 102 с., Т. 4. – 1997. – 379 с.
3. Рижева Н.О. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н.О. Рижева – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 476 с.
4. Державний архів Миколаївської області: Анотований реєстр описів. – Т. 1. Фонди дорадянського періоду. – Миколаїв, 2006. – 159 с.
5. Архів Миколаївської астрономічної обсерваторії (далі – АМАО). – Т. 15. – 29-й напівтом. – С. 463.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф.692 «Правління Київського округу шляхів сполучення, 1843-1919 рр.».
7. Фонды Государственного архива Одесской области. Указатель. Часть I. Досоветский период / Автор и составитель В.Ю. Алексеева // Труды Государственного архива Одесской области. – Т. III. – Одесса, 2000. – 224 с.
8. Приказы Главного командира Черноморского флота. – Николаев, 31 марта 1855 г. – № 44 (Д-11870)
9. Записки, издаваемые Государственным Адмиралтейским Департаментом, относящиеся к мореплаванию, наукам и словесности. – Ч. V. – СПб: Морская Типография, 1823. – 449 с.
10. Записки Гидрографического Департамента Морского министерства. – СПб., Морская Типография. – Ч. I. – 1842. – 335 с.; Ч. II. – 1844. – 498 с.; Ч. III. – 1845. – 448 с.; Ч. IV. – 1846. – 452 с.; Ч. V. – 1847. – 525 с.; Ч. VI. – 1848. – 559 с.; Ч. VII. – 1849. – 559 с.; Ч. VIII. – 1850. – 626 с.; Ч. IX. – 1851. – 661 с.; Ч. X. – 1852. – 744 с.
11. Крюйс К. Розыскания о Доне, Азовском море, Воронеже и Азове (с некоторыми сведениями о казаках) / К. Крюйс // Отечественные записки. – СПб., 1824. – Ч. 20. – № 54. – С. 46-73.
12. Свиньин П.П. Обзор путешествия издателя «Отечест-

венных записок» Россией у 1825 году относительно археологии / П.П. Свиньин // Отечественные записки – СПб., 1826. – Ч. 27. – Кн. 75. – С. 98-99.

13. Материалы для истории русского флота. – Ч. XVII. – СПб.: Типография Морского министерства, 1904. – 667 с.

14. Отчет Гидрографического департамента за 1883 г. – СПб., 1885. – С. 164-167.

15. Отчет по управлению Черноморскою штурманскою ротою, за 1860 год, представленный контр-адмиралом Манганари // Морской сборник. – 1861. – № 5. – С. 38-56 (Официальные статьи и известия).

16. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / Издание члена Одесского статистического Комитета гоф-маклера Симона Бернштейна. – Одесса: В типографии Л. Нитче, 1881. – С. 129.

17. Литвинов М. Черное море. Роль моря в разные исторические эпохи. Современное экономическое и военное значение Черного моря. Военно-статистический обзор. / М. Литвинов. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича. – 1881. – 211 с.

18. Панагиодор-Никовул А. Безыменного перипл Понта Евксинского и Меотийского озера. / А. Панагиодор-Никовул // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 232-244 (География).

19. Палеолог М. Перипл Скилакса Кариандского и Скимна Хиосского (отрывки). / М. Палеолог // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 130-143 (География).

20. Д'Асколи Э.Д. Описание Черного моря и Татарии / Э.Д. Д'Асколи // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1902. – Т. 24. – С. 89-180.

21. Мурзакевич Н. Собственноручные распоряжения князя Потемкина-Таврического во время второй Турецкой войны, в царствование Императрицы Екатерины II / Н. Мурзакевич // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 657-674 (Документы и акты).

22. Ордера князя Потемкина-Таврического: I. Распоряжения по устройству флота и города Николаева // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1860. – Т. 4. – С. 363-377.

23. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1774-1788. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VI. – СПб: Изд-во военно-учет. Ком. Главн штаба, 1893. – С. 378.; Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788-1789. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VII. – СПб: Изд-во военно-учет. Ком. Главн штаба, 1894. – 396 с.; Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1790-1793. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VIII. – СПб: Изд-во военно-учет. Ком. Главн штаба, 1895. – 375 с.

24. Соколов А.П. Бригадир Михаил Леонтьевич Фалеев / А.П. Соколов // Морской сборник. – 1855. – № 8. – С. 179-196.

25. Донесения и письма адмирала Н.С. Мордвинова Князю Потемкину и секретарю его. 1787-88 // Записки Гидрографического Департамента Морского министерства. – СПБ.: Морская типография, 1852. – Ч. X. – С. 389.

26. Коргуев Н. Русский флот в царствование Императора Николая I / Н. Коргуев // Морской сборник. – 1896. – Т. CCLXXIV. – № 7. – С. 35-42 (Неофиц. отдел).

27. Золотайкин Б.М. Братья Манганари. / Б.М. Золотайкин // Записки по гидрографии. – 1991. – № 225. – С. 65-68.

28. Описание маяков и знаков Черного и Азовского морей. – Николаев: Типография Черноморского Гидрографического депо, 1851. – 83 с. (Д-18522)

29. Отчет по Гидрографическому департаменту за 1860 год, представленный контр-адмиралом Зеленым // Морской сборник. – 1861. – № 3. – С. 160- 205. (Официальные статьи).

30. Отчет директора Гидрографического департамента Морского министерства за 1874 г. – СПб., 1875. – С. 115.

31. Огородников С. Из прошлого. Черноморские морские училища. / С. Огородников // Морской сборник. – 1900. – № 12. – С. 87-105. (Неофиц. часть)

32. Отчет по управлению Черноморскою штурманскою ротою, за 1860 год, представленный контр-адмиралом Манганари // Морской сборник. – 1861. – № 5. – С. 38-56 (Официальные статьи и известия).

33. Лоцманские заметки // Морской сборник. – Т. LII. – 1861. – № 3. – С. 1-4 (Приложения).

34. Устав Общества Николаевских лоцманов // Русское судоходство. –– СПб., 1903. – № 2. – Раздел 1. Узаконения и распоряжения правительства. – С. 1-27.

35. О временных правилах для общества Николаевских лоцманов // Русское судоходство. – 1889. – № 80. – С. 6-9. Правительственные известия.

36. Адмирал Ушаков. Сборник документов / под. ред. Р.Н. Мордвинова. – Т. I. – М.: Военное издательство, 1951. – 722 с.

37. Макаров С.О. Документы. – Т. 1 / Под ред. А.А. Самарова. – М.: Военно-морское издательство Военно-Морского министерства СССР, 1953. – 573 с.

38. Николаевцы. Энциклопедический словарь (2000 персоналий, 150 портретов и иллюстраций). – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – 374 с.

39. Севастополь. Енциклопедичний довідник. Ред. – укл. М.П. Апошанська. – Севастополь: Музей героїчної оборони і звільнення Севастополя, 2000. – 688 с.

40. Гриневецкий С.Р. Черноморская энциклопедия / С.Р. Гриневецкий, И.С. Зонн, С.С. Жильцов – М.: «Международные отношения», 2006. – 660 с.

41. Маяки України: Довідкове фотоінформаційне видання / С.В. Симоненко, О.М. Борис, С.П. Урусов, М.Б. Черепинець. – К.: Логос, 2007. – 168 с.

42. Павловский Е., Ильин В. Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 год / Е. Павловский, В. Ильин – Николаев, 1869. – 114 с.

Мітковська Тетяна ***Розвиток гідрографії у Північному Причорномор'ї у XIX – на початку XX ст.: джерельна база дослідження***

У статті здійснено аналіз джерельної бази з історії гідрографії Північного Причорномор'я у XIX – на початку XX ст. На підставі архівних джерел, друкованих матеріалів доводиться можливість об'єктивного висвітлення проблеми.

Ключові слова: *гідрографія, лоція, Північне Причорномор'я, історіографія, джерельна база*

Митковская Татьяна ***Развитие гидрографии Северного Причерноморья в XIX - начале XX в.: источниковедческая база исследования***

В статье проведен анализ источниковедческой базы по истории гидрографии Северного Причерноморья в XIX – начале XX в. На основе архивных источников и печатных материалов доказывается возможность объективного освещения проблемы.

Ключевые слова: *гидрография, лоция, Северное Причерноморье, историография, источниковедческая база*

Mitkovska Tatiana ***Development of the hydrographical researches of the Northern Black Sea Region in the second half of XIX century – in early of XX century: source study base***

The article revealed the existence of sources on the history of hydrography of the Northern Black Sea Region in the second half of XIX century – in early of XX century and their characteristics.

Documentary sources were discovered by us in central and regional state archives and libraries.

An important part of the source base is published documents, which reproduce certain aspects of historical progress in the formation of a national system of hydrographical service of the Black Sea Fleet.

Complement the documentary base of the research reports of the heads of educational institutions, who prepared staff for the fleet, including in the field of hydrography.

In the second half of the XIX century, due to the growing importance of the hydrographical service, achievements in the field of hydrography were widely covered in the periodical press, in particular in the magazines «Marine collection», «Notes of the Hydrographical department of the Marine ministry», «Notes on hydrography» and in scientific articles.

Separately among the used sources can be distinguished reference-informational publications – encyclopaedias, statistical and industry publications, reference books, thematic and other dictionaries, textbooks, manuals, address-calendars, etc.

Thus, the acquaintance with the special historical literature gives us grounds to conclude that the problem of development of industry, commodity production, and trade in the studied period has found more or less satisfying elucidation. However, the question of the formation and functioning of hydrographical institutions in the South of Ukraine at the XIX – in early of XX centuries, as a condition of the development of these processes, remains unexplored.

Keyword: *hydrography, Northern Black Sea Region, sailing direction, historiography, source base*

Рецензенти:
Михайлуца М.І., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 07.07.2017 р.

УДК 930.2 : (093)(443.61)-054.72(=161.2) «1925/1940»

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «ТРИЗУБ» (ПАРИЖ, 1925–1940 рр.)

Дмитро Гордієнко
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ
Україна, 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
e-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com

Часопис «Тризуб» – громадсько-політичний тижневик, неофіційний пресовий орган уряду УНР в екзилі, був заснований з ініціативи Симона Петлюри та видавався у Парижі протягом 1925-40 рр. Головними редакторами часопису були В. Прокопович, а з 1940 р. – О. Шульгин [1]. «Тризуб» займає особливе місце в історії української журналістики. Як для міжвоєнного періоду, він виходив протягом неймовірно довгого проміжку часу – понад 15 років, протягом якого було випущено 705 чисел часопису. Серед його авторів були провідні представники української еміграції, як політичної, так і культурної. «Тризуб» поширювався на трьох континентах: Західна Європа, Америка й Австралія, і за підрахунками А. Тимошик-Сударикової, його читацька аудиторія у різні роки складала від 7 до 20 тисяч читачів [2].

На сьогодні часопису «Тризуб» присвячено низку статей, а також монографію А. Тимошик-Сударикової [3], в якій авторка дослідила організаційні аспекти діяльності часопису, редакційну політику та виокремила основні проблемно-тематичні напрямки публікацій часопису. Проте тема Святого Володимира на сторінках часопису «Тризуб» залишається зовсім не висвітленою, як і залишаються не інтегрованими ці публікації у сучасну українську історіографію.

Складність досліджень публікацій часопису та, відповідно, інтеграції їх у соціогуманітарний дискурс сучасної української науки полягає й у тому, що жодна книгозбірня України не має повною комплекту «Тризуба», найповнішим з яких володіє Бібліотека імені О. Ольжича. Це зумовлює потребу як передруку важливих з точки зору сьогодення публікацій, так і аналітичних досліджень, присвячених певним тематичним публікаціям «Тризуба».

Переважна більшість публікацій часопису присвячена актуальним питанням життя української еміграції, аналізу ситуації в окупованій більшовицькою Росією Україні та питанням міжнародної політики. Як відмічав у листі від 5 жовтня 1925 р. до Є. Чикаленка засновник часопису С. Петлюра, основна мета «Тризуба» полягала у тому, щоб «стоячи *на засадах УНР*, розгорнути конструктивну програму державного будівництва і перепровадити певну систематичну працю у напрямку створення української державної ідеології. Ми гадаємо, що *більшість* нашої еміґрації потребує органа з такими завданнями, а тому й творча праця його буде проводитись в атмосфері співчуття та заінтересованости. Сподіваємось ми, що й для України такий орган, більше як коли, потрібний» [4]. Виконанню цього завдання насамперед і мали сприяти публікації історичного змісту. Таким чином через відродження історичної пам'яті – пробуджувати в українцях національну самосвідомість. Щоб часопис мав якнайширше поширення, редакція максимально прагнула уникати академізму, «заземлювала» стиль викладу, цьому ж мала сприяти і тематична різноманітність і різножанровість публікацій [5].

Основним напрямком історичних публікацій «Тризуба», цілком природно, були матеріали, присвячені постаті засновника часопису – Головного Отамана та лідера УНР Симона Петлюри, матеріали, що висвітлювали й осмислювали події Української Революції (1917-1923 рр.), сучасне шевченкознавство, а також публікації з історії козацтва, насамперед присвячені постаті гетьмана Івана Мазепи [6]. Подібна тематична палітра загалом домінувала і в українській суто науковій історіографії міжвоєнного часу. Як зауважував у листі до І. Крип'якевича від 10 грудня 1929 р. С. Томашівський, «коли хто у нас не пише про Хмельницького, Мазепу і т.д., той – як не дійсний національний зрадник, то щонайменше підозрілий у своїй «державницькій» благонадійності» [7]. При цьому саме С. Томашівський – історик-державник і активний учасник Української Революції дав один з перших синтезів історії Середньовічної України [8].

Проте саме в міжвоєнні роки, як в окупованій більшовиками Україні (насамперед у працях В. Пархоменка), так і в еміграції відбувався

процес переосмислення національного минулого, творче засвоєння схеми М. Грушевського і поширення українського історичного наративу на весь період української історії, включаючи середньовічний. Як наголошував на сторінках «Тризуба» Б. Ольхівський, «не шануючи як слід свого власного минулого, українці почали були втрачати до нього *моральне право*. Дозволили Московщині привласнити своє давнє національне ім'я, свою давню старо-княжу київську славу, що нею Москва пишається досі та імпонує досі всьому світові, а самі з'явилися на міжнародній арені немов якісь безбатченки, з'явилися перед чужими народами, цілком для них несподівано, з своїми державними аспіраціями» [9].

Природно, що у поле зору українських істориків та публіцистів насамперед і мала потрапити постать, за висловом М. Грушевського [10], творця першої Української держави – Володимира Великого.

Хронологічно першою публікацією «Тризуба» (ч. 21 за 1925 р.), в якій згадувалась постать князя Володимира, було коротке повідомлення, перепубліковане з радянської газети «Пролетарська правда», в якому повідомлялося про загрозу пам'ятнику князю Володимиру у Києві з боку місцевого злочинного елементу, який розкрадав придатний для продажу металевий лом, не гребуючи ні намогильними плитами, ні мистецькими творами, і почав розкрадати металеві деталі з пам'ятника Володимиру Святому [11].

Проте основний «блок» публікацій «Тризуба», присвячених князю Володимиру, був зумовлений святкуванням українською еміграцією у 1938 р. 950-річчя з дня хрещення України-Руси: «І ми певні, – наголошувала редакція, – не буде такого кутка на землі, куди тільки доля закинула купку наших земляків, де збився найменший гурток українців, де б не було належним способом одзначено того свята нашої віри, культури, державности, коли пошану віддаємо ми Рівноапостольному Просвітителеві Руси-України і Великому Князеві, Фундаторові могутньої імперії нашої – святому Володимирові» [12].

Редакція чітко наголошувала на політичному аспекті цього акту, покладаючи саме на еміграцію відзначення свята хрещення України-Руси, адже в окупованій більшовиками Україні на той час була у розпалі антирелігійна політика і говорити про якесь відзначення цієї події не доводилось. З іншого боку, редакція наголошувала і на важливій об'єднуючій ролі постаті св. Володимира у часі, коли Україна була розділена між різними державами, а українська еміграція розпорошена по багатьох країнах світу, «бо то свято всього народу українського, без поріднення територіального, без ріжниці віроісповідної» [13]. Остання теза є дуже важливою, адже у ній українські політики чітко проголосили ідею екуменічної єдності Українських Церков і точкою дотику мала стати постать князя Володимира й акт хрещення України-Руси. Йдучи за Грушевським у розумінні постаті Володимира для української історії, редакція проголошує його спадщину формотворчою в історії української державності від княжих і козацьких часів до сучасності: «ті традиції, близькі й кожному з нас, хто носить у серці своєму Хрест св. Володимира, а на рамені своєму носив – і, ми певні, носитиме незабаром ще – золотий Тризуб Великого Князя. Вони, ті традиції, не лише єднають до купи нас, живих, хоч і розкиданих світами, але і в'яжуть нас з давніми поколіннями наших предків, підкреслюють єдність української нації в минулому і сучасному і тим додають нам сили на майбутнє» [14].

Зі зверненням до всіх вірних земляків «у розсіянні сущих», з закликом до української еміграції на належному рівні відсвяткувати 950-ліття хрещення України-Руси на сторінках часопису звернувся й настоятель Української Православної Парафії у Франції, почесний голова Комітету, що опікувався святом, протоієрей Іларіон Бриндзан [15].

Безпосередньо ж ювілею були присвячені статті М. Славінського «Чин князя Володимира з 15 липня року 988» [16] та згаданого протоієрея Іларіона Бриндзана «950-ліття хрещення Руси-України» [17].

Так, М. Славінський чітко спростовує тези про державницьке доволодимирове хрещення України-Руси, як і взагалі спроби применшення ролі князя в українській історії. На його думку, вже сучасники високо оцінили князя: «літописні історики назвали його Великим, народня поезія поставила його, як Ясне Сонечко, а Церква зачислила до вселенського сонму святих», відтак найбільшою заслугою князя, безумовно, і є хрещення України-Руси [18]. Цю подію М. Славінський проголошує актом «заведення нашої великої Київської держави до родини европейських держав… Тим актом великий монарх наш раз і назавжди вказав місце для своєї держави в Европі, своїй нації означив точні шляхи її віковічного майбутнього розвитку» [19]. Власне на цій політичній складовій вибору Володимира і наголошує публіцист. Іслам, на його думку, був не альтернативою, а

загрозою Європи, «що з Закавказького сходу загрожувала Києву, з Малої Азії – Царьгороду» [20]. Однак, від публікації М. Славінського віє й певним фаталізмом, адже формулою князя було: «я і моя нація – частина Европи, з Европою ми стоїмо, з Европою і впадемо, коли така буде доля Европи» [21]. Власне Київ і Європу поєднували політичні чинники, з Візантією ж – чинники культурні й інтелектуальні. Відтак, «князь Володимир і тут зробив мудрий і далекосяжний вибір. Він пристав на релігію східнього обряду, взяв, як свою, візантійську цивілізацію, але структуально заховав для держави природний для неї зв'язок з Заходом» [22]. Більш того, прагнучи окреслити європейськість України, її заслуги перед Європою і «борг» останньої перед Україною, М. Славінський наголошує, «що наша Київська держава стала на Сході міцним форпостом, твердим заборолом у віковій боротьбі за християнську культуру й европейську цивілізацію», і навіть боротьба з більшовиками автором подається як боротьба «за християнську та людську культуру» [23]. Про те, що це політичний заклик до Європи, чітко промовляє сподівання автора, що «прийде час і Захід визнає цю тезу, визнає тим і нашу заслугу перед цивілізацією…» [24].

Якщо М. Славінський зосередив увагу на політичних аспектах християнізації України, то протоієрей Іларіон Бриндзан у своїй статті популярно розкрив сам процес поширення нової віри на українських землях. Цілком у традиції церковної історіографії, автор подає цей процес як багатоетапний, починаючи від проповіді науки Христової апостолом Андрієм Первозванним, проте «християнство не могло укріпитися серед руських слов'ян, поки окремі племена не об'єдналися під княжою владою» [25]. З тексту статті випливає, що таке об'єднання мало відбутися вже в IX ст., адже далі, хронологічно розвиваючи розповідь, автор говорить про хрещення Аскольда і Діра та частини їхнього народу і тут варто відмітити, що у сучасній історіографії зазвичай говориться про хрещення одного Аскольда.

Лише останнім часом з'явилися дослідження, в яких обґрунтовується прихильність Олега Віщого до християнства [26]. Традиційно ж в історіографії період правління Олега послідовно подається як період поганської реакції в Україні. Натомість протоієрей Іларіон Бриндзан ще 1938 р. чітко стверджував, що «за князя Олеґа була вже окрема руська єпархія, підлегла безпосереднє Константинопольському патріярхові» [27], хоча зовсім опускає питання ставлення самого князя до нової релігії.

Відтак згадавши про хрещення рівноапостольної Ольги у Константинополі 957 р., що повністю співпадає з нашими дослідженнями [28], автор, цілком традиційно, переходить до постаті князя Володимира, внесок якого для становлення та розвитку Української Церкви прирівнює до внеску Костянтина Великого – для Церкви Вселенської.

Цікаво подає Іларіон Бриндзан становлення Володимира як християнина: «…Браття Володимира, Ярополк і Олег, були дуже прихильні до християнства, бо виросли під виховавчим впливом своєї бабки, св. Ольги. Прив'язаність же Володимира до поганства пояснюється тим, що він був іще дуже малим, коли померла св. Ольга і в дитинстві вже був одправлений в Новгород, де й княжив. Тут християнство було слабе і Володимир отримав поганське виховання. Глибоко релігійний, він ревно служив ідолам, доки вірив у них. Ставши Київським великим князем, Володимир познайомився з християнством. Як людина щира, він, коли тільки переконався у своїй заблуді, кинув поганство і прийняв християнство…» [29], – висновок, який чітко контрастує з російською історіографією.

Натомість, осмислення самого 950-літнього ювілею з дня хрещення України-Руси було здійснено у статті Б. Ольхівського «988-1938» [30]. З іншого боку, ця стаття є і певним синтезом двох розглянутих вище. Вже у вступі автор чітко проголошує, що 988 р. Володимир здійснив об'єднання Української Держави з Християнською Церквою [31]. Б. Ольхівський, слідом за М. Грушевським, чітко проголошує Володимира «великим будівничим держави», що встановив правління в Україні членів однієї династії [32]. Відтак публіцист і проголошує зв'язок минулого та сучасного: «Дух українського бездержав'я, що вмірає тепер на наших очах, значно відчужив би духово українців від найславніших сторінок їх історії – від княжої державности» [33]. Таким чином, Ольхівський категорично заперечує народницьку оцінку княжої доби в історії України: «осудження княжої державности і політичні помилки в часі революції мали спільний психічний підклад, для нас вже чужий і незрозумілий» [34]. На думку автора, саме «імперіалізм» київських князів і зумовив блискучий розквіт Києва, його багатства, мистецтва та міжнародної слави [35].

Відтак, Ольхівський відмічає, що світло греко-римської культури приніс Володимир в Україну без жодного приниження. Він «не випрохував, як це робили західнє-европейські

володарі, від імператорів якоїсь двірської ранґи, не провадив за узду їх коня і не услуговував їм при столі. Силою своєю «переконав» (такий був тоді в нас прийнятий спосіб переконування чужинців) імператорів у своїй з ними рівновартності. Сестра імператорів стала дружиною київського кагана. А ще недавно перед тим Царьгород відповідав західньому «франкському» імператорові, «парвеню» в очах Царьгороду…» [36].

Так само й роль Церкви Ольхівський оцінює з точки зору держави. Він цілком слушно відмічає, що з утратою українською державности, символом і запорукою збереження української національности стала українська Церква. Цю єдність Церкви та Держави в українській історії автор ілюструє на прикладі політики російських більшовиків проти УАПЦ, яка, на їх думку, намагалася «зберегти державну орґанізацію УНР». Враховуючи, що публікації «Тризуба» є публіцистичними джерелами, досить актуальними й для українського сьогодення виглядають висновки Ольхівського, до яких він прийшов ще 1938 р. Говорячи про місце Церкви у житті Держави, публіцист говорить, що «мусимо вже тепер працювати над скріпленням союзу і об'єднання, розпочатого 950 літ тому. Це повинен розуміти кожний українських державник, без огляду на його релігійні переконання. А віруючий українець матиме непохитну певність, що скріпленням цього об'єднання зміцнимо український дух і заслужимо благословення Боже на нашу справедливу боротьбу і світлу перемогу» [37].

Варто також відмітити, що у публікаціях часопису «Тризуб» Володимир постає як «наш князь» і «князь київський» [38]. Це зумовлено насамперед проголошенням столицею УНР Києва, що й потребувало певного осмислення Києва у контексті акту хрещення Русі-України та діяльності князя Володимира. Такими статтями є есей О. Лотоцького «На Київських горах» [39] та Ю. Липи «Київ – вічне місто» [40]. О. Лотоцький (під псевдонімом О. Білоусенко) у художній формі поєднує епоху Володимира та сучасність. У біблійній традиції, в думки князя-хрестителя автор вкладає пророче бачення як з півночі московська орда «у личаках насунула. Грабують, нищать у святому місці все, чого самі створити не здолають… Мов звір, що з клітки вирвався, роспаношилася ота північная потвора, ґвалтує, рве, грабує, нищить, народу цілі мілійони з насижених осель зриває, жене в далекії ліси та в гиблії болота і холодом та голодом винищує наш люд. Осквернено, зруйновано доми Господні» [41].

Ю. Липа – один з кращих українських публіцистів і філософів-теоретиків XX ст. – замордований НКВС у 1944 р., як завжди яскраво й оригінально осмислює Київ не лише у контексті історії України, а й історії всього сходу Європи. На прикладі печерського ченця Симона, висвяченого на єпископа суздальського (початок XIII ст.), Ю. Липа протиставляє дику північ і культурний Київ. Автор, сприймаючи єдиний політичний руський простір, не визнає єдиного простору культури. Він наголошує, що північні, суздальські народи хоча й стали «підданими Руси, васалами Києва», однак «вони були чужі руській культурі» [42]. Тому то й Симон «готовий покинути свою, одну з найбільших єпархій і служити, як чернець, іґуменові, щоб лише бути в Київі, а не серед цієї варварії» [43].

Київ же – новий Єрусалим, Вічне Місто, у візії Ю. Липи має понад тисячолітню історію і є для Східної Європи тим, чим для Західної Європи – Рим. Культура Києва розцвіла у IX-X ст., будівничі якого «закладали могутню, європейську державу». Провівши цю цивілізаційну паралель, автор проводить і другу: «Як Лондон в наших часах, так Київ в тодішніх, провадить війни тільки для забезпечення і поширення своєї торгівлі, своїх торговельних шляхів» [44]. І ця торгівля, давши розкіш і багатство Києву, позбавила його духа будівничих Києва – духа свободи, який вони цінували понад усе. Відтак занепад Києва після ударів монголів зумовив «не брак людей, лише брак Людей». Тим самим публіцист осмислює власну історію – причини воєнної поразки Української Революції. На 1930-ті роки еміграція поволі втрачала віру у швидке повернення на Батьківщину, і цю віру мали підживлювати українська інтелігенція. Тому й Ю. Липа, закінчує своє есе цілком оптимістично, з вірою, що «коли в людях-будівничих буде відблиск вічности, – відродиться наново всупереч усім обставинам Київ, Вічне Місто» [45].

Повідомляв часопис і про саме святкування у Парижі 950-ліття охрещення України-Руси, що відзначалось 17 липня 1938 р. [46]. Це свято розпочалось урочистою Службою Божою в Українській Православній Церкві, під час якої хор виконав Гімн князю Володимиру на слова М. Ковальського та музику Ю. Пономаренка, текст якого був також опублікований у часописі. Після молебня, як повідомляла редакція, відбулась святкова академія на честь цієї події. Власне на цій академії і були виголошені як промови вище означені статті. Згадала редакція й імена чільних представників української політичної еміграції, що взяли участь в урочи-

стостях, серед них прем'єр В. Прокопович, генерал О. Удовиченко, М. Шумицький і низка інших. Насамкінець було подано оголошення про публікацію «Гімну князю Володимиру» та можливість його придбання. Окрім публікації «Гімну», на відзначення цього ювілею Уряд УНР видав у Парижі поштову марку, вартістю 3 гривні, у центрі якої було зображено Володимира Великого.

Марка з нагоди 950 ліття хрещення Руси-України

Останньою ж публікацією, безпосередньо пов'язаною з постаттю князя Володимира, була публікація у числі 3-4 часопису за наступний після ювілейного 1939 р. світлини з зображенням 10-тиметрового хреста, що був встановлений з нагоди 950-ліття хрещення України у станиці Каліш у Польщі [47].

Тема Середньовічної України побіжно порушувалась і в низці інших статей і матеріалів часопису. Наприклад, А. Тарне у своїй статті «Україна і Франція» [48] наголошував і на ролі Анни київської у розвитку королівської влади у Франції, тощо.

Таким чином, постать Володимира Великого, насамперед завдяки акту хрещення України, знайшла своє місце і на сторінках часопису «Тризуб». Безумовно, ці публікації не можна оцінювати з точки зору історіографічного джерела. Вони є джерелом насамперед публіцистичним і покликані були давати відповіді на гостроактуальні питання для емігрантського українського повсякдення, мали сприяти вирішенню нагальних політичних завдань. Тому й роблять автори такий потужний наголос саме на політичній – державотворчій складовій діяльності Володимира. Уенерівська еміграція діяла безпосередньо в Європі, вона цілком усвідомлювала, що самотужки, без допомоги ззовні визволити Україну з-під російської окупації не вдасться. Така надія на той час і могла покладатись винятково на Західну Європу, тому й таке наполегливе нагадування про європейськість України, про заслуги України перед Європою, яка своєю жертвою врятувала Європу від монгольської навали, а згодом – від російського імперіалізму. Тому таке нагадування і мало підштовхнути «невдячну» Європу до повернення «боргу» Україні – допомогти їй визволитись з московської неволі.

Однак певний інтерес публікації «Тризуба» мають і для української гуманітаристики. З одного боку, як відмічав І. Крип'якевич, аналізуючи іншу працю загаданого Ю. Липи «Призначення України» (Львів, 1938), публіцист «мав відвагу *поставити під дискусію* найважливіші проблеми українського сьогочасного та минулого. Ця заслуга залишиться за ним без огляду на те, чи повелося йому ці питання вирішити, чи ні» [49]. З іншого ж боку – українська еміграція дає інакше бачення, інші оцінки відомим подіям української минувшини, чим змушує й українську історіографію до переоцінки багатьох усталених поглядів на ті чи ті події й постаті національної історії.

Очевидно й те, що у тому, що вже у повоєнній емігрантській українській історіографії активно розвиваються медієвістичні дослідження, серед них і перша в історіографії монографія присвячена Володимиру Великому о. Іринея Назарка (Рим, 1954) [50], не останню роль відіграли й публікації «Тризуба». Відтак на часі здійснення віри та мрії емігрантів, висловлених у доповіді на другому з'їзді українських вчених у Празі у березні 1932 р. Д. Дорошенком, який підсумовуючи здобутки українських науковців на еміграції, наголосив на вірі, що те, «що нам вдалося зробити, піде на користь рідного краю, стане його всенародним добром» [51].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Тимошик-Сударикова А. Паризький журнал «Тризуб». 1925-1940 роки: формування та функціонування: монографія / А. Тимошик-Сударикова. – К., 2013. – С. 50-51.
2. Там само. – С. 11, 66, 98, 191-192.
3. Там само. – 408 с.; іл.
4. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1956. – С. 446.
5. Тимошик-Сударикова А. Вк. праця. – С. 81.
6. Там само. – С. 100, 192.
7. Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 – червень 1930 рр.) / Упоряд. Н. Халак. – Львів, 2015. – С. 110.
8. Томашівський С. Українська історія: старинні і середні віки / С. Томашівський. – Львів, 1919. – 154 с.
9. Ольхівський Б. Про вагу традицій / Б. Ольхівський // Тризуб. – 1937. – Ч. 40-41. – С. 13.
10. Грушевський М.С. Україна. Історія / М. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 11: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 277.
11. Нищення пам'ятника кн. Володимира // Тризуб. – 1927. – Ч. 21. – С. 20-21.

12. [Передова] // Тризуб. – 1938. – Ч. 30–31. – С. 1.
13. Там само. – С. 2.
14. Там само.
15. Прот. Іларіон Бриндзан. До всіх вірних / Прот. І. Бриндзан // Тризуб. – 1938. – Ч. 30-31. – С. 3.
16. Славінський М. Чин князя Володимира з 15 липня року 988 / М. Славинський // Тризуб. – 1938. – Ч. 30-31. – С. 4-5.
17. Прот. Іларіон Бриндзан. 950-ліття хрещення Руси-України / Прот. І. Бриндзан // Тризуб. – 1938. – Ч. 30-31. – С. 8-13.
18. Славінський М. Вк. праця. – С. 4.
19. Там само. – С. 4.
20. Там само. – С. 5.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Прот. Іларіон Бриндзан. 950-ліття хрещення Руси-України. – С. 8.
26. Див.: Домановський А. Князь Олег і прийняття християнства: причинки до питання і спостереження у візантійському контексті / А. Домановський // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань. – К., 2011. – С. 192-215.
27. Прот. Іларіон Бриндзан. 950-ліття хрещення Руси-України. – С. 8.
28. Див.: Гордієнко Д.С. Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення / Д. С. Гордієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань. – К., 2011. – С. 30-47.
29. Прот. Іларіон Бриндзан. 950-ліття хрещення Руси-України. – С. 9.
30. Ольхівський Б. 988-1938 / Б. Ольхівський // Тризуб. – 1938. – Ч. 30-31. – С. 28-34.
31. Там само. – С. 28.
32. Там само.
33. Там само. – С. 30.
34. Там само.
35. Там само.
36. Там само. – С. 31.
37. Там само. – С. 32.
38. Прот. Іларіон Бриндзан. До всіх вірних. – С. 3.
39. Білоусенко О. На Київських горах / О. Білоусенко // Тризуб. – 1938. – Ч. 30-31. – С. 6-7.
40. Липа Ю. Київ – вічне місто / Ю. Липа // Тризуб. – 1938. – Ч. 30-31. – С. 15-27.
41. Білоусенко О. Вк. праця. – С. 7.
42. Липа Ю. Вк. праця. – С. 15.
43. Там само. – С. 16.
44. Там само. – С. 17.
45. Там само. – С. 27.
46. П. Ф. Свято 950-ліття охрищення Руси-України в Парижі // Тризуб. – 1938. – Ч. 30-31. – С. 35-36.
47. Тризуб. – 1939. – Ч. 3-4. – С. 11. Про саму станицю див.: Л. Українська станиця в Каліші // Тризуб. – 1939. – Ч. 7. – С. 10-11.
48. Тарне А. Україна і Франція / А. Тарне // Тризуб. – 1925. – Ч. 7. – С. 14-15.
49. Крип'якевич І. «Відвічна вісь» України / І. Крип'якевич; [убл., комент. Д. Гордієнка] // Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – Вип. 1. – К., 2015. – С. 104.
50. Назарко І., о. Святий Володимир Великий, володар і христитель Руси-України / о. І. Назарко. – Рим, 1954. – XXXII+227 с.
51. Дорошенко Д. Наукова праця української еміграції за десять років (1922-1931) / Д. Дорошенко // Тризуб. – 1932. – Ч. 16. – С. 10.

Гордієнко Дмитро ***Володимир Великий на сторінках часопису «Тризуб» (Париж, 1925-1940 рр.)***

У статті проаналізовано публікації часопису «Тризуб», присвячені постаті київського князя Володимира Великого. Часопис був неофіційним органом Уряду УНР в екзилі й, насамперед, був покликаний вирішувати актуальні політичні завдання української еміграції. Важливого значення редакція надавала історичним публікаціям, що мали завданням виховання української ідентичності серед емігрантів. Щодо постаті Володимира Великого основний акцент зроблено на його діяльності із запровадження християнства в України, на поширенні європейської культури. Як і в інших публікаціях, у матеріалах Володимирового циклу чітко стверджується думка про Україну як країну європейської, навіть західноєвропейської цивілізації.

Ключові слова: *Володимир Великий, часопис «Тризуб», українська еміграція, УНР, публіцистичні джерела, історіографія*

Гордиенко Дмытро ***Владимир Великий на страницах журнала «Тризуб» (Париж, 1925-1940)***

В статье проанализированы публикации журнала «Тризуб», посвященные личности киевского князя Владимира Великого. Журнал был неофициальным органом Правительства УНР в эмиграции, и прежде всего был призван решать актуальные политические задачи украинской эмиграции. Важное значения редакция уделяла историческим публикациям, которые имели своим заданием воспитание украинской идентичности среди эмигрантов. Относительно персоны князя Владимира Великого основной акцент сделан на его деятельности по введению христианства в Украине, на распространении европейской культуры. Как и в других публикациях, в материалах Владимирского цикла четко утверждается мысль об Украине как стране европейской, даже западноевропейской цивилизации.

Ключевые слова: *Владимир Великий, журнал «Тризуб», украинская эмиграция, УНР, публицистические источники, историография*

Hordiienko Dmytro ***Volodymyr the Great on the pages of the «Trident» magazine (Paris, 1925-1940)***

The article analyzes the publications of the «Trident» magazine devoted to the figure of Kyivan Prince Volodymyr the Great. The magazine was founded by Simon Petliura and was an informal organ of the Government of the UPR on the emigration. The main task of the magazine was first of all to solve the urgent political tasks of emigration and to inform about the situation in Ukraine, which was occupied by the Russian Bolsheviks. The editorial board attached a great importance to historical publications that had the task of educating the Ukrainian identity among the emigrants.

The editorial board emphasized on the continuity of the modern Ukrainian state from the Kyiv state of St. Volodymyr. Regarding the figure of the prince, the main emphasis was placed on his work on the introduction of Christianity in Ukraine and on the spread of European culture. Accordingly, the bulk of these articles were published in 1938, when the emigration celebrated the 950 years of Christianization of Ukraine.

Among the authors who dedicated their articles to Volodymyr were archpriest Hilarion Brindzan, publicists M. Slavinsky, Y. Lypa, B. Olkhivsky, the director of the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw O. Lototsky and a number of others. This is similar to other publications, the materials of the Volodymyr cycle clearly state the idea of Ukraine as a country of European, even Western European civilization. According to the vision of the authors of the «Trident», this celebration of the Ukrainian

baptismal jubilee was to testify to the ecumenical and political unity of Ukrainians, not only in emigration, but in Ukraine occupied by Russia.

The magazine also informed about the solemn events dedicated to the anniversary of the baptism of Ukraine. Among these activities was the creation of the Hymn of St. Volodymyr's, as well as the emission of a jubilee postage stamp with the portrait of Prince Volodymyr. The «Trident» publications give an opportunity to take a fresh look at Ukrainian history, in this case – at the history of Ukrainian medieval time.

Keywords: *Volodymyr the Great, magazine «Trident», Ukrainian emigration, UPR, journalistic sources, historiography*

Рецензенти:
Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт
Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 09.07.2017 р.

УДК 94 (477.8) «1945/1972» : 2-283

САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В УМОВАХ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х – ПОЧАТКУ 1970-х РОКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Сергій Мочкін
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Україна, 43024, м. Луцьк, пр. Молоді, 4
e-mail: mochkin@ukr.net

У нинішньому відродженні самосвідомості й історичної пам'яті українського народу вагома роль належить зверненню до його історичних коренів, відновленню вікових традицій і духовних цінностей. Їх уособленням виступає національна історико-культурна, у тому числі й сакральна (культова) спадщина, яка впродовж часу власного існування пережила чимало складних, нерідко трагічних сторінок. Особливе місце серед них займає друга половина 1940-х – початок 1970-х років. У цей період на теренах західних областей тодішньої Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), що вирізнялись високим рівнем релігійності та відповідними глибокими світоглядними традиціями, радянська влада проводила масштабну атеїстичну політику з метою закріпити монопольне становище комуністичного світогляду. Історіографічний аналіз праць, що висвітлюють різні аспекти означеної проблематики, сприятиме глибшому дослідженню долі сакральних пам'яток як об'єкту антирелігійної політики другої половини 1940-х – початку 1970-х років і водночас тодішньої всеукраїнської пам'яткоохоронної діяльності.

Щодо історіографічних оглядів робіт, які стосуються теми статті, то сюди слід зарахувати насамперед дослідження Г. Бондаренка [11; 12; 10]. Однак тут ця тема подається, і то стисло, крізь призму історичного краєзнавства або окремих напрямів пам'яткознавчих пошуків.

Метою статті є аналіз стану наукового вивчення зазначеної проблеми. Для досягнення мети визначено завдання: на підставі узагальнення опрацьованих досліджень окреслити головні тематичні блоки праць, що стосуються теми; охарактеризувати найсуттєвіші з досліджень; з'ясувати коло питань теми, які потребують вивчення.

Дослідження долі сакральних пам'яток західних областей України як одного з об'єктів антирелігійної політики радянської влади другої половини 1940-х – початку 1970 років (зокрема, антирелігійної кампанії 1958-1964 років) і водночас тодішньої загальноукраїнської пам'яткоохоронної діяльності передбачало опрацювання узагальнюючих і спеціальних праць з історії України, Західної Волині, Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття, релігієзнавства, правознавства. Сюди увійшли також роботи, що висвітлюють здійснення у регіоні культурного будівництва, мистецтвознавче вивчення окремих видів пам'яток, заходи з їх охорони. На сьогодні масив цих різнопрофільних праць неоднаковою мірою відображає основні засади політики радянської влади щодо релігії та церкви, окремі грані здійснення на території західного регіону пам'яткоохоронної роботи.

Для ґрунтовнішого аналізу наукової літератури з теми історія її вивчення поділена у статті на два основних періоди: радянський (друга половина 1940-х років – межа 1980-х – 1990-х років) і період незалежної України (з 1991 року). У першому з них слід виокремити період з другої половини 1980-х років: саме тоді складаються набагато сприятливіші умови для появи праць власне пам'яткознавчої, зокрема, пам'яткоохоронної тематики. У межах окреслених періодів наукові дослідження з проблеми – згідно їх тематично-змістової спрямованості – поділено на чотири основні групи: роботи з минулого України, окремих аспектів її суспільно-політичних подій і культурного життя; праці з історії взаємин радянської держави та релігійних організацій; література про сакральну спадщину західних областей України; праці з історії вітчизняної пам'яткоохоронної справи, розвідки про пам'яткоохоронну роботу щодо сакральних пам'яток на території західних областей України.

Перші кроки щодо розробки українською історіографією досліджуваної теми в узагальнюючому вигляді припадають на кінець 1950-х – початок 1960-х років [9; 39; 41 й ін.]. Десятиліття кризи комуністичного суспільства в УРСР (1970-ті – 1980-ті роки) позначилися за-

мовчуванням багатьох проблем, пов'язаних з охороною пам'яток у республіці, у тому числі й на теренах західних областей, у другій половині XX ст. сакральної культурної спадщини. З ідеологічних міркувань обмежувався, а то й заборонявся вихід у світ досліджень про взаємозв'язок цих пам'яток з українським культурним і національно-визвольним рухом. Свідченням цього є факт, що в об'ємній праці з історіографії Української РСР жодним словом не згадано наявної літератури з пам'яткознавчої проблематики не те що окремих українських регіонів, а й республіки загалом [27, с. 431-435, 495-560].

Період від межі 1980-х – 1990-х років і по сьогодні позначений швидкими темпами розвитку української історіографії, посиленою увагою до національної історії та культури, об'єктивним, неупередженим підходом до висвітлення багатьох тем, що раніше обмежувалися або замовчувалися. В умовах незалежної України сакральна спадщина викликає підвищений суспільний інтерес у зв'язку з новим ставленням до історичного минулого та його переосмисленням.

Вивчення проблематики долі сакральних пам'яток західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – початку 1970-х років спирається сьогодні на узагальнюючі колективні й індивідуальні дослідження провідних українських науковців, що базуються на новітніх наукових і методологічних засадах, написаних з нових, не заідеологізованих позицій [31; 6 й ін.]. У них, зокрема, йдеться про непросту історію українського народу другої половини XX ст., періодизацію подій суспільно-політичного та культурного життя, тодішнє становище у галузі культури, наукової думки, краєзнавства, втрати, що їх зазнала сакральна спадщина нації, актуальні проблеми української регіоналістики, мистецтва, архітектури й ін.

З-поміж масиву таких праць вирізняються колективні дослідження з історії України співробітників Інституту історії України НАН України за участю та редакцією В. Смолія. Їх невід'ємною частиною виступають роботи українського історика, доктора історичних наук, професора, член-кореспондента НАН України, завідувача відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України В. Даниленка. Вчений є авторитетним в Україні та за її межами фахівцем з питань історії української культури XX ст., зокрема, історії інтелігенції, науки, церкви, біографістики. В. Даниленко відомий як один з провідних співавторів двотомного видання «Історія України: нове бачення» [31]. У творчому тандемі з професором В. Бараном він підготував та опублікував дослідження «Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.)» з видавничої серії «Україна крізь віки (т. 13) [6]. Тут, зокрема, увага звернена на події культурного життя республіки впродовж другої половини 1940-х – 1980-х років. Мова йде і про окремі кроки у справі охорони сакральної спадщини, зміст антирелігійної політики, її наслідки для сакральних пам'яток, репресії тоталітарного режиму проти української інтелігенції, частина якої перебувала у лавах дисидентів тощо. Автори порівнюють державний тиск періоду хрущовської «відлиги» з довоєнними роками реалізації атеїстичної державної політики. На думку дослідників, головним мотивом нового наступу на церкву кінця 1950-х – початку 1960-х років стало тлумачення релігії як субстанції всіх негативних соціальних явищ і головною перешкодою на шляху будівництва комуністичного суспільства. Про українську інтелігенцію як об'єкт репресивної політики сталінізму у повоєнний час мова йде у низці статей В. Даниленка [20; 19].

Вагомий фактичний матеріал містить праця І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [7; 8]. Спираючись на значний архівний матеріал, що вміщений у другій книзі видання [8], автор аналізує механізми та засоби карально-репресивної системи в Україні за радянських часів. Ґрунтовними є висновки щодо використання депортаційних і переселенських акцій як засобу якісної зміни складу населення західних областей УРСР, а, отже, й зменшення релігійного впливу у його середовищі.

Певне висвітлення проблематика, що розглядається у статті, знайшла відображення у працях другої групи. Однак щодо них слід мати на увазі наступне. Якщо говорити про роботи, де подається загальноукраїнський матеріал, то тут, концентруючи головну увагу на розвиткові державно-церковних відносин, автори лише епізодично розглядають особливості політики радянської влади щодо сакральних споруд. Детальніше про її зміст і трагічні наслідки для культових об'єктів говориться у публікаціях, що стосуються різних західних областей УРСР.

Комплексне дослідження історії церкви в Україні здійснюється Відділенням релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України на чолі з А. Колодним. Особливе місце серед релігієзнавчих праць займає напи-

сана авторським колективом Відділення 10-томна «Історія релігії в Україні». Матеріали її третього та четвертого томів розкривають історію православ'я та католицизму у контексті суспільно-політичних, державно-церковних, етноконфесійних трансформацій України у різні періоди її історії, у тому числі впродовж другої половини 1940-х – початку 1970-х років [29; 30].

Об'єктивним, неупередженим аналізом державно-церковних взаємин радянського періоду позначені публікації В. Єленського [22; 21]. Аналізуючи форсовані процеси закриття церков під час хрущовської відлиги, автор висловлює припущення про вірогідне існування щодо них надзвичайно напруженого плану ліквідації. Підраховані В. Єленським 46% зачинених в УРСР православних храмів упродовж антицерковної кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х років дали йому змогу назвати хрущовський період у житті церкви суворою «відлигою» [22].

Політику радянської держави у релігійно-церковній сфері проаналізував В. Войналович [16; 18; 17]. У статтях він висвітлив форми та методи антирелігійної кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х років, долю церкви у цих умовах; побіжно автор торкнувся й теми нищення культових споруд у західних областях УРСР [16; 18]. У 2005 р. з'явилася монографія В. Войналовича, в якій охарактеризовано післявоєнне становище релігійних організацій в УРСР [17]. На підставі показу суті релігійної політики радянської влади, її причин і наслідків вчений вводить до наукового обігу новий предмет дослідження – релігійна політика (замість традиційного – державно-церковні відносини).

Помітне місце серед праць другої групи займають дослідження В. Пащенка. Автор використав значний масив архівних джерел, на основі якого подав ґрунтовний аналіз історії православної та греко-католицької конфесій в Україні другої половини XX ст. Науковець звернув увагу і на трагедію сакральної спадщини західного регіону республіки в умовах панування більшовицького тоталітарного режиму [46; 47; 44; 45].

Означена проблематика певною мірою висвітлена у праці О. Лисенка [37]. Автор з'ясував процес становлення дещо видозміненої політики радянської влади стосовно релігії та церкви в останні роки німецько-радянської війни та перші повоєнні роки. Вчений дослідив особливості державної політики щодо різних конфесій, звертаючи увагу і на питання, пов'язані з ліквідацією сакральних пам'яток. О. Лисенко вперше у сучасній українській історіографії відобразив процес законодавчого закріплення діяльності релігійних організацій у Радянському Союзі, роль Ради у справах Руської (Російської) Православної Церкви (РСРПЦ) та Ради у справах релігійних культів (РСРК) у державно-церковних відносинах.

Щодо конфесійних трансформацій у західних областях УРСР у контексті державно-релігійної політики 1944-1964 років, то їх перебіг досліджував Я. Стоцький [57]. Про церковно-релігійне життя 1953-1964 років на теренах регіону йдеться у роботі А. Моренчука [42].

У низці праць висвітлюються здійснення державно-релігійної політики на території окремих західних областей УРСР, непроста доля багатьох наявних тут на той час сакральних пам'яток. Зокрема, значним фактажем насичені роботи В. Борщевича, присвячені показові становища православ'я на Волині у контексті суспільно-історичних і церковних трансформацій повоєнних десятиліть [13; 14]. У дещо емоційних тонах аналізує питання тотального зачинення та нищення волинських храмів В. Рожко. Він описує брутальні методи здійснення цих заходів на початку 1960-х років, висловлює переконання, що нищення релігійного життя в області було призупинене лише у середині 1980-х років із початком перебудови [54; 53; 52]. Становище православ'я у Волинській області у повоєнний період вивчав В. Милусь [40]. Автор проаналізував не лише причини й особливості державно-церковних відносин 1944-1953 років, а й їх реалізацію на регіональному рівні (роль інституту обласних уповноважених, місцевих органів влади). Проблему державно-церковних відносин у Чернівецькій області досліджував С. Яремчук [62], в Івано-Франківській – І. Андрухів [4].

Якщо говорити про праці другої групи, то слід зауважити, що вагомий внесок у дослідження теми державно-церковних відносин здійснили зарубіжні вчені. Серед них слід варто виокремити праці російських науковців В. Алексєєва [3], М. Шкаровського [60; 61], а також канадського дослідника російського походження Д. Поспеловського [48]. Однією з перших спроб у пострадянській російській історіографії проаналізувати засади відносин між радянською владою та релігійними організаціями стала монографія В. Алексєєва «Штурм небес» відміняється? Критичні нариси з історії боротьби з релігією в СРСР» [3]. У праці чітко простежується зміна тенденцій, що панувала у радянській історіографії – від пояснення антирадянської сутності релігійних ор-

ганізацій до викриття антирелігійної діяльності радянської влади. Поглибили історіографію питання роботи М. Шкаровського [60; 61]. Дослідник розкриває проблему взаємин влади та церкви, наводить окремі факти втрат сакральної спадщини в УРСР.

У 1995 р. побачила світ монографія Д. Поспеловського «Російська православна церква в XX столітті» [48]. Праці притаманний узагальнюючий характер; вона є синтезом попередніх напрацювань західних науковців і нових архівних матеріалів, що стали доступними на початку 1990-х років. Проте дослідник не надає належної уваги питанню особливості функціонування РПЦ у різних республіках Радянського Союзу, дещо суб'єктивно висвітлює позиції українського автокефального духовенства.

Певні відомості з теми містить література третьої групи, тобто, праці про сакральну спадщину західних областей УРСР. Інформація про неї подається на сторінках публікацій про населені пункти та місцевості регіону. У контексті викладу їх історії подаються згадки про збереження у радянський час окремих сакральних споруд [38; 5; 35; 49; 33]. Такий же матеріал стисло подається у наукових розвідках про архітектурні ансамблі й окремі культові споруди західного регіону України [50; 51; 34]. Історію знищених культових споруд досліджував В. Вечерський [15]. Він наголосив на тому, що «національна культурна спадщина жодного іншого народу в Європі не зазнала таких системних руйнувань, як в Україні протягом XX століття», звернув увагу на нищення у першу чергу саме тих об'єктів, які «були віхами національної історії, становили мовби каркас духовності традиційного українського суспільства» [15, с. 19]. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Закарпаття вивчав М. Сирохман [55], Львівщини – В. Слободян та О. Бойко [56].

В останній – четвертій – групі робіт матеріали з теми статті подаються головним чином крізь призму ролі історичного краєзнавства та пам'яткознавства у збереженні сакральної спадщини українського народу. Так, праця колективу авторів на чолі з П. Троньком про історичне краєзнавство в Українській РСР за допомогою конкретних прикладів з різних областей України, у тому числі й західних, висвітлює зміст і результати пам'яткоохоронної діяльності [28]. Зокрема, тут показано практичні заходи з охорони культових пам'яток, що їх здійснювали музеї, заповідники, громадські товариства регіону. Значення такої роботи як всенародної справи, роль культової спадщини у житті суспільства, історію її охорони, збереження та використання висвітлили П. Тронько [59; 58] та С. Кот [36].

Публікації цієї групи доповнюють праці, де розкривається нормативно-правове забезпечення охорони культурної спадщини у повоєнну добу [1; 2; 43]. Тут слід виокремити роботи, автором яких є В. Акуленко [1; 2]. Науковець на тлі змалювання процесу відбудови та спорудження нерухомих пам'яток в Українській РСР розкрив їх правовий статус і специфіку охорони, охарактеризував особливості правового режиму використання культових об'єктів. На численних прикладах, у тому числі залучаючи факти з пам'яткознавчої практики західних областей, В. Акуленко показав, що радянське законодавство аж ніяк не гарантувало збереження цього виду сакральних пам'яток. Сильнішою від закону виявилися ідеологічна чи політична кон'юнктури, зміст яких визначався партійно-державними органами та спричинив нищення багатьох старовинних сакральних архітектурних об'єктів.

Після 1991 р. побачили світ дослідження національної історіографії цієї групи, що відзначаються якісно новим рівнем. Вони присвячені історії та теорії українського пам'яткознавства, регіонального краєзнавства, музейної справи, перспективам їх розвитку, нинішнім проблемам охорони культурної спадщини [25; 23; 26; 24]. Тут проаналізовано процеси охорони культурної спадщини в Україні у другій половині минулого століття, діяльність державних структур, громадських організацій, певні їх здобутки у збереженні сакральних пам'яток. Складником змісту цих праць стали поодинокі факти, пов'язані із західним регіоном України. З переліку вищезгаданих робіт варто виокремити дослідження С. Заремби, який висвітлив окремі питання розвитку пам'яткоохоронного руху другої половини 1940-х – початку 1970-х років [25; 24]. Завдяки широкому колу джерел він охарактеризував діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), внесок цієї громадської організації у пам'яткоохоронну роботу, зокрема, порятунок культових споруд. На окремих фактах з історії культової спадщини західних областей України автор показав, що нерідко громадськість виявлялася безсилою перед рішеннями державно-партійних органів щодо вилучення з державного реєстру і подальшого нищення таких об'єктів [24, с. 122].

Широкою проблематикою, пов'язаною з

охороною нерухомих сакральних пам'яток, вирізняється колективна монографія Інституту історії України НАН України за загальною редакцією В. Горбика [26]. Зокрема, автори висвітлили зміст і результати охорони пам'яток упродовж періоду, який висвітлюється у статті, проаналізували тенденції цього процесу. Розкриття тих чи інших питань, про які йдеться у монографії, відбулося і шляхом залучення окремих прикладів з історії пам'яткоохоронної справи у західних областях України.

Новим явищем у пам'яткознавчих розвідках національної історіографії – порівняно з радянським періодом – стало звернення до питань виявлення, вивчення та збереження у комуністичну добу рухомих сакральних пам'яток західних областей України. Помітний внесок у розкриття теми зробила волинська дослідниця Є. Ковальчук [32]. Її книга на багатому фактичному матеріалі висвітлює історію наукових експедицій Волинського краєзнавчого музею 1970-х – 1980-х років як вагомого засобу дослідження та збереження пам'яток сакрального мистецтва. Опис цих експедицій у низці випадків подається у загальному контексті характеристики Волинського краєзнавчого музею як скарбниці історико-культурної спадщини Волинської області.

Шляхом аналізу наукових публікацій, які стосуються проблематики сакральних пам'яток західних областей України в умовах антирелігійної політики радянської влади другої половини 1940-х – початку 1970-х років, встановлено наявність відповідного фактичного матеріалу лише у вигляді окремих фрагментів. Таким чином, констатовано відсутність в історіографії спеціального узагальнюючого дослідження з теми. Між тим всебічне вивчення регіональних аспектів долі сакральних пам'яток у зазначений період залишається важливим елементом створення комплексної фундаментальної праці з минулого пам'яткоохоронної діяльності в Україні. Дослідження долі сакральної спадщини в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – початку 1970-х років виступає дієвим виховним засобом, способом привернення й спрямування уваги громадськості до проблем формування та реалізації сьогодні цілісної державної політики у сфері охорони пам'яток історії та культури. Потребують вивчення такі аспекти означеної проблеми, як діяльність уповноважених РСРПЦ і РСРК щодо нищення культових споруд, протидія віруючих антицерковним заходам влади, участь громадськості, окремих представників державних органів, музейних установ щодо порятунку рухомих сакральних пам'яток, ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акуленко В. Збереження і відбудова історичних пам'яток на Україні у післявоєнний період (1945-1958 рр.) // Укр. іст. журн. 1976. № 6. С. 114-121.
2. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1990). Київ: Вища шк., 1991. 274 с.
3. Алексеев В.А. «Штурм небес» отменяется? Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР. Москва: Россия молодая, 1992. 303 с.
4. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках XX століття. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. 432 с.
5. Асєєв Ю.С. Архітектурні пам'ятки України. Київ: Рад. шк., 1970. 88 с.
6. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 304 с. (З видавничої серії «Україна крізь віки». У 15-ти т. Т. 13).
7. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 432 с.
8. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 2. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 686 с.
9. Бондар М.М. Нариси музейної справи. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 191 с.
10. Бондаренко Г.В. Археологія і пам'яткознавство Волині: історіографічний огляд (друга половина XX – початок XXI ст.) // Краєзнавство. 2006. № 1-4. С. 150-157.
11. Бондаренко Г.В. Історичне краєзнавство Волині: Монографія. Кн. 1. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 248 с.
12. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині : Монографія. Кн. 2. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 215 с., іл.
13. Борщевич В.Т. Автономна Православна Церква на Волині. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 97 с.
14. Борщевич В.Т. Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 584 с.
15. Вечерський В.В. Втрачені святині. Київ: Техніка, 2004. 176 с.
16. Войналович В.А. Антирелігійна кампанія кінця 50–60-х років у контексті державно-церковних відносин в Україні // Православ'я і культура: історія і сучасність: Матеріали Всеукр. наук. конф., 16-18 червня 1994 р. Полтава, 1994. С. 103–104.
17. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
18. Войналович В.А. Церква в Україні в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). Київ: Рідний край, 1996. С. 265-287.
19. Даниленко В. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги» // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. Вип. 19. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 5-20.
20. Даниленко В.М. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946-1953 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. Вип. 7. Київ: [б.в.], 2003. С. 406-420.
21. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). Київ: Знання, 1991. 72 с.
22. Єленський В. Сувора «відлига»: Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-років // Людина і світ. 1990. № 6. С. 20-25; № 7. С. 24-28.
23. З історії української реставрації. Київ: Українознавс-

тво, 1996. 276 с.
24. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. Київ: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. 204 с.
25. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. Київ: Логос, 1995. 448 с.
26. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / Ред. кол.: В.О. Горбик (відп. ред.), О.П. Дорошко, С.І. Кот [та ін.]. Київ: НАН України, Ін-т історії України, Ін-т туризму ФПУ, 1998. 399 с.
27. Историография истории Украинской ССР / Ред. кол. И.С. Хмель (отв. ред.). Киев: Наук. думка, 1987. 556 с.
28. Історичне краєзнавство в Українській РСР / [П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова й ін.]; АН УРСР, Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1989. 237 с.
29. Історія релігії в Україні. Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. Київ, 1999. 500 с.
30. Історія релігії в Україні. Т. 4. Католицизм / За ред. П. Яроцького. Київ, 2001. 598 с.
31. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. Київ: Україна, 1995-1996. Т. 2 / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко й ін. Київ, 1996. 494 с.
32. Ковальчук Є.І. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929-2012 роки): Монографія. Луцьк: ДП «Волинські старожитності, 2013. 296 с., іл.
33. Колосок Б. Луцьк: історико-архітектурний нарис. Київ: Будівельник, 1990. 192 с.
34. Колосок Б.В. Римо-католицькі святині Луцька. Київ: Техніка, 2004. 224 с., іл. (Національні святині України).
35. Колосок Б., Якубюк А. Луцький історико-культурний заповідник: архітектурно- історичний нарис. Київ: [б. в.], 1987. 65 с.
36. Кот С.І. Охорона, збереження та використання пам'яток історії та культури в Українській РСР (1945 – початок 60-х рр.). Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1989. 227 с.
37. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 402 с.
38. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ: Мистецтво, 1968. 462 с.
39. Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1959. 179 с.
40. Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках XX століття. Луцьк: Волинянин, 2008. 228 с.
41. Міляєва Л.С. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття. Київ: Мистецтво, 1963. 111 с., іл. (Бесіди з історії мистецтва).
42. Моренчук А.А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей). Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. 196 с.
43. Настюк В.Я. Административно-правовые вопросы охраны памятников истории и культуры // Радянське право. 1980. № 4. С. 62-65.
44. Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років XX століття до наших днів. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. 615 с.
45. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 –початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.
46. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина перша. Полтава, 1997. 354 с.
47. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина друга. Полтава, 2001. 736 с.
48. Поспеловський Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. 511 с.
49. Рычков П.А. Дорогами южной Ровенщины. От Корца до Пляшевой. Москва: Искусство, 1989. 176 с.
50. Ричков П.А., Луц В.Д. Почаївська Свято-Успенська Лавра. Київ: Техніка, 2000. 135 с.
51. Ричков П.А. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. Київ: Техніка, 2004. 192 с.: іл. (Національні святині України).
52. Рожко В.Є. Відродження Української Православної церкви на Волині 1917-2006 рр.: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Волинська книга, 2007. 348 с.
53. Рожко В.Є. Нарис історії православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2001. 672 с.
54. Рожко В.Є. Православні монастирі Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2000. 692 с.
55. Сирохман М. Втрачені церкви Закарпаття. Торонто-Ужгород, 1999. 34 с.
56. Слободян В., Бойко О. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини // Пам'ятки України: історія та культура. 2004. № 1. С. 47-78, 2005. № 2. С. 56-91.
57. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років. Київ: ФАТА, ЛТД, 2008. 510 с.
58. Тронько П. Невід'ємна частина загальнолюдських цінностей // Пам'ятки України, 1997. № 1. С. 6-10.
59. Тронько П.Т. Охорона пам'яток історії та культури – справа всенародна // Укр. іст. журн., 1980. № 9. С. 118-124.
60. Шкаровский М.В. Русская православная церковь в 1958-1964 годах // Вопросы истории. 1999. № 2. С. 42-59.
61. Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах). Москва: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, 1999. 399 с.
62. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини). Чернівці: Рута, 2004. 352 с.

Мочкін Сергій ***Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – початку 1970-х років: історіографія проблеми***

У статті проаналізовано стан наукового вивчення долі сакральних пам'яток західного регіону Української РСР як одного з об'єктів антирелігійної політики радянської влади другої половини 1940-х – початку 1970-х років і водночас тодішньої пам'яткоохоронної діяльності. Вказано, що перші публікації з теми відносяться до кінця 1950-х – початку 1960-х років. Підкреслено, що для праць радянських вчених, які стосуються зазначеної проблематики, властиві заідеологізованість, однобічне висвітлення її різних аспектів. Зроблено висновок, що для періоду від кінця 1980-х – початку 1990-х років і по сьогодні характерні активізація дослідницького інтересу до теми, збільшення кількості публікацій, розширення їх діапазону. Відзначено, що тим не менш дана проблематика відображена в історіографії фрагментарно, переважно у загальноукраїнському контексті. Інформація про долю сакральних пам'яток, заходи щодо їх порятунку подається головним чином у контексті розгляду питань краєзнавства та пам'яткознавства.

Ключові слова: *історіографія, публікації, антирелігійна політика, сакральні пам'ятки, пам'яткоохоронна діяльність*

Мочкин Сергей ***Сакральные памятники западных областей Украины в условиях антирелигиозной политики второй половины 1940-х – начала 1970-х годов: историография проблемы***

В статье проанализировано состояние научного изучения судьбы сакральных памятников западного региона Украинской ССР как одного из объектов антирелигиозной политики советской власти второй половины 1940-х – начала 1970-х годов и одновременно тогдашней памятникоохранительной деятельности. Указано, что первые публикации по теме относятся к концу 1950-х – началу 1960-х годов. Подчеркнуто, что для работ советских ученых, касающихся данной проблематики, присущи заидеологизированность, одностороннее освещение ее различных аспектов. Сделан вывод, что для периода от конца 1980-х – начала 1990-х годов и по настоящее время характерны активизация исследовательского интереса к теме, увеличение количества публикаций, расширение их диапазона. Отмечено, что тем не

менее данная проблематика отражена в историографии фрагментарно, преимущественно в общеукраинском контексте. Информация о судьбе сакральных памятников, мероприятиях по их спасению подается главным образом в контексте рассмотрения вопросов краеведения и памятниковедения.

Ключевые слова: *историография, публикации, антирелигиозная политика, сакральные памятники, памятникоохранительная деятельность*

Mochkin Serhii ***Sacred monuments of Western Ukraine in the context of antireligious policy in the second half of the 1940s and the early 1970s: historiography of the problem***

The article deals with the state of the scientific studying of sacred monuments' fate of the western region of the Ukrainian SSR as one of the objects of the Soviet government's antireligious policy in the second half of the 1940s and the early 1970s and the activity connected with the monuments protection of that time. For a more thorough analysis of the scientific literature on the subject, the history of its study is divided into two main periods: the Soviet (second half of the 1940s – 1991) and the period of independent Ukraine (since 1991). It is indicated that the first publications on a given topic refer to the end of the 1950s and the early 1960s. It is emphasized that works of the Soviet scholars dealing with this issue are marked by their ideology, covering its various aspects one-sidedly. More substantive development of issues of cultural heritage protection, including sacred monuments, is inherent in the publications of the 1960s.

It is concluded that many problems of cultural heritage protection in the republic were concealed in the 1970s and 1980s, including its western regions, and it concerned also the loss of the sacred heritage. From the late 1980s and the early 1990s up to the present, research interest in the topic was activated, the number of publications increased significantly and their range was expanded. It is noted that this problem is reflected in historiography fragmentarily, mainly in the all-Ukrainian context. Information about the fate of sacred monuments, measures for their salvation are presented, mostly, in the context of the study of local lore.

Keywords: *historiography, publications, antireligious policy, sacred monuments, activity connected with the monuments protection*

Рецензенти:
Михайлуца М.І., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 07.07.2017 р.

УДК 930.1 (477)–058.243 «1946-1965»

ПІДГОТОВКА КАДРІВ І ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПОВОЄННОГО РОБІТНИЦТВА УРСР (1946-1965 рр.) У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ НАУКОВЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-х рр.

Дмитро Нефьодов
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: nefyodovdv@gmail.com

Оцінюючи наукове середовище й умови існування радянської історіографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр., слід констатувати явно виражене посилення позицій консервативного крила партії, планомірний наступ реакції та неприйняття будь-якої, навіть мінімальної, альтернативної точки зору. У той же час навіть враховуючи жорстке дотримання принципу партійності, консервацію методологічних та історіософських підходів до осмислення минулого та створення нових робіт, необхідно позначити той факт, що у досліджуваний період радянська історіографія повоєнного робітничого класу УРСР досягла вершини свого розвитку.

Мета статті полягає у дослідженні радянської історіографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. щодо питання підготовки кадрів і підвищення кваліфікації повоєнного робітництва УРСР (1946-1965 рр.)

Різні аспекти, опосередковано тотожні з предметом нашого дослідження, містяться у дисертаціях В. Жиляєва [1], Ю. Лаєвської [2], Ю. Ніколайця [3], історіографічних зрізах О. Додонова [4] й О. Сургая [5].

Процес відновлення довоєнної кількості та подальше зростання робітничого класу у повоєнний період відбувався за рахунок певних джерел поповнення, пов'язаних з використанням трудових ресурсів країни. Чисельність їх функціонування залежала від рівня приросту працездатного населення, тобто від демографічного чинника та чинника економічного – темпів зростання потреб галузей економіки. Однією з головних проблем повоєнного періоду стала втрата Радянським Союзом за роки Другої світової війни 20 млн. чол. Чисельність населення УРСР напередодні радянсько-німецької війни перевершена лише у 1958 р. Ці цифри не включають к себе т. зв. непрямі втрати від збільшення смертності та різкого скорочення народжуваності у порівнянні з довоєнним періодом. Крім того, відбулося скорочення ресурсів робочої сили, причому якраз у найбільш працездатному віці, що істотно впливало на темпи відновлення та розвитку країни. Проблема відтворення робітничого класу, підготовки молодих кадрів і підвищення кваліфікації знайшла достатнє висвітлення у працях радянських дослідників другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

Значну увага джерелам і формам поповнення робітничих кадрів промисловості приділив О. Смирнов. Дослідник справедливо застеріг від приниження ролі колгоспного селянства у поповненні рядів робітничого класу аж до першої половини 1960-х рр. [6, с. 90], підкреслив, що саме 1950-і рр. стали періодом формування умов, при яких робітничий клас почав відтворювати свій склад у значній мірі на власній соціальній основі за рахунок підростаючого покоління [6, с. 74]. Автор вважає, що ця тенденція значно посилилася у 1960-і рр. На жаль, наведена цифрова інформація не підтверджується посиланнями на першоджерела, що значно знижує її наукову цінність.

Оцінюючи значення реевакуації робітників у роки четвертої п'ятирічки як одного з джерел поповнення робітничих лав, О. Смирнов вказує, що багато евакуйованих робітників не поспішали повертатися на старі місця роботи внаслідок серйозних матеріально-побутових труднощів у цих районах. На підприємства важкого машинобудування, розташованих у Харківській, Запорізькій, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській і Миколаївській областях прибуло з евакуації всього 574 чол. [7, с. 146]. Крім того, як підкреслює дослідник, освоєння нової техніки вимагало від робітників підвищення технічних знань, а кваліфікація багатьох з них не відповідала тому рівню робіт, які їм доводилося виконувати. Тому багато керівників підприємств заповнювали недоліки якості робочої сили її кількістю, створюючи у себе кадрові резерви. Практично це означало створення контингенту надпланових працівників, тобто надлишків робочої сили [7, с. 146].

О. Смирнов зосередив свою увагу на тому,

що для всього повоєнного періоду основними формами залучення нових робітників до виробництва стали державний організований набір (оргнабір), розподіл випускників шкіл та училищ системи державних трудових резервів, плановий набір робітників самими підприємствами та перерозподіл працівників на інші підприємства або галузі. Історик стверджує, що до кінця четвертої п'ятирічки продовжували існувати різного роду мобілізації населення. Безпосередньо після закінчення війни велика частина робітників, залучених за оргнабором, прямувала на відновлювальні роботи. Вони використовувалися при відновленні житлового фонду, промислових підприємств, шосейних і залізничних доріг. Інша частина робітників, які надійшли по оргнабором, прямувала, головним чином, у металургійну, паливну, енергетичну, лісову промисловість. У той же час, О. Смирнов приходить до висновку, що оргнабір став додатковим залученням робітників і до кінця четвертої п'ятирічки втратив своє значення [7, с. 159].

Оригінальну методику вивчення джерел поповнення робітничого класу запропонував С. Сенявський [8], яка базується на підході до визначення методологічних принципів проблеми джерел поповнення робочої сили в соціалізмі у цілому. На відміну від радянських економістів, які концентрували свою увагу на джерелах зростання чисельності та змінах складу робітничого класу у певних галузях промисловості або районі, С. Сенявський підійшов до дослідження проблеми з точки зору вивчення та визначення джерел відтворення робітників як класу. В основі встановленої їм класифікації лежить соціальний критерій, який визначається за родом занять. Цей принцип класифікації автор виводить з аналізу структури радянського суспільства.

Також у монографії докладно вивчені форми поповнення та перерозподілу робітничих кадрів. Особливу увагу дослідник приділив т. зв. громадським закликам. Докладно розкрито роль системи професійно-технічної освіти у поповненні робітничого класу кваліфікованими індустріальними кадрами. Наведено зведені дані про кількість робітників, підготовлених у системі трудових резервів. Відзначено такі особливості її розвитку, як введення замість призову молоді принципу добровільності та значне підвищення загальноосвітнього рівня прийнятих для навчання осіб. У той же час відзначено виникле протиріччя між недостатньо високим рівнем підготовки робітничих кадрів у самій системі трудових резервів і потребами промисловості у кваліфікованих робітниках. У монографії також розглянуті й інші форми відтворення кваліфікованих робітничих кадрів, зокрема підготовка їх на підприємствах і через загальноосвітню школу з виробничим навчанням. Автор приходить до висновку, що така форма підготовки робітників недоцільна [8, с. 147].

В іншій своїй монографії, створеної у співавторстві з В. Тельпуховським, С. Сенявський класифікував джерела відтворення робітничого класу у такий спосіб: а) колгоспне селянство; б) незайняте в економіці працездатне населення; в) регулювання складу виробничих і невиробничих працівників як непрямий резерв відтворення робітничого класу; г) демобілізовані воїни РСЧА; д) промкооперації; е) учні загальноосвітніх шкіл [9, с. 94]. Автори роблять висновок про те, що під впливом НТП швидкими темпами у післявоєнний період розвивалися виробничі сили й удосконалювалися виробничі відносини, розширювалися можливості для більш раціонального розподілу та перерозподілу трудових ресурсів між галузями економіки. Так, зростання механізації праці у сільському господарстві, розвиток кооперативно-колгоспної власності дали можливість вивільнити частину сільського населення та направити його в індустріальні галузі економіки, що робило колгоспне селянство одним з основних джерел поповнення робітничого класу. Разом з тим автори підкреслюють, що роль колгоспного селянства у поповненні рядів робітників у різні роки неоднакова.

Заслугою В. Тельпуховського та С. Сенявського стала подальша розробка питання про роль учнів загальноосвітніх шкіл у поповненні робітничого класу. Якщо до початку 1950-х рр. випускники денної загальноосвітньої школи поповнювали ряди інтелігенції, вступаючи до ВНЗ, то потім все більша їх кількість почала вливатися у ряди робітничого класу, вступаючи безпосередньо на виробництво або до ПТУ. У книзі подано аналіз підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, показано вдосконалення методів і форм їх навчання. Вірно помічено авторами паралелізм у підготовці по одним і тим же спеціальностям на виробництві й у навчальних закладах профтехосвіти, недостатня забезпеченість сучасним технічним обладнанням навчального процесу. Однак висновок авторами про те, що якість підготовки робітників на підприємствах за інших рівних умов вище, ніж у системі держтрудрезервів на нашу думку є дискусійним [9, с. 244]. Так, у дисертації Є. Смирнова, присвяченій аналізу кі-

лькісних та якісних змін у складі робочих-будівельників УРСР вказується, що питома вага випускників профтехучилищ у будівництві УРСР постійно зростала. Автор встановив, що за досліджуваний період підготовлено та передано виробництву більш 473,1 тис. чол. Постійно збільшувалася кількість навчальних закладів і кількість учнів у них, удосконалювалася матеріально-технічна база ПТУ будівельного профілю, підвищувалася якість підготовки робітничих кадрів [10, с. 19].

Радянськими дослідниками встановлено, що протягом двох післявоєнних десятиліть загальна кількість колгоспників, які брали участь у сільськогосподарському виробництві скоротилася з 6553 тис. до 5583,4 тис. чол. Такі зміни радянська історична наука оцінювала винятково позитивно та як результат «розвитку продуктивних сил і виробничих відносин» [11, с. 28]. Внаслідок цього колгоспне селянство у повоєнний період як і в довоєнні роки продовжувало залишатись одним з основних джерел поповнення лав робітничого класу. Дослідник В. Романцов констатує, що у 1959-1963 рр. приплив колгоспного селянства у промисловість набрав найбільшого за весь післявоєнний період розмаху. Дослідник пояснює це, з одного боку, подальшим розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, а з другого – антинауковими методами керівництва хрущовської верхівки сільським господарством. В Україні за ці роки загальна кількість колгоспників, безпосередньо зайнятих у сільськогосподарському виробництві, зменшилася на 1 млн., а число працівників радгоспів збільшилося майже на 350,9 тис., тобто в індустріальні загони робітничого щороку вливалося до 130 тис. колгоспників [11, с. 30].

Дослідником В. Романцовим встановлено, що окремим джерелом поповнення робітничого класу у повоєнний період стала промислова кооперація. Так, у 1956 р. до лав робітників СРСР влилося 500 тис. членів промкооперації. У 1960 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів ліквідувала промкооперацію й, як зазначив історик, внаслідок цього заходу до лав працівників державної промисловості УРСР влилося понад 292 тис. колишніх членів промислових артілей, серед них 252 тис. становили робітники [11, с. 31].

2 серпня 1954 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про організацію виробничо-технічної підготовки молоді, яка закінчила середню школу для роботи на виробництві». Постанова передбачала створення у системі професійно-технічної освіти (держтрудрезервів) технічних училищ, до яких приймалася молодь з повною середньою освітою. За даними Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по професійно-технічній освіті, в республіці за період з 1954 по 1958 рр. кількість технічних училищ зросла з 66 до 104, а число учнів у них збільшилось з 16,1 тис. до 32,2 тис. [11, с. 34]. У 1959 р. всі ремісничі, залізничні, гірничопромислові, будівельні, технічні училища та школи реорганізовані у міські та сільські профтехучилища. Дані зміни оцінені дослідником В. Романцовим як ключовий фактор поповнення лав робітничого класу УРСР підготовленими спеціалістами [11, с. 71]. Дослідник зазначив, що в училищах і школах профтехосвіти УРСР за 25 післявоєнних років підготовлено понад 2584 тис. молодих робітників [11, с. 106].

В. Романцов вірно відзначив, що підготовка кваліфікованої робочої сили на виробництві посідала провідне місце у забезпеченні економіки кваліфікованими робітничими кадрами. Безпосередньо на підприємствах промисловості, будівництва та транспорту підготовлялися робітничі кадри масових професій, попит на які не могли задовольнити навчальні заклади професійно-технічної освіти. Дослідник відмітив низку переваг виробничого навчання. Оскільки основна маса нових робітників готувалась без відриву від виробництва, вони і в період навчання брали участь у виробничому процесі. До того ж навчання робітника відбувалось у тих самих умовах в яких після набуття кваліфікації він починав працювати, що виключало період акліматизації. При цьому навчання на виробництві коштувало значно дешевше та потребувало менше часу [11, с. 78].

В. Романцов встановив, що основними формами підготовки кваліфікованих робітників безпосередньо на виробництві протягом усього післявоєнного періоду стали індивідуальне, бригадне та курсове виробничо-технічне навчання, а також підготовка у постійно діючих школах при підприємствах. За підрахунками іншого радянського дослідника Д. Шелеста даний метод підготовки майже на 80% задовольняв потреби у робочих кадрах промисловості, будівництва, транспорту й інших галузей економіки [12, с. 139]. Основним недоліком індивідуально-бригадних форм підготовки радянські вчені вказували те, що робітників навчали виконувати лише нескладні операції, а тому при змінах виробничого процесу вони постійно вимушені перекваліфіковуватися. В. Романцов прийшов до висновку, що за допомогою виробничого навчання безпосередньо на заводах,

фабриках, шахтах та інших промислових підприємствах підготовлено понад $^4/_5$ всіх основних робітників, що прийшли у промисловість за післявоєнний час [11, с. 106].

З ростом темпів виробництва та прискоренням НТП у повоєнне двадцятиріччя для все більшої маси людей виникла об'єктивна необхідність у перекваліфікації або удосконаленні своєї кваліфікації, набутої під час початкового навчання. Необхідність та обсяг перепідготовки визначалися не тільки НТП, а й великими масштабами руху кадрів, тим, що значна частина робітників одночасно зі зміною місця роботи змінювала та професію. Найбільш ефективними формами навчання для підвищення кваліфікації робітників з метою суттєвого розширення їх професійних навичок та отримання нових знань за суміжними професіями, на думку дослідниці О. Шаталової стали виробничо-технічні курси, а також курси цільового призначення, які, як вказала автор, стали найбільш гнучкою й оперативною формою підвищення кваліфікації. Дані курси дозволяли швидко організувати навчання у разі заміни обладнання або установки додаткових потужностей на підприємствах. За даними О. Шаталової, близько 25% усієї кількості робітників промисловості, що підвищували кваліфікацію, навчалися саме на цих курсах [13, с. 106].

Таким чином, досліджуючи джерела та форми поповнення робітничого класу, підготовку молодих кадрів і підвищення кваліфікації радянські дослідники встановили неоднорідність їх значення протягом різного часового сегменту. Так, протягом четвертої та п'ятої п'ятирічок основними джерелами поповнення робітничого класу стали колгоспне селянство, учні загальноосвітніх шкіл, працездатне населення, зайняте у домашньому й особистому підсобному господарстві та інваліди, що не повністю втратили працездатність, скорочені з адміністративно-управлінського апарату службовці, демобілізовані воїни, члени промислової кооперації. Для залучення трудящих на виробництво у цей час використовувались такі форми поповнення робітничого класу як громадський заклик, організований набір, трудові резерви та набір робітників самими підприємствами [14, с. 61].

У той же час зазначається, що джерела та форми поповнення робітничого класу значно змінилися протягом другого повоєнного десятиліття. Знаковими у цьому аспекті є результати ґрунтовного соціологічного дослідження С. Матяша, в якому детально розглядаються корінні зміни у другому повоєнному десятиліттi у співвідношенні джерел відтворення робітничого класу – зниження ролі «зовнішніх» джерел і зростання питомої ваги поповнень з робітничого середовища. Вчений дійшов висновку, що кількісні зміни у соціальній структурі суспільства, зменшення чисельності груп населення, що традиційно поповнювали робітничий клас призвели до суттєвих зрушень у джерелах поповнення кваліфікованих робітничих кадрів промисловості. Серед молодих робітників зменшилася частка вихідців з селян і в цілому з сільської місцевості та зросла чисельність потомствених робітників, а також вихідців із службовців [14, с. 115].

Зростання ролі робітничого класу як джерела формування власних поповнень, що отримало у літературі назву «самовідтворення» та відповідне збільшення абсолютної чисельності та питомої ваги потомствених робітників є однією з найбільш істотних характеристик аналізованого процесу радянської історіографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. На думку радянських фахівців, подібна тенденція значно посилювала соціальну однорідність робітничого класу, сприяючи розвитку його якісного складу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Жиляев В.М. Историография проблемы подготовки индустриальных рабочих кадров в условиях научно-технического прогресса: автореф. дис.... д-ра ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение» / В.М. Жиляев. – М., 1989. – 26 с.

2. Лаєвська Ю.В. Перетворення в економіці України в 1953-1964 рр.: історіографія проблеми: дис.... к. іст. наук: 07.00.06 / Юлія Віталіївна Лаєвська. – Донецьк, 2008. – 218 с.

3. Ніколаєць Ю.О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія: дис.... д. іст. наук: 07.00.06 / Юрій Олексійович Ніколаєць. – К., 2008. – 481 с.

4. Додонов О.Ф. Нове бачення періодизації історії радянського робітничого класу і його історіографії / О.Ф. Додонов // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Вип. 8. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 67-74.

5. Сургай О. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів у закладах професійно-технічної освіти України у 20-50-і роки XX століття (історіографія проблеми) / О. Сургай // Вісн. Історія / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2006. – Вип. 85-86. – С. 49-52.

6. Смирнов А.В. Главный источник нашей силы. Рабочие промышленности СССР. 1945-1970 гг. / А.В. Смирнов. – М.: Мысль, 1984. – 200 с.

7. Смирнов А.В. Рабочие промышленности СССР. 1945-1970 гг.: дис.... доктора ист. наук : 07.00.02 / Александр Викторович Смирнов. – Иваново, 1984. – 444 с.

8. Сенявский С.Л. Рост рабочего класса СССР (1951-1965 гг.) / С.Л. Сенявский. – М.: Наука, 1966. – 279 с.

9. Сенявский С.Л. Рабочий класс СССР (1938-1965 гг.) / С.Л. Сенявский, В. Б. Тельпуховский. – М.: Мысль, 1971. – 536 с.

10. Смирнов Е.П. Количественные и качественные изменения в составе рабочих – строителей Украинской ССР (1959-1970 гг.): автореф. дис.... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / Е.П. Смирнов. – К., 1982. – 24 с.

11. Романцов В.О. Робітничий клас Української РСР (1946-1970 рр.) / В.О. Романцов. – К.: Вид-во Київ. ун-ту,

1972. – 219 с.

12. Шелест Д.С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959-1970 гг.) / Д.С. Шелест. – Днепропетровск: Зоря, 1971. – 173 с.

13. Шаталова О.А. Социально-политические аспекты воспроизводства рабочего класса в условиях зрелого социализма: дис.… к. философ. наук: 09.00.02 / Ольга Александровна Шаталова. – М., 1984. – 188 с.

14. Підпригорщук Я.В. Джерела і форми поповнення кадрів робітничого класу УРСР в роки п'ятої п'ятирічки / Я.В. Підпригорщук // Укр. іст. журн. – 1968. – № 11. – С. 53-61.

Нефьодов Дмитро ***Підготовка кадрів і підвищення кваліфікації повоєнного робітництва УРСР (1946-1965 рр.) у працях радянських науковців другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.***

У статті проаналізована радянська історіографія другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. щодо питання підготовки кадрів і підвищення кваліфікації повоєнного робітництва УРСР (1946-1965 рр.). Досліджуючи джерела та форми поповнення робітничого класу, підготовку молодих кадрів і підвищення кваліфікації радянські дослідники встановили неоднорідність їх значення протягом різного часового сегменту.

Так, протягом четвертої та п'ятої п'ятирічок основними джерелами поповнення робітничого класу стали колгоспне селянство, учні загальноосвітніх шкіл, працездатне населення, зайняте у домашньому й особистому підсобному господарстві та інваліди, що не повністю втратили працездатність, скорочені з адміністративно-управлінського апарату службовці, демобілізовані воїни, члени промислової кооперації. Для залучення трудящих на виробництво у цей час використовувались такі форми поповнення робітничого класу як громадський заклик, організований набір, трудові резерви та набір робітників самими підприємствами.

У той же час зазначається, що джерела та форми поповнення робітничого класу значно змінились протягом другого повоєнного десятиліття, відбулось зниження ролі «зовнішніх» джерел і зростання питомої ваги поповнень з робітничого середовища. На думку радянських фахівців, подібна тенденція значно посилювала соціальну однорідність робітничого класу, сприяючи розвитку його якісного складу.

Ключові слова: *УРСР, робітничий клас, повоєнна відбудова, історіографія, підготовка кадрів, підвищення кваліфікації*

Нефёдов Дмитрий ***Подготовка кадров и повышение квалификации повоенного рабочего класса (1946-1965 гг.) в работах советских учёных второй половины 1960-х – первой половины 1980-х гг.***

В статье проанализирована советская историография второй половины 1960-х – первой половины 1980-х гг. по вопросу подготовки кадров и повышения квалификации послевоенного рабочего класса УССР (1946-1965 гг.). Исследуя источники и формы пополнения рабочего класса, подготовку молодых кадров и повышение квалификации исследователи установили неоднородность их значения в течение разного временного сегмента.

Так, в течение четвертой и пятой пятилеток основными источниками пополнения рабочего класса стали колхозное крестьянство, учащиеся общеобразовательных школ, трудоспособное население, занятое в домашнем и личном подсобном хозяйстве и инвалиды, не полностью утратившие трудоспособность, сокращенные с административно-управленческого аппарата служащие, демобилизованные воины, члены промышленной кооперации. Для привлечения трудящихся на производство в это время использовались такие формы пополнения рабочего класса как общественный призыв, организованный набор, трудовые резервы и набор рабочих самими предприятиями.

В то же время отмечается, что источники и формы пополнения рабочего класса значительно изменились в течение второго послевоенного десятилетия, произошло снижение роли «внешних» источников и рост удельного веса пополнений из рабочей среды. По мнению советских специалистов, подобная тенденция значительно усиливала социальную однородность рабочего класса, способствуя развитию его качественного состава.

Ключевые слова: *УССР, рабочий класс, послевоенное восстановление, историография, подготовка кадров, повышение квалификации*

Nefyodov Dmytro ***Training and professional development of Ukrainian SSR post-war working class (1946-1965) in the works of Soviet scientists of the second half of the 1960s – early 1980s***

The article analyzes the Soviet historiography of the second half of the 1960s – early 1980s as for the issue of training and professional development of Ukrainian SSR post-war working class (1946-1965). Studying the sources and forms of new entrants of working class, young staff training and professional development, Soviet researchers found heterogeneity of their value during different time segments.

Thus, during the fourth and fifth five-year plans the main sources of working class new entrants were represented by collective farmers, pupils of secondary schools, the working-age population engaged in private household and plots, disabled people not totally incapacitated, personnel redundant from administrative and managerial establishments, demobilized soldiers, members of industrial cooperation. To attract workers in production at that time they used such forms of working class new entrants as public call-up, organized recruitment, labour reserves and recruitment of workers by companies.

At the same time it is indicated that the sources and forms of working class new entrants changed considerably during the second post-war decade, decline of the role of «external» sources and increase of the ratio of new entrants from the working environment took place. According to Soviet experts, this trend significantly enhanced the social homogeneity of the working class promoting the development of its qualitative composition.

Keywords: *Ukrainian SSR, working class, post-war reconstruction, historiography, training, professional development*

Рецензенти:
Михайлуца М.І., д.і.н., професор
Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 08.06.2017 р.

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 069 : 929+098 (477-25)

ПРОЦЕС СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ МЕМОРІАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ НА ПРИКЛАДІ ПОМЕШКАННЯ П.Г. ТИЧИНИ У М. КИЄВІ

Сергій Прудивус
Літературно-меморіальний музей-квартира П.Г. Тичини
Україна, 01004, м. Київ, вул. Терещенківська, 5, кв. 1-3
e-mail: sprudivus@ukr.net

Музей – це соціокультурний інститут, роль якого не можна звести тільки до збереження артефактів історії. Питанню соціальних функцій музею, його науково-дослідній, освітній, виховній, комунікативній та іншим присвячено чимало спеціалізованих досліджень. Проте кожна музейна установа, незалежно від профілю, у більшій чи меншій мірі виконує й інші завдання. Сама їх поява свідчить також про перебіг культурних, економічних, політичних процесів, які мали місце на локальному рівні. Меморіальний музей, серед іншого, також відображає місцеву історію крізь призму пам'яті про видатну особу та її діяльність. У цьому контексті важливим є створення закладів подібного профілю та процесів, що їх супроводжують.

У сучасній науковій літературі оформлення та відкриття меморіальних музеїв висвітлено переважно через історію окремих установ даного профілю. Так, для прикладу, існують розвідки щодо створення Літературно-меморіального музею Тараса Шевченка на батьківській садибі Кобзаря [1], Михайла Грушевського у Львові [2], сім'ї авіаконструктора Гризодубова у Харкові [3] й ін. Історія створення ж Літературно-меморіального музею-квартири П.Г. Тичини зовсім не висвітлена у науковій літературі. Це питання підіймалися переважно у наукових повідомленнях співробітників Музею. Однак вони містять узагальнену інформацію та фіксують основні віхи історії створення меморіального простору. Таким чином, метою нашого дослідження є висвітлення процесу створення меморіального музею на прикладі Літературно-меморіального музею-квартири Павла Григоровича Тичини у Києві.

Останні роки свого життя Павло Григорович Тичина провів у Києві в квартирі по вулиці Рєпіна, 5. Тут він 16 вересня 1967 р. перейшов у вічність, залишивши після себе численну творчу спадщину та вдову Лідію Петрівну. Заповіту, в якому б поет розпорядився долею свого майна, складено, вочевидь, не було. Таким чином, згідно тодішнього законодавства, усе, що належало Павлу Григоровичу, перейшло у власність Лідії Петрівни. Оскільки подружжя Тичин виявилося бездітним, то прямих спадкоємців творчого надбання поета не було.

Розуміння значущості постаті Тичини в українському літературному й інтелектуальному житті першої половини – середини XX ст. спонукало до увіковічення пам'яті поета, зокрема створення музейних куточків та осередків у місцях, пов'язаних з життєвим шляхом Павла Григоровича. Ініціаторами таких дій була як громадськість, так і родичі П.Г. Тичини, зокрема племінник (син брата Євгена) Юрій. Стараннями останнього у колишньому помешканні Павла Григоровича у Харкові, у будинку «Слово» (суч. вул. Культури, 9) було створено пам'ятний куточок, а на стіні будинку відкрито меморіальну дошку [4, с. 2]. Лідія Петрівна схвалила задум Юрія Євгеновича та долучилася до співпраці. З 1971 до 1975 року для музею вдова передала фотоматеріали, а також книги свого покійного чоловіка [5]. Відкриття музею планувалося також і на малій батьківщині Павла Григоровича – у селі Піски Бобровицького району Чернігівської області. Однак більша частина меморіальних речей залишалася у київському помешканні П.Г. Тичини.

Лідія Петрівна Тичина пережила свого чо-

ловіка на вісім років. Її діяльність цього періоду, загалом, характеризувалася плануванням заходів вшанування пам'яті Павла Григоровича. Останні півроку свого життя Лідія Петрівна важко хворіла. Періодично траплялися напади, стан погіршувався. Сестра Павла Григоровича, Оксана, так описує останні дні Лідії Петрівни: «Мої небоги інколи провідували удень, а Тодося (Король Феодосія, покоївка Тичин – *С.П.*) була по ночам, так вони втрьох запропонували Лідії Петрівні: «Дайте нам доручення в банк і ми привезем гроши», так Лідія Петрівна сказала: «Ні, я ще буду жить» [6]. Розуміючи наближення невідворотного, оточення намагалося з'ясувати волю вдови щодо спадщини поета. Однак та відповідала однозначно: «Я ще житиму». 4 вересня о 14 годині Лідія Петрівна передала дух, так і не залишивши жодних письмових розпоряджень (у т.ч. заповіту) про майбутнє свого спадку.

Вже на другий день по смерті Лідії Петрівни 4 кімнати у квартирі було опечатано. «Коли я приїхала (на похорон – *С.П.*), – зазначає у листі Оксана Григорівна, – то мені сказали, що вже запечатані під Музей бібліотека, спальня, столовая і кабінет Павла Григоровича». І далі: «Коли ми всі виходили з дому на байкове кладовище, то нас попередили, щоби ми вже й не верталися сюди (у квартиру – *С.П.*), бо і останні 4 кімнати будуть запечатані під музей» [6]. Таким чином, попри документальну невизначеність, питання збереження непорушного вигляду і речей поета було порушене одразу.

Невдовзі уряд УРСР створив комісію, яка мала офіційну назву «Комісія по творчій спадщині українського радянського поета П.Г. Тичини». Її головою було призначено Першого Секретаря Спілки письменників України Козаченка Василя Пилиповича. До складу Комісії ввійшли М.П. Бажан, А.Т. Гордієнко, Г.П. Донець, Л.М. Новиченко, І.М. Солдатенко, П.Ю. Шабатин, відповідальним секретарем обрано директора Центрального Державного архіву-музею літератури та мистецтв Валерію Петрівну Кобу [7]. Комісія працювала один рік. Всю її діяльність можна умовно розділити на два періоди. Перший, повномасштабний і продуктивний, що тривав протягом жовтня 1975 – лютого 1976 років, і другий: лютий-жовтень 1976 р. За цей час було виявлено, зафіксовано та документально оформлено всі речі, що знаходилися у квартирі Павла Григоровича та Лідії Петрівни.

Свою роботу Комісія розпочала з прийняття установчого документу, який мав би окреслити та регулювати її діяльність. 17 жовтня 1975 р. на зборах було ухвалено «Порядок…», який передбачав, що доступ до архівних та особистих речей П.Г. Тичини матимуть члени Комісії, державний нотаріус, а також особи, яких Комісія запросить для консультацій (зокрема, з'ясування обставин придбання поетом тих чи інших речей). Основним завданням «Порядок…» визначав облік архівних та особистих речей поета у відповідності з чинними на той час нормативними актами, їх упорядкування й облік. Комісія також пильнує за тим, щоб жодна річ або документ «не були зіпсовані, утяяні чи не обліковані» [8].

Робота передбачалася строго за принципом черговості опрацювання кожної окремої кімнати, яка після завершення опису підлягала опломбуванню. Робочий день Комісії складав 7 годин: з дев'ятої ранку до четвертої пополудні. Ключі від квартири за весь час знаходилися у В.П. Коби. Вхідні двері щовечора пломбувалися. Тоді ж, 17 жовтня, для покращення роботи Комісії вирішено було запросити племінницю П.Г. Тичини Ірину Блюдо. Пізніше на допомогу було запрошено архіваріусів Іллічевського С.А., Дориченка А.Я., Возну Н.С. і Воробйова М.П. Приступаючи до опису меморіальних речей, друкованих і рукописних матеріалів, що знаходилися у квартирі, члени Комісії в обов'язковому порядку фільмували та фотографували інтер'єри приміщення [9].

Першою кімнатою, з якої було знято пломбу, був робочий кабінет Павла Григоровича. За два дні (20 та 21 жовтня) було повністю опрацьовано наповнення цієї кімнати, за винятком рукописних матеріалів. У цих приміщеннях знаходилися меблі, сувеніри, твори образотворчого мистецтва та друкована продукція, кількість яких складала 344 штуки [10]. Велика кількість друкованої продукції й особистого листування Павла Григоровича знаходилася у передпокої та допоміжних приміщеннях – комірчині й антресолі. Комісією у сукупності було описано близько 11 тисяч книг, листів, періодики різних років і кореспонденції поета [11].

11 листопада 1975 р. Комісія по творчій спадщині П.Г. Тичини пройшла далі у роботі. Було вирішено зняти печаті та пломби з кімнати, сусідньої з робочим кабінетом Павла Григоровича. У цих апартаментах до 1954 р. (часу своєї смерті) проживала теща поета Катерина Кузьмівна Папарук. Як відомо, після її відходу до вічності, кімната мала кілька функціональних призначень: вона виконувала роль робочої зони Павла Григоровича, а також слугувала кімнатою для гостей. Серед умеблювання тут був диван, ліжко, стіл і дві книжкові

шафи. Приступаючи до роботи у «кімнаті № 2», Блюдо І.Д. зауважила, що диван і ліжко знаходяться у незадовільному ставні, й, очевидно, мусять бути видалені з квартири. Такий крок був зумовлений також і нестачею місця для зберігання матеріалів з попередніх приміщень, які було зібрано в ящики та коробки. До думки Ірини Дмитрівни дослухалися та постановили таке: «Кровать і диван з кімнати № 2 винести як такі, що не мають ніякої цінності і практично не можуть бути використані і оцінені у зв'язку зі станом збереженості (пошкоджені і поламані)» [12]. Аналогічна проблема постала і з макулатурою: уривками газет, яких тільки у кабінеті та допоміжних приміщеннях зібралося два дерев'яних ящики.

Звільнивши приміщення від зайвих, з точки зору меморіальності, речей, наступного дня Комісія розпочала облік речей, меблів і документів. Її члени зіткнулися зі значною кількістю матеріалів та їх різноманітністю за складом і змістом [13]. Тут знаходилися рукописи та машинописи творів Павла Григоровича, вирізки з газет і різного роду матеріали, що стосувалися різних питань, зібраних поетом. Також тут знаходилися особисті документи Тичини та ті, що характеризували його наукову та громадську діяльність; листи, газети, журнали, а також книги. Стіни прикрашали твори образотворчого мистецтва. Все це вимагало розбору та систематизації за групами та підгрупами.

До 21 листопада було опрацьовано машинописи поетичних збірок, чорнові записи та виписки зібрані Тичиною до своїх робіт. Також тут містилися матеріали про творчі контакти з письменниками іноземних країн, афіші творчих вечорів за участю Павла Григоровича. Обсяг описаних матеріалів склав близько 700 справ [14]. Книги, які містилися у колишній кімнаті тещі, було описано та відсортовано. По одному примірнику кожного видання творів П.Г. Тичини відібрали та помістили в окрему шафу. Вже на засіданні Комісії 21 листопада було прийнято рішення 25 листопада відкривати кімнату № 3 – спальню поета.

Спальня – кімната, що була закрита для гостей і відвідувачів. Це особистий простір родини, позначений затишком і сімейними цінностями. Тому й речі, що розміщувалися тут, стосувалися у більшій мірі особистого життя, ніж творчої або громадської діяльності. Очевидно, члени Комісії передбачували наявність у спальні коштовних речей родини Павла Григоровича, бо у протоколі засідання від 25 листопада зазначалося: «Розпочати огляд речей і документів з метою виявлення матеріальних цінностей» [15].

Очікування виявилися небезпідставними, оскільки вже наступного дня у шафі для одягу було виявлено дорогоцінності Лідії Петрівни, дві ощадні книжки та суму готівкою [16]. Важливими знахідками стали також облігації та державні позики, а також хутра і тканини. Щодо цих речей Комісією було прийнято наступне рішення: «1) інформувати всіх членів Комісії про виявлені матеріальні цінності; 2) шафу, в якій зберігаються гроші, облігації і дорогоцінності запломбувати; 3) відповідальному секретареві Комісії т. Кобі В.П. ключ від шафи з матеріальними цінностями зберігати у себе» [17].

Крім того, у шафі зберігалися особисті речі Тичин. У комоді, що стояв між вікнами у спальні, було виявлено значну кількість ранніх щоденників і зошитів поезій П.Г. Тичини, його посвідчень, мандатів, фотографій та інших матеріалів. У двох книжкових шафах містилася друкована продукція – авторські примірники видань поезії, прози, публіцистики та перекладів П.Г. Тичини, виданих за життя автора. До третього грудня роботу у спальні було завершено. За цей період було виявлено та взято на облік 68 справ документів, 11 орденів і медалей, що ними був нагороджений Павло Григорович, 24 сувеніри меморіального значення, 12 творів образотворчого мистецтва, 102 меморіальні речі, 200 примірників друкованих видань [18].

Доля речей, які, на думку Комісії, не мали меморіальної цінності, склалася по-різному. Ще 26 листопада, тобто у перший день роботи у спальні, було вирішено зібрати засідання для вирішення питання про можливий розподіл матеріальних цінностей між родичами П.Г. Тичини [19]. Інформація про розподіл спадщини Павла Григоровича та Лідії Петрівни поширилася серед найближчого оточення та родичів Тичини. Оксані Григорівні, з її слів, відкрито заздрили: «Знов інші питають: «Так скільки вже вам упало грошей?» [6]. Спадком, крім сестри, цікавилися племінники Павла Григоровича – Іван і Степан Тупиці. Вони адресували свої заяви на адресу Комісії та Ради Міністрів УРСР, в яких просили передати їм автомобіль «Волгу». Всеволод і Леонід Михайловичі, а також Микола Євгенович (сини братів поета) висловлювали прохання врахувати їх при розподілі спадщини. Небіж Тичини Владислав пропонував свою допомогу при роботі Комісії та виявив бажання очолити процес створення музею [20]. Також зверталися Наталія Зезуль і Галина Педько, які доводилися небогами Тичині по матерях [21].

18 грудня цьому питанню було присвячено окреме засідання Комісії. Її голова Козаченко В.П. ознайомив присутніх зі змістом заяв та звернень і запропонував провести розподіл спадщини у вигляді матеріальної допомоги, грошових винагород родичам та особам, які мають безпосереднє відношення до родини П.Г. Тичини. Рішенням Комісії 2500 карбованців одержали Ірина Дмитрівна Блюдо та її чоловік Віктор Степанович за восьмилітню допомогу Лідії Петрівні, необхідність догляду за її могилою та допомогу у роботі Комісії. 1500 карбованців було направлено сестрі Павла Григоровича Оксані; 500 крб. хатній робітниці родини Тичин Феодосії Павлівні Король, яка працювала у Тичин понад 15 років, а також 300 крб. колишньому водію Павла Григоровича Войнаховському Володимиру Всеволодовичу. Також було ухвалено виділити по 150 крб. всім працівникам Центрального Державного архіву-музею літератури, що приймали участь в описі документів та особистих речей. Ощадну книжку на ім'я Л.П. Тичини на суму 3200 крб. передати Пісківській сільській раді на відбудову батьківської садиби Тичини, встановлення меморіального знаку та пам'ятників на могилах батьків [22]. 396 крб. було передану до Українського відділення Літфонду СРСР як відшкодування витрат на похорон Л.П. Тичини.

Коштовності та речі господарського вжитку після піврічного терміну з дня смерті Лідії Петрівни було розділено між родичами П.Г. Тичини. Так, згідно з актами Комісії, Оксані Григорівні Тичині належало передати золотий ланцюжок, перстень і сережки з діамантами; Ірині Дмитрівні Блюдо – золотий ланцюжок довжиною 45 см, золотий, прикрашений смарагдом і діамантами перстень, золоту брошку з гірським кришталем. Племінниці Г.І. Педько та Н. Зезуль отримали по брошці з агатом та александритом. У квартирі залишилися як такі, що мають меморіальне значення, золота та срібна обручки, низка дрібних перлин, три чоловічі наручні годинники марки «Лонгинс», «Мозер», «Булова», кишеньковий годинник і три жіночих, серед яких швейцарського виробництва. Іван і Степан Тупиці отримали по відрізу синього бостону, чорної вовни та світлої чесучі. Право на спадок мав також Владислав, син брата Павла Григоровича Євгена. Він не подавав звернень на адресу Комісії, однак рішенням останньої у його власність перейшов дядьків фотоапарат «Київ» [23].

Найбільшу меморіальну цінність, поряд з рукописами поета, складала його бібліотека, яку Павло Григорович збирав протягом двадцяти років свого життя. Кімната, в якій зберігалися книги, була індивідуальним простором Тичини, Лідія Петрівна переступила її поріг тільки у день смерті чоловіка. 9 грудня 1975 р. було розпочато роботу Комісії у книгозбірні поета. Першою під опис підлягала документальна спадщина П.Г. Тичини. За три дні було описано, систематизовано та внесено до актупереліку 60 справ [46]. Близько 14 тисяч друкованих матеріалів: книг, журналів, брошур було повністю зафіксовано до 24 лютого 1976 р.

У ході опису архівісти та письменники зустрічалися з великою кількістю документів, що лежали на полицях між книгами. Варто зазначити, що робота Комісії у меморіальній бібліотеці була одноманітною і найбільш тривалою у порівнянні з іншими кімнатами. Для раціонального використання робочого часу було встановлено норми на день. Більш ніж три місяці, не враховуючи вихідних і державних свят, щоденно фіксували по 400 примірників друкованої літератури та різні записи [25] Павла Григоровича, які зустрічалися у кількості від дев'яти десятків до більш ніж двох сотень.

25 лютого у присутності державного нотаріуса було відкрито останню кімнату, що значилася під номером 5. Попри повноцінне наповнення інтер'єру вітальні, десятків творів образотворчого мистецтва та сувенірної продукції, робота тут зайняла один день. Відбулося чергове засідання Комісії, у ході якого секретар В.П. Коба поінформувала присутніх, «що 26 лютого роботу над описанням документів, меморіальних речей, образотворчих матеріалів, книг, які зберігаються в квартирі П.Г. Тичини, повністю закінчено» [26]. Було виділено місячний термін для передрукування актів-переліків та упорядкування документації.

Підсумком роботи Комісії стало звернення до Ради Міністрів УРСР з пропозицією створення меморіального музею П.Г. Тичини у квартирі по вул. Рєпіна, 5. Рекомендувалося також приєднати ще одну квартиру у цьому ж під'їзді «для організації в ній літературної експозиції» [27]. Через два роки, 9 січня 1979 р., світ побачила постанова за підписом Першого Секретаря ЦК КПУ В. Щербицького та Голови Ради міністрів УРСР О. Ляшка в якій зазначалося: «З метою культурно-освітнього і наукового використання спадщини українського радянського поета, державного і громадського діяча, академіка Академії наук УРСР, Героя Соціалістичної Праці П.Г. Тичини Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів Української РСР постановляють: створити в

м. Києві Літературно-меморіальний музей-квартиру П.Г. Тичини, розмістивши його в будинку по вул. Рєпіна, № 5 у квартирі № 1» [28].

Таким чином, створення меморіального музею передбачає повну фіксацію наявності всіх речей у помешканні та максимальне збереження автентичності простору майбутнього закладу пам'яті. Одне з найважливіших питань цього етапу – визначення критеріїв меморіальної цінності. Оскільки музей-квартира П.Г. Тичини у м. Києві почав створюватися одразу після смерті господарів, то на розгляд Комісії по творчій спадщині українського радянського поета П.Г. Тичини виносився і матеріальний спадок, з якого було вилучено речі, що не мали потенційного музейного значення. Завдяки роботі, виконаній Комісією, стало можливим відкриття меморіального музею-квартири, яка не тільки зберігає пам'ять про поета, його творчість, побут інтелігенції середини минулого століття, але також є невід'ємною складовою історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко О. Літературно-меморіального музею Тараса Шевченка на батьківській садибі Кобзаря / О. Бондаренко // Меморіальні музеї сьогодні: специфіка експозиційної, фондової та освітньої роботи Матеріали Всеукраїнської наукової конференції Львів, 16-17 листопада 2015 р., Львів, Растр-7, 2015. – С. 7-14.
2. Магунь М. Музей Михайла Грушевського у Львові – меморіальна садиба та наукова база грушевськознавства / М. Магунь // Historical and Cultural Studies. – 2015. – Vol. 2, No. 1. – С. 61-71.
3. Петрік М. Історія створення меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових / М. Петрік // Меморіальні музеї сьогодні: специфіка експозиційної, фондової та освітньої роботи Матеріали Всеукраїнської наукової конференції Львів, 16-17 листопада 2015 р., Львів, Растр-7, 2015. – С. 24-29.
4. Інгор Б. Музей поета / Б. Інгор. // Вечірній Харків. – 1975. – № 9. – С. 7.
5. Архів Літературно-меморіального музею-квартири П.Г. Тичини (далі – А ЛММК П.Г. Тичини), ф.2, оп.1, спр.3, арк.6.
6. Там само, спр.3, арк.35-47.
7. Там само, спр.1, арк.1.
8. Там само, арк.4.
9. Там само, арк.2.
10. Там само, арк.6.
11. Там само, арк.7-16.
12. Там само, арк.18.
13. Там само, арк.20.
14. Там само, арк.22-25.
15. Там само, арк.29.
16. Там само, арк.30-31.
17. Там само, арк.33.
18. Там само, арк.38.
19. Там само, арк.31.
20. Там само, спр.3, арк.6-49зв.
21. Там само, спр.1, арк.59-60.
22. Там само, арк.53.
23. Там само, арк.74.
24. Там само, арк.46.
25. Там само, арк.76-102.
26. Там само, арк.101.
27. Там само, арк.103.
28. Постанова Про створення в м. Києві Літературно-меморіального музею-квартири П.Г. Тичини [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP790011.html

Прудивус Сергій ***Процес створення музею меморіального профілю на прикладі помешкання П.Г. Тичини у м. Києві***

Статтю присвячено процесам створення музейних установ меморіального профілю з огляду на слід, залишений видатними особами у загальнонаціональній і місцевій історії. На прикладі Літературно-меморіального музею-квартири П.Г. Тичини у м. Києві розглянуто основні проблеми збереження автентичності простору помешкання українського поета. Охарактеризовано та проілюстровано систему заходів роботи з предметами, що мають потенційне музейне значення; ведення їх обліку, документування та зберігання.

Ключові слова: *меморіальність, меморіальний музей, П.Г. Тичина, тичинознавство, історія Києва*

Прудивус Сергей ***Процесс создания музея мемориального профиля на примере квартиры П.Г. Тычины в г. Киеве***

Статья посвящена процессам создания музейных учреждений мемориального профиля учитывая след, оставленный выдающимися лицами в общенациональной и местной истории. На примере Литературно-мемориального музея-квартиры П.Г. Тычины в г. Киеве рассмотрены главные проблемы сохранения подлинности пространства жилища украинского поэта. Охарактеризована и проиллюстрирована система мероприятий работы с предметами, имеющими потенциальное музейное значение; ведения их учета, документирования и хранения.

Ключевые слова: *мемориальный музей, П. Г. Тычина, тычиноведение, история Киева*

Prudyvus Sergiy ***Processes of creating a museum memorial profile on the example of the apartment of P. Tychyna in Kyiv***

The article is devoted to the problem of the creation of museum institutions of the memorial profile with respect to the trail, left by prominent persons in national and local history. On the example of the Pavlo Tychyna Flat and Museum, one of the possible variants of the initial stage of the founding of such institutions is outlined. The processes connected with the transfer of the personal property of the poet to the state property and the definition of the part that may be inherited by the heirs are considered.

The author analyzes in detail the work of the Commission on the creative heritage P. Tychyna, points out its main functions. The directions of activity of this organ are established: documenting, filming and photographing the interiors of the apartment of the poet. The pace and terms of work of the Commission are highlighted, the importance of attracting archivists and the immediate surroundings of the poet and his wife to the correct and reliable conduct of cases is highlighted.

Separately, attention is focused on measures to preserve the integrity of materials that may have a museum value. These include seals and sealing of entrance and transitional doors, chests of drawers, cabinets; alternation of work in different rooms; the

presence of representatives of the notary public service during the removal of seals from new premises, reporting and recording of meetings of the Commission. Equally important was the thorough description and fixation of all detected objects, their sorting and systematization, taking into account the maximum compliance with the volatility and authenticity of the apartment space. The role of the Commission on the creative heritage of P. Tychyna in the creation of the museum-apartment of the poet is noted. On the basis of theoretical generalizations, the schemes of necessary measures for the creation and successful functioning of museums of the memorial profile are derived.

***Keywords**: memorial museum, P. Tychyna, studies of Tychyna, history of Kyiv*

Рецензенти:
Кривошея Ір.І., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 04.07.2017 р.

УДК [069.12 : 004] (477)

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Сергій Куценко
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Україна, 20300, Черкаська область, м. Умань, вул. Садова, 28
e-mail: kutsenka7@gmail.com

Реформування системи освіти в Україні, нові соціально-економічні та політичні зміни у державі, які відбулися у зв'язку із прагненням адаптації національного законодавства до норм і стандартів ЄС, вимагають пошуку сучасних підходів до організації освітньо-виховної діяльності навчальних закладів, змін у змістовому наповненні навчально-виховного процесу, орієнтованого на поглиблене вивчення історії рідного краю, що є дієвим засобом у забезпеченні морально-патріотичного виховання особистості. Цим зумовлена актуальність дослідження вивчення можливостей практичного використання мережі Інтернет з метою підвищення ефективності реалізації педагогічного потенціалу музею як осередку історико-культурної спадщини у системі вітчизняної освіти.

Аналіз вітчизняних публікацій свідчить, що більшість науковців досліджують лише проблеми, пов'язані із науково-дослідницькою й експозиційною діяльністю музею. Питання осмислення місії сучасного музею у контексті вирішення освітніх проблем, специфіки реалізації освітньо-виховного потенціалу музею знайшло своє відображення у роботах О. Караманов [5], Ю. Ключко [6], Є. Ковальчук [7], С. Цибко [10] та в інших, які здійснювали свої дослідження у сфері музейної педагогіки, комплексної наукової дисципліни, що знаходиться на стику музеєзнавства, педагогіки, психології та вивчає виховні аспекти музейної комунікації.

Перспективним для розвитку музейної педагогіки є напрям, пов'язаний із освоєнням музеями сучасних технологій, зокрема, використання мережі Інтернет для організації активних форм роботи з учнями та студентами. Аналіз публікацій за даною проблематикою таких дослідників як Л. Гайда [2], О. Головача [3], Н. Отроха [9] свідчить, що у більшості своїй вони приділяють увагу дослідженню використання технічних засобів для роботи із безпосередніми відвідувачами установи, зокрема зі школярами та студентами. З пошуком додаткових стимулів і мотивації для їх відвідування першочерговим завданням сучасних музеїв стає освоєння віртуального простору для реалізації освітніх і культурних програм, але на сьогодні це питання залишається малодослідженим і потребує додаткового вивчення.

Мета даної статті – розкрити специфіку використання мережі Інтернет для здійснення освітньо-виховної діяльності музею у віртуальному середовищі.

У структурі вимог сучасної освіти відображена пріоритетність у практико-орієнтованому підході до процесу навчання та виховання. У вітчизняній освіті відбувається зміщення акцентів із знаннєвого на компетентнісний підхід. Все більш затребуваними стають форми дистанційної та неформальної освіти. В Україні поступово набуває поширення ідея «навчання протягом життя», яке охоплює період з дошкільного до пенсійного віку та включає всі форми навчання, формальні та неформальні. Запит сучасного суспільства звернений до інституцій, які працюють у зоні формування і трансляції знань та умінь, у тому числі до музею як до одного з активних учасників цього процесу [2, с. 243].

Сучасний світ ставить перед музеями нові завдання, але водночас пропонуючи нові можливості в їх вирішенні та дає новий імпульс для розвитку музейної справи. Будь-який музей ставить перед собою одну з неодмінних і важливих умов – зробити екскурсійний процес найбільш пізнавальним, цікавим і, одночасно, зрозумілим і доступним для відвідувача. Тим більше, що в епоху інформаційних технологій, коли практично будь-яку інформацію можна отримати з глобальної мережі Інтернет, музеї, особливо невеликі, змушені вести постійну боротьбу за залучення не тільки реальної, а й віртуальної аудиторії. Цей фактор неминуче змушує колективи музеїв невпинно розробляти нові методики, форми, підходи для роботи з відвідувачами. Музеї постійно перебувають у пошуку нових рішень по створенню принципово нових форм роботи з абсолютно різними

категоріями відвідувачів. У боротьбі за відвідувача доводиться приділяти більшу увагу новим освітнім технологіям і використовувати їх у своїй роботі.

Однією з таких технологій є технологія інтерактивності. Інтерактивність (від англ. Interaction – «взаємодія») – поняття, яке розкриває характер і ступінь взаємодії між об'єктами або суб'єктами. У музейній сфері під поняттям «інтерактивність» розуміється залучення відвідувачів до безпосередньої взаємодії з експонатами на противагу пасивному огляді експозиції. У музейному середовищі інтерактивними музеями найчастіше називають технічно оснащений музей. Мається на увазі, що музей під час здійснення експозиційно-виставкової діяльності для демонстрації музейних предметів використовуються різні технології, зокрема панорамні проекції, віртуальна реальність, аудіогіди, QR-коди, монітори із відеофільмами та багато іншого, що сприяє посиленню впливу експозиції у цілому та її елементів на відвідувача установи.

Однак інтерактивність не завжди пов'язана з використанням сучасних технічних мультимедійних та інших засобів у роботі музею. Музейні сайти також стають інтерактивними у тому випадку, коли не тільки пропонують загальну інформацію про діяльність установи, але й залучають Інтернет-аудиторію до спілкування з музеями за допомогою різних форм зворотного зв'язку (форуми, гостьові книги), можливості он-лайн замовити вхідні квитки, продаж профільних видань, сувенірів і супутніх товарів тощо [9, с. 176].

Завдяки діяльності музею у середовищі Інтернет з'являється можливість занурити відвідувача у будь-яку історичну епоху, проілюструвати найважливіші моменти життя і творчості, досягнення видатних людей, імітувати первісне середовище в якому знаходився тої чи інший музейний експонат. Мережа Інтернет робить можливим спілкування у різних форматах – надсилання текстових повідомлень, графічних файлів, відео й аудіо зв'язок [3, с. 187].

Основними користувачами Інтернету є молода або відносно молода частина населення, які звертаються до всесвітньої мережі в якості найпопулярнішого місця для проведення вільного часу. Про це свідчать результати соціологічного дослідження (квітень 2013 р.) «Сучасна молодь України», що був проведений Інститутом Горшеніна. Відповідно до даних опитування для більшості молодих українців (72,3%) основним джерелом для отримання інформації про різні події є мережа Інтернет [4], а за результатами досліджень проведених компанією Gemius загальна кількість Інтернет-аудиторії в Україні станом на січень 2016 р. становить 20,2 млн. користувачів і демонструє тенденцію до постійного збільшення частки інтернет-аудиторії [8]. Потенціал музейних сайтів може бути використаний як інструмент самоосвіти, так і в якості освітнього інструменту в рамках шкільної програми.

Нині в Україні станом на 2016 р. за даними паспортів областей розміщених на сайтах обласних державних адміністрацій діють 1155 музеїв. Проте в Інтернеті українські музеї представлені недостатньо. З 1155 музеїв було виявлено лише 200 установ, які мають власні сайти (32 – київські музеї, 168 – регіональні музеї). Дослідивши змістове наповнення більшості вітчизняних музейних сайтів, можна вказати, що чимала частина з них має лише декілька сторінок в яких висвітлюється загальна інформація про музей (історія та структура установи, персонал, графік роботи, вартість вхідних квитків, календар подій, контактні дані) та завантажені окремі фото експонатів, які часто представлені без відповідного супровідного опису.

Аналіз структури наявних сайтів музеїв України допоміг виявити розділи, які найбільше зустрічаються на веб-ресурсах музеїв: «Виставки» (42%), «Відвідувачам» (60%), «Про музеї» (54%), «Віртуальна екскурсія» (8%), «Освітні програми» (10%), «Для фахівців» (5%), «Відео та фотогалерея» (98%), «Наші послуги» (45%), «Видання та публікації» (2%). У більшості структура музейних сайтів залежить від завдань поставлених музейними фахівцями перед розробниками веб-ресурсів і від інтересів потенційних відвідувачів музейного закладу. Решта розділів менш важливі. Вони використовуються в окремих сайтах, або не використовуються взагалі, або можуть бути включені у залежності від вимог замовника сайту.

Яскравим віддзеркаленням реального ставлення музею до пріоритетності своєї освітньої діяльності є наявність або відсутність спеціальних розділів «Музей школі», «Освіта і наука», «Освітні програми», «Освіта онлайн», «Музей дітям», «Для сім'ї» на сайтах установ. У більшості випадків музеї на своїх Інтернет-ресурсах висвітлюють інформацію про здійснення освітньо-виховних заходів у розділах «Для відвідувачів» або у розділі «Екскурсії» (звіти по проведених екскурсіях, уроках, тренінгах, майстер-класах, діяльності гуртків), які розраховані лише на реальних відвідувачів установи, ігноруючи при цьому аудиторію, яка

з різних причин не може приїхати до музею і має бажання самостійно вивчати й осмислювати викладений на музейному сайті навчальний матеріал.

У розділі «Освітні програми» та в інших подібних за назвою розділах має бути представлена інформація про різні форми роботи музею з дитячою та юнацькою аудиторією, розміщені дидактичні матеріали для поглибленого вивчення школярами та студентами історії, культурології, етнографії, української та зарубіжної літератури, в окремих випадках представляються розробки навчальних програм орієнтовані на використанні музейних експонатів у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу, які створені у співпраці музейних фахівців із педагогами й узгоджені з Міністерством освіти і науки України. При необхідності можна створити підрозділ «лекторій», де б була можливість додавати окремо від розділу «Відео та фотогалерея» фото, відео й аудіо файли – про лекторів та їх курси. На сайті музею історії України у розділі «Освіта та наука» у розробці знаходиться підрозділ «Лекторій». В описанні до цього підрозділу розробниками вказується, що у ньому будуть розміщуватися відеоматеріали лекцій, присвячених актуальним питанням історії України, які читатимуть співробітники музею, поспілкуватися з лектором Інтернет-аудиторії буде можливо задавши питання за допомогою коментарів під відео.

На сайті музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, у розділі «Освітні програми», є можливість переглянути відеоматеріали з проведених екскурсій, розроблених музейними фахівцями для дошкільнят і школярів. У даному розділі також розміщені комплексні навчальні програми для роботи музею з дітьми, які можна переглядати та скачувати у форматі pdf. Музейні фахівці кожне заняття поділили на цикли (періоди). У рамках навчального процесу діти знайомляться з історією рідного краю від доісторичних часів до сьогодення, основною наочністю виступають експонати із музейної колекції.

Розділ «Видання та публікації» має мати два підрозділи: друковані й електронні видання. У ньому розміщуються науково-методичні рекомендацій на допомогу музейним працівникам, публікації по профільних проблемах, які досліджуються у музеях, довідники, путівник, посилання на різні інформаційні ресурси, які можуть бути використані як додаткові джерела інформації вчителем на уроці. І тому найголовніше повинна бути можливість не тільки ознайомлюватися із бібліографічним описом видань, але й переглядати та скачувати їх, щоб надалі працювати з ними. На даний час поліграфічні послуги досить дорогі, електронна форма видання публікацій стає все більш привабливою для музеїв. Крім дешевизни, у електронних видань є ще й інші позитивні сторони. По-перше, тираж видання в Інтернет необмежений на противагу друкованим виданням. По-друге, електронні видання можуть бути у будь-який момент легко оновлені, замінені, або доповнені актуальною інформацією.

Однією з інформаційно-інноваційних технологій, що представлена на музейних сайтах, яка відкриває нові можливості для творчої діяльності педагогів, є віртуальна екскурсія. Під поняттям «віртуальна екскурсія» розуміється послідовність декількох об'єднаних панорамних фотографій, між якими, у процесі перегляду, можна візуально переміщуватись, використовуючи спеціальні переходи (стрілки-покажчики), та взаємодіяти з об'єктами, які розміщені на зображені [1]. Окремі музеї, наприклад, Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття, Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», завдяки новітнім технологічним можливостям пропонують користувачам віртуальну екскурсію по експозиційним залам. На сайтах окремих музеїв заявлено про можливість віртуальної екскурсії, але замість останньої, у розділі «Фотогалерея», наприклад, як на веб-ресурсі Історико-археологічного музею «Прадавня Аратта», демонструються зображення експонатів у режимі слайд-шоу.

Технологія віртуальних турів дозволяє створити певну ілюзію присутності: можна детально оглядати експонати, наближаючи їх, вільно переходити із зали до зали. Віртуальна екскурсія у більшості випадків супроводжується коментарями, які можуть бути представлені у вигляді текстової форми або аудіозапису голосу «екскурсовода». Підкреслюючи всі безперечні плюси віртуальної екскурсії, необхідно відмітити, що навіть таке близьке, але віртуальне спілкування з цінностями культури, не здатне замінити людині реальної екскурсії у музеї, а лише доповнює її. Найголовнішим завданням віртуальної екскурсії, як перспективного методу музейної справи та музейної педагогіки, є сформування у людини бажання прийти до музею та подивитися на оригінал експонату [10, с. 2].

На окремих музейних сайтах присутній розділ з онлайн-іграми для дітей шкільного віку. Наприклад на сайті музею історії України, у розділі «Ігри», є можливість в онлайн-режимі

грати у гру «Пазли», де потрібно скласти з окремих шматочків зображення музейних експонатів (книга «Апостол», скриня, литаври). На жаль, як правило в аналогічних випадках у даному розділі розміщена лише інформація та фотозвіти про проведення на базі музейних установ інтерактивних ігор.

Таким чином, на поч. XXI ст. здійснення освітньо-виховної діяльності музеїв все більше стає пов'язаним з використанням Інтернет-технологій. Але процес цільового використання інформаційних можливостей Інтернету у вітчизняній музейній діяльності є недостатнім. Існує нагальна потреба у розробці й якісному інформаційному наповненні навчальних розділів для дітей на сайтах установ і створення сучасних освітніх програм, спрямованих на інтерпретацію та популяризацію мистецької спадщини відповідно до вікових можливостей сприйняття музейної інформації. Ці процеси, на наш погляд, пов'язані з потребою якісного переведення основної візуальної інформації музеїв у додаткові, віртуальні способи трансляції, зрозумілі відвідувачам різного віку та потребують подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Віртуальна екскурсія [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енцикл. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Віртуальна_екскурсія
2. Гайда Л.А. Музейна педагогіка: пошук оптимальної моделі / Л.А. Гайда // Методологічні засади історичної освіти в контексті профілізації старшої школи: матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції (Кіровоград, 21-22 жовтня 2010 р.). – Кіровоград: Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2012. – С. 243-249.
3. Головач О. Сучасні педагогічні технології: віртуальний музей / О. Головач // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2014. – Вип. 6. – С. 186-191.
4. Для більшості молоді Інтернет є основним джерелом інформації [Електронний ресурс] // Освіта.UA: Образование в Украине и за рубежом. – Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/news/35296/
5. Караманов О. Музейні експонати як джерела локальної історії: педагогічний аспект / О. Караманов // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 19 (2). – К., 2009. – С. 343-349.
6. Ключко Ю. Музей як культурно-освітній заклад: становлення і розвиток / Ю. Ключко // Культура і сучасність: Альманах. – К.: Міленіум, 2007. – № 1. – С. 78-84.
7. Ковальчук Є. Культурно-освітня діяльність музейних закладів як складова музейної комунікації (за результатами соціологічних досліджень) / Є. Ковальчук // Волинський музейний вісник. – Наук. зб. – Вип. 4. – Луцьк, 2012. – С. 73-76.
8. Онлайн-аудитория и самые популярные сайты в Украине [Електронний ресурс] // Gemius Global. – Режим доступу: http://www.gemius.com.ua/vse-stati-dlja-chtenija/onlajn-auditorija-i-samye-populjarnye-sajty-v-ukraine.html
9. Отрох Н. Інноватика в музейній педагогіці / Н. Отрох // Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова]. Серія: Педагогічні та історичні науки. – 2014. – Вип. 118. – С. 173-181.
10. Подорожуємо, не виходячи з дому (віртуальні екскурсії по музеях України та світу): вебліографічний путівник / уклад.: В. Савельєва, Ю. Ніколаєнко. – Сєвєродонецьк, 2015. – 22 с.
11. Цибко С. Музейна педагогіка в навчально-виховному процесі / С. Цибко // Директор школи (Шкільний світ). – 2011. – № 3, березень. – С. 91-93.

Куценко Сергій ***Особливості реалізації освітньо-виховного потенціалу музеїв України в умовах інформатизації суспільства***

У статті розглядаються деякі методи підвищення ефективності реалізації освітньо-виховної функції музеїв в умовах глобалізації й інформатизації суспільства, що є предметом дослідження музейної педагогіки. В Інтернет-просторі на даний час функціонують декілька сотень музейних сайтів, що відрізняються між собою структурою та формою подання матеріалу. Представництво музею у мережі Інтернет дозволяє відкрити для масової аудиторії безкоштовний доступ до об'єктів культурної спадщини. Сайти музеїв мають високий рейтинг відвідуваності: вони є інноваційним каналом для поширення інформації про культурні цінності, дозволяють зацікавити молоде покоління «виховане» у мережі Інтернет до вивчення історії рідного краю. Музейний сайт розглядається як «технологія безконтактної інформаційної взаємодії відвідувача з музейним середовищем і як потужний інформаційний ресурс для реалізації освітньої та просвітницької функції музеїв.

Ключові слова: *музеї, сайт, віртуальна екскурсія, мережа Інтернет, віртуальний простір, музейна педагогіка*

Куценко Сергей ***Особенности реализации образовательно-воспитательного потенциала музеев Украины в условиях информатизации общества***

В статье рассматриваются некоторые методы повышения эффективности реализации образовательно-воспитательной функции музеев в условиях глобализации и информатизации общества, что является предметом исследования музейной педагогики. В Интернет-пространстве в настоящее время функционируют несколько сотен музейных сайтов, отличающиеся между собой структурой и формой представления материала. Представление музея в сети Интернет позволяет открыть для массовой аудитории бесплатный доступ к объектам культурного наследия. Сайты музеев имеют высокий рейтинг посещаемости: они являются инновационным каналом для распространения информации о культурных ценностях, позволяют заинтересовать молодое поколение, «воспитанное» в сети Интернет, к изучению истории родного края. Музейный сайт рассматривается как «технология бесконтактной информационного взаимодействия посетителя с музейной средой и как мощный информационный ресурс для реализации образовательной и просветительской функции музея.

Ключевые слова: *музеи, сайт, виртуальная экскурсия, сеть Интернет, виртуальное пространство, музейная педагогика*

Kutsenko Serhii ***Peculiarities of implementation of educational-and-upbringing potential of museums in Ukraine in terms of society informatization***

The article deals with some methods to improve efficiency for implementation of educational-and-upbringing function of mu-

seums in terms of society globalization and informatization that is the subject of research of museum pedagogy. Realization of clarifying, educational, upbringing and popularizing functions of the museum requires a certain communicative space or environment that provides interaction of the subjects in the form of information exchange between them. Spreading of multimedia and networking technologies in recent decades made it possible to transform museum communication environment by transferring it from closed space of a museum hall into virtual space. Several hundred of Ukrainian museum sites which differ from each other by structure and material presentation are operating in the Internet space nowadays. Representation of the museum in the Internet allows opening free access to the objects of historical-and-cultural heritage for the mass audience.

Museum sites have high visiting rating: they are a channel for spreading information about cultural values; they promote personal development of a personality, help to attract attention of a young generation «trained» in the Internet to study the history of a native land. Museum site is regarded as «a technology of noncontact information exchange of a visitor with museum environment and as a powerful information resource for implementation of educational and clarifying functions of museums». Representation of a museum in the World Wide Web allows opening access to a new, very perspective and global channel for receiving (study, analysis), selling (advertisement, promotion, presentation) and exchanging (coordination) of information which operates without a break and provides the widest geographical scope and the ability to perform bilateral and multilateral professional communications, the ability to form a broad target audience, to intensify integration in domestic and global museum community.

***Keywords**: museums, site, virtual excursion, Internet, virtual space, museum pedagogy*

Рецензенти:
Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 22.06.2017 р.

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 94 (477) : 378.1 (091) : 929 Лігін

ВНЕСОК В.М. ЛІГІНА (1846-1900) У РОЗВИТОК ОДЕСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Ольга Олійник
Державний економіко-технологічний університет транспорту
Україна, 03049, м. Київ, вул. М. Лукашевича, 19
e-mail: olgaoliinik1984@gmail.com

У другій половині XIX ст. на Півдні Російської імперії почався стрімкий промислово-економічний розвиток. Зокрема, темпами свого зростання дивувала Одеса. У цей період стрімко розбудовуються морський порт і залізничне сполучення, у місті будуються різноманітні майстерні та заводи, унікальна система водогону та каналізації, проводиться активна електрифікація, будується велика кількість громадських і житлових будинків. Усі ці перетворення було б важко уявити без участі Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства.

Створення та розвиток ОВ ІРТТ відбувалось завдяки ентузіазму низки видатних інженерів, діячів науки, техніки та культури. Товариство діяло в Одесі з 1871 по 1920 рр., але розквіт його діяльності пов'язаний з молодим науковцем, викладачем механіки Новоросійського університету – Валеріаном Миколайовичем Лігіним.

Лігін Валеріан Миколайович народився у 1846 р. у Санкт-Петербурзі, й у віці 5 років разом з родиною приїхав до Одеси. Після домашньої підготовки він успішно пройшов іспити до Рішельєвського ліцею, який через рік, у 1865 р. було перетворено на Новоросійський університет. По закінченню фізико-математичного факультету із золотою медаллю, В.М. Лігіна було рекомендовано на посаду викладача механіки на математичному відділенні. З метою підготовки до викладацької роботи Валеріан Миколайович був відряджений на 2 роки за кордон. У 1872 р. Лігін захистив кандидатську, а у 1874 р. докторську дисертації.

Найбільш яскраві сторінки діяльності Одеського Відділення Імператорського Російського технічного товариства пов'язані з його ім'ям. Лігін присвятив 23 роки товариству. У 1897 р., на відзначенні його 15-річного перебування на посаді голови ОВ ІРТТ, В.М. Лігін згадував: «Людська натура рідко задовольняється кабінетною роботою – вона шукає, вона вимагає більш широкої практичної праці, праці прикладної. У 1874 р. після подорожі за кордон з науковою метою та серйозної кабінетної праці – одна особа, що має гучне ім'я у нас у Росії та за кордоном, ви дозволите мені його не називати – запропонувала мені записатися у члени відділення. Я із задоволенням це зробив, розраховуючи, що тут-то я й знайду можливість більш широкої практичної діяльності, можливість застосувати мої теоретичні пізнання» [1, с. 13]. Особа, про яку згадує Валеріан Миколайович – це Сергій Юлієвич Вітте (1849-1915), його дуже близький друг зі студентської лави. Ця дружба буде відігравати дуже важливу роль протягом усього життя В.М. Лігіна.

Отже, прийшовши у 1874 р. до товариства, Валеріан застав його не у найкращому стані: у складі 4 відділів товариства було 73 члени, засідання проводилися нерегулярно. В.М. Лігін вступив до IV-го Механічного відділу та проявив себе дуже активним і дієвим. Вже через рік він був обраний керівником IV-го відділу. Але його дієва натура вимагала більшого. Своєю наполегливою працею він швидко досяг визнання серед членів товариства, його прогресивне мислення та намагання популяризації науки і техніки, щира любов до рідного краю сприяли його обранню у 1882 р. на посаду керманича ОВ ІРТТ.

Саме з цього часу починається активний інтенсивний та екстенсивний розвиток Товариства. За 15 років, що В.М. Лігін був на посаді голови ОВ ІРТТ, Товариство розширилось до 350 членів. Коло питань, якими займалося

Одеське відділення було настільки широким, що виникла потреба у створенні підрозділів. Деякі відділи – будівничий, архітектурний і механічний – існували з самого відкриття Одеського Відділення ІРТТ. Згодом сформувалися відділи – хімічний, морський, гірничий, воєнний, фотографічний, Постійна комісія з технічної освіти, фабрично-заводський, санітарно-технічний, електротехнічний. Крім того, дуже урізноманітнились напрямки діяльності:

- з 1882 р. ОВ РТТ почало брати участь у різних промислових і наукових виставках, а згодом проводити і свої (фотографічна виставка 1890 р.; виставка професійної освіти, присвячена 100-річчю Одеси у 1894 р.; 1895 р. військова виставка та виставка присвячена питанням домоустрою);
- з 1883 р. товариство, разом з Київським відділенням Російського технічного товариства, почало проводити екскурсії на різноманітні промислові об'єкти;
- з 1885 р. товариство починає власну видавничу діяльність, виходять «Записки відділення»;
- у 1891 р. була заснована школа десятників будівничої справи;
- 1892 р. сталося відкриття власного будинку ОВ РТТ;
- 1892 р. облаштування 2 лабораторій у приміщеннях будинку: хімічної та фотографічної;
- 1893 р. було відкрито курси ручної праці;
- 1895 р. відкрито курси фотографії.

Засідання товариства проходили за різними адресами: в управлінні Південно-Західної залізниці (за сприяння С.Ю. Вітте, який був членом Товариства і на той час займав високу посаду в Управлінні залізниці), у будинку Одеського міського управління та з 1884 року в Імператорському Новоросійському університеті (у цей час деканом Фізико-математичного факультету В.М. Лігін використовував своє службове положення на користь товариства). При такому рівні активності та постійному зростанню кількості членів, дуже гостро постало питання про власне приміщення. Так, за ініціативою В.М. Лігіна була сформована Комісія для з'ясування фінансових можливостей Відділення з метою купівлі приміщення. Комісія дійшла висновку про неможливість самостійного придбання приміщення. Тоді Валеріан Миколайович виступив з пропозиціє побудувати власний будинок Товариства. Скориставшись своїм громадським положенням (4 рази обирався почесним мировим суддею у 1881, 1887, 1890, 1893 роках; був деканом Фізико-математичного факультету Новоросійського університету; Гласним Міської думи у 1889-1893 р., а також товаришем Міського голови), В.М. Лігіну вдалось заручитись підтримкою місцевої влади та зібрати кошти від заможних людей та організацій міста на будівництво.

25 серпня 1888 р. Міська управа доручила міському землеміру М.М. Дітеріксу відвести ОВ ІРТТ окреме місце на площі біля Херсонського поліцейського відділку, у кількості 198 квадратних саженів під будівництво власного приміщення згідно плану, який було затверджено Міською управою. За домовленості з міською владою, будівля була передана до власності міста разом з боргом перед кредитною установою. Таким чином місто взяло на себе виплату боргу з будівельних робіт [2, с. 20-21].

Проектування та будівництво будівлі Одеського відділення було доручено найвидатнішим архітекторам Одеси того часу: проект підготував Е.Я. Меснер, будував будинок – А.О. Бернардацці за участю архітекторів А.Д. Тодорова та М.К. Толвінського й інженерів П.С. Чеховича та М.М. Дітеріхса. Інтер'єри проектував Герман Шеврембрандт, що прикрасив інтер'єри будівлі багатою обробкою (червоне дерево, ліпнина). У будинку було відведено приміщення для ефективної роботи відділів Товариства та були створені класи для занять Школи десятників – ще одного чудового починання В.М. Лігіна.

6 травня 1892 р. відбулась церемонія урочистого закладання будинку Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства. А вже 29 листопада 1892 р. будинок було відкрито для членів Товариства [3, с. 17-18]. Це був перший випадок володіння нерухомим майном в історії Російського технічного товариства.

До дня відкриття будинку було приурочено ще одне святкування – десятиріччя В.М. Лігіна на посаді голови Одеського відділення ІРТТ. Члени товариства презентували адресу підписану усіма присутніми в Одесі членами товариства. Також було відкрито портрет Валеріана Миколайовича, виконаний художником Миколаєм Дмитрійовичем Кузнецовим (1850-1930). Портрет був розміщений у парадній залі будинку ІРТТ [3, с. 30]. На жаль, у липні 2016 р. Одеса втратила цей пам'ятник архітектури. Будинок був розташований по вул. Княжій 1, що зараз відноситься до центрального району та знаходився на балансі міста. Місцева влада затягувала питання його реставрації, будинок перебував в аварійному стані і коли 20 липня

обвалилася частина фасаду и залишки покрівлі, то відновленню будівля вже не підлягала.

Одним з головних завдань ІРТТ було поширення науково-технічних знань. Власне тому у Петербурзі з 26 грудня 1888 по 6 січня 1889 рр. відбувся І-й з'їзд російських діячів з технічної та професійної освіти. Від Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства брали участь В.М. Лігін і Г.Е. Вайнштейн, що по поверненню зробили доповіді [4, с. 4].

З'їзд був організований ІРТТ і мав великий успіх; було прийнято рішення збиратись з періодичністю 1 раз на 3 роки. Для більш успішного практичного значення подібних з'їдів, було визнано необхідним, що підготовка до наступних зборів, а також розробка та впровадження у життя зроблених окремими з'їздами висновків, були покладені на Постійні комісії з технічної освіти, що мали бути утворенні як при ІРТТ, так і при його Відділеннях.

Потім місцем для наступного Всеросійського з'їзду, згідно пропозиції від голови ОВ ІРТТ В.М. Лігіна, було запропоновано обрати Одесу. Через цю пропозицію з'їзду, при ОВ ІРТТ була утворена підготовча комісія з 5 дійсних членів Товариства для розробки проекту організації й утворення Постійної комісії з технічної освіти при Одеському відділенні [5, с. 12].

Постійна комісія з технічної освіти була створена у 1891 р. Основним напрямом діяльності Комісії стала організація професійних навчальних закладів. Комісія відкривала спеціальні школи та класи з навчальними майстернями при фабриках і заводах, загальноосвітні школи для дітей робітників. Головою Постійної комісії з технічної освіти став В.М. Лігін.

До сторіччя міста Одеси у 1894 р. Постійною комісією з технічної освіти ОВ ІРТТ з метою визначення стану й успіхів професійної технічної освіти регіону була влаштована Виставка технічної та професійної освіти. В експозиції брали участь лише місцеві експонанти. До програми виставки входили наступні 5 груп учасників:

1. Чоловічі технічні, ремісничі та професійні навчальні заклади.

2. Жіночі професійні учбові заклади та навчання рукоділлю у жіночих загальноосвітніх учбових установах.

3. Загальноосвітні та спеціальні школи для дорослих робітників.

4. Навчання шкільної праці дітей шкільного віку.

5. Навчальні посібники, методички, підручники (друковані, літографовані та писані), довідкові книги, періодичні видання спеціального призначення й інше [6, с. 17-18].

Церемонія відкриття відбулась 21 серпня, у Виставці брали участь 35 навчальних закладів Одещини. За 36 днів – з 21 серпня по 26 вересня Виставку відвідало 11 тисяч осіб. На виставці були представлені експонати майже всіх професійних навчальних закладів м. Одеси. Кошти отримані за відвідування виставки був розподілені на три частини – до каси Одеського відділення, Школі десятників та у Фонд реалізації проекту курсів для робітників [6, с. 21-22].

Завдяки відділу Постійної комісії з технічної освіти ОВ ІРТТ в Одесі було відкрито декілька закладів середньотехнічної освіти – Школа десятників будівельної справи, Школа друкарської справи, Школа годинникового майстрування, Електротехнічна школа, Авіаційна школа.

У 1891 р. відбулася знакова подія для ОВ ІРТТ – організація та відкриття Школи десятників при товаристві. Школа десятників будівельної справи та курси кочегарів існувала з 1891 р.; школа мала такий успіх, що не могла приймати всіх бажаючих. Через 11 років, у 1902 р. класи школи переїхали до сусіднього спеціально побудованого членами ОВ ІРТТ нового будинку. Навчання, поставлене краще ніж у державних навчальних закладах, давало можливість отримати робітничу спеціальність людям незаможного стану та підвищити вже наявну кваліфікацію робітників за порівняно помірну плату. У школі, поряд зі спеціальними дисциплінами, викладалися загальноосвітні предмети. Російську словесність, наприклад, якийсь час викладав П.В. Катаєв, батько письменників Валентина Катаєва й Євгена Петрова.

Відкрившись у 1891 р. як дворічна, до 1910 р. школа стала трирічною, в якій до навчальних дисциплін входили Закон Божий, будівельне мистецтво, «про дороги», землевимірювання, складання кошторисів, креслення, водопровідна справа, вентиляція, гігієна, опалення, малювання, чистописання, фізика, російська мова, географія, історія, арифметика, геометрія, алгебра. При школі була створена бібліотека. Річне утримання школи фінансувалось за рахунок Управління Південно-Західної залізниці, Одеського міського управління, Кишинівської міської управи, Єлизаветградського та Херсонського земств, також за рахунок членських внесків членів товариства. Як правило, випускники школи отримували робочі місця від тих організацій, які фінансували школу.

У лютому 1897 р. на засіданні ОВ ІРТТ, присвяченому від'їзду Валеріана Миколайовича до Варшави, у зв'язку з новим призначенням було

наголошено на його ролі у створенні школи десятників. У пам'ять про це у Школі десятників була введена стипендія імені В.М. Лігіна [7, с. 45-49].

Стрімкий розвиток промисловості Російської імперії в останній чверті XIX ст. виявив гостру проблему нестачі професійних кадрів. У зв'язку з тим, що організація Інституту інженерів шляхів сполучення мала такий великий успіх, уряд використав цей навчальний заклад як зразок для подальшого розвитку інженерної освіти у Росії. У 1828 р. для підготовки інженерів-механіків і хіміків у Росії, у Санкт-Петербурзі був організований Технологічний інститут. Пізніше (у 1868 р.) у Москві було організовано Технічне училище, трохи згодом були відкриті технологічні інститути у Харкові та Томську, і крім них, ще кілька вищих технічних навчальних закладів з інших галузей техніки. Усі ці навчальні заклади були організовані за прикладом Інституту інженерів шляхів сполучення. Вони мали п'ятирічну програму, а студенти з хорошою математичною підготовкою виявлялися на конкурсних вступних іспитах. Це дозволяло починати викладання математики, механіки та фізики на досить високому рівні вже на першому курсі і дати студентам достатню підготовку з фундаментальних предметів у перші два роки. Останні три роки використовувалися для вивчення інженерних дисциплін. Протягом цих років читалися лекції з технічних предметів і від студента була потрібна певна робота в аудиторіях, але більшу частину часу студенти проводили у креслярських кабінетах [8, с. 15-16].

На той час значну роль у розвитку Півдня імперії посідала Одеса (третє за розмірами місто після Санкт-Петербурга та Москви). Вдале географічне положення та покровительство керівників регіону сприяли швидкому розвитку торгівлі та промисловості. Такі темпи розвитку потребували великої кількості професійних кадрів. Багато представників міської еліти приймали активну участь у вирішенні цієї проблеми. Однією з найбільш значимих фігур, у цей час виступав саме В.М. Лігін. Важко переоцінити його роль у розвитку освіти та навчальних установ Одещини кінця XIX ст.

Почавши педагогічний шлях у своїй alma mater – Новоросійському університеті, він присвятив цій справі більш ніж 25 років життя. Працюючи тут довгі роки він зробив вагомий внесок у розвиток Фізико-математичного факультету. Займаючи активну громадську позицію, В.М. Лігін опікувався і загальним станом освіти та грамотності жителів Одеси та країни. Він входив до різноманітних наукових, громадських організацій і благодійних фондів.

Під його керівництвом і при безпосередній участі було відкрито низку освітніх установ. Кількість народних шкіл збільшилася майже вдвоє, жіночу гімназію перетворено на професійну. Організовано міське 6-класне училище, якому в 1897 р. дали ім'я В.М. Лігіна [9, с. 65-67].

Валеріан Миколайович опікувався питанням створення Політехнічного інституту в Одесі. Саме він підняв це питання ще у 1895 р. на засіданнях Одеського відділення Імператорського технічного товариства. У своєму звернені В.М. Лігин проаналізував потреби Півдня Російської імперії у кваліфікованих кадрах і можливості їх підготовки силами місцевих просвітян. Такі ідеї В.М. Лігіна активно підтримував його покровитель і друг ще з студентської лави – Сергій Юлійович Вітте [10, с. 57-60].

За ініціативою С.Ю. Вітте, Міністерство фінансів сприяло поширенню у Росії вищої технічної та комерційної освіти. Таким чином, на думку самого Вітте, можна було вирішити цілу низку проблем у народному господарстві країни. Згідно кошторису, Міністерством фінансів щорічно відпускались значні грошові суми на утримання політехнічних інститутів. При безпосередній участі Міністерства фінансів створюються Київський і Варшавський (обидва у 1898 р.) та Санкт-Петербурзький (восени 1902 р.) політехнічні інститути [11, с. 128-130].

1897 р. став переломним у кар'єрі Валеріана Миколайовича. Його було рекомендовано, як одного з кандидатів на посаду Міністра народної освіти. Але він не отримав цієї посади. Його призначили попечителем Варшавського навчального округу, де він активно сприяв відкриттю Варшавського відділення Імператорського російського технічного товариства (1897 р.) та Варшавського політехнічного інституту (1898 р.). Невдовзі, у 1900 р. він помер у Франції під час відпочинку від серцевого нападу. Похований в Одесі.

Мрія Валеріана Миколайовича Лігіна про створення політехнічного інституту в Одесі здійснилася у 1918 р. та була фактично останньою справою Одеського відділення ІРТТ. Незважаючи на величезну роботу, що була пророблена В.М. Лігіним для розвитку Відділення, він був людиною дуже скромною. Але до останніх днів свого життя турбувався про справи свого улюбленого Відділення та кожного свого приїзду до Одеси намагався завітати на засідання. На згадку про заслуги перед Товариством його було обрано почесним членом Товариства довічно. Його робота стала

важливим підґрунтям для розвитку не тільки Одеського Товариства, але й цілого регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Записки Одесского Отделения Императорского Русского Технического общества. – 1897. – № 5-6. – Одесса, 1889. – С. 1-15.
2. Протокол общего собрания 15 сентября 1888 г. // Записки Одесского Отделения Императорского Русского Технического общества. – Сентябрь-декабрь, 1888. – Одесса, 1889. – С. 44-49.
3. Отчет о деятельности Одесского Отделения Императорского Русского Технического общества за 1892 г. // Записки Одесского Отделения Императорского Русского Технического общества. – Январь-апрель, 1893. – Одесса,1889. – С. 1-55.
4. Отчет о деятельности Одесского Отделения Императорского Русского Технического общества за 1890 г. – Одесса, 1891. – 19 с.
5. Отчет о деятельности Одесского Отделения Императорского Русского Технического общества за 1891 г. – Одесса, 1892. – 44 с.
6. Отчет о деятельности Одесского Отделения Императорского Русского Технического общества за 1894 г. – Одесса, 1895. – 78 с.
7. Некролог. В.Н. Лигин.// Записки Одесского Отделения Императорского Русского Технического общества. – 1900. – Вып. 1. – С. 44-49.
8. Тимошенко С.П. Инженерное образование в России (Перевод с англ. В.И. Иванова-Дятлова) / С.П. Тимошенко. – Люберцы: ПИК ВИНИТИ, 1996. – 84 с.
9. Столетие Одессы. – Одесса, 1894. – 112 с.
10. Граф С.Ю. Витте. Воспоминания. Т. 3. – Москва: Государственное издательство, 1924. – 395 с.
11. Ильин С.В. Витте. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 511 с.

Олійник Ольга ***Внесок В.М. Лігіна (1846-1900) у розвиток Одеського Відділення Російського технічного товариства***

Метою статті є висвітлення деяких сторінок життя та діяльності професора В.М. Лігіна (1846-1900) і, насамперед, його діяльності на посаді голови Одеського відділення Російського технічного товариства.

Ключові слова: *В.М. Лігін, Одеське відділення Російського технічного товариства, будинок Товариства, Школа десятників*

Олейник Ольга ***Вклад В.Н. Лигина (1846-1900) в развитие Одесского отделения Русского технического общества***

Целью статьи является освещение некоторых страниц жизни и деятельности профессора В.М. Лигина (1846-1900) и, прежде всего, его деятельности на посту председателя Одесского отделение Русского технического общества.

Ключевые слова: *В.Н. Лигин, Одесское отделение Русского технического общества, дом Общества, Школа десятников*

Oliinyk Olha ***Contributions of Valerian Lihin (1846-1900) in the development of the Odessa Department of the Russian Technical Society***

The purpose of our article is to highlight some of the pages of life of professor V. Lihin (1846-1900). The main objective of our article – to describe his activities as the head of Odessa Department of Russian Technical Society. The meaning of his affairs for the development of the Department and whole region. Thanks to his activities the Department expanded to 350 members and 9 units. Department activity has become very diversification as: exhibitions, excursions, Course of taking photo, laboratories. Since 1885 the Odessa Department began to publish its own magazine.The Odessa Department conducted cooperation with local authorities, industrialists and merchants.

A wide range of the Department's activity posed the question to create their own center. Lihin used his influence in the community to obtain land for the construction of the center of the Odessa Department. In 1892 was opened a large center built by project designed by the members of society.

Valerian Lihin clearly understood the importance of quality education for the development of society. Economic growth is not possible without the development of the industry. City and regions needed engineers. Lihin dreamed of opening Polytechnic Institute in Odessa.

For 15 years under his supervision the Department built its own center, opened a School of foremen, whole range of different courses.

Keywords: *V. Lihin, Odessa Department of the Russian Technical Society, Society's building, School of foremen*

Рецензенти:
Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор
Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 11.06.2017 р.

УДК 929 : 624.04

ПРОФЕСОР ПЕТРО ЯКОВИЧ КАМЕНЦЕВ – ВИДАТНИЙ СПЕЦІАЛІСТ У ГАЛУЗІ БУДІВЕЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ І ВІДНОВЛЕННЯ СПОРУД

Галина Салата
Київський національний університет культури і мистецтв
Україна, 01601, м. Київ, вул. Чигоріна, 14
e-mail: salaty@bigmir.net

Петро Якович Каменцев є одним з видатних спеціалістів у галузі будівельної механіки та відновлення залізних мостів. Він народився у бідній селянській сім'ї 1879 р., якого не зупинили матеріальні труднощі у прагненні отримати вищу освіту. Так, приватні уроки, роботи на замовлення з креслення, що був змушений брати Петро Якович, не завадили закінчити реальне училище, а у 1900 р. – Московське інженерне училище. Загалом, П.Я. Каменцев – людина дивовижної долі, представник вітчизняної будівельної механіки, який є не лише автором видатних наукових розробок, а й характеризується високими моральними та людськими якостями, який, як і плеяда інших вітчизняних науковців, не зламалися та не відмовилися від наукової істини міжвоєнної доби в історії країни сталінського терору. Він ніколи не поступався моральними та науковими принципами, а його інженерні здобутки вражають.

Історіографічний аналіз проблеми свідчить про неоднозначний спектр робіт учнів і сучасників вченого, із значною кількістю історичних невідповідностей, джерельних втрат, що стали ґрунтом для подальших розвідок і сформували асиметрію історіографії питання. Означене надає можливості виділити невирішені раніше частини загальної проблеми: надати історичну ретроспективу життя та діяльності П.Я. Каменцева через питання та виправлення фактологічних втрат в історіографії проблеми, дослідити та показати вплив особи в історії науки і техніки через персоніфікацію науки.

Метою окресленої роботи є спроба згідно методики та методології історичних досліджень, окреслити роль наукової діяльності П.Я. Каменцева в історії вітчизняної науки і техніки.

У публікації, присвяченій сорокарічній діяльності П.Я. Каменцева, зазначається: «Після закінчення Московського інженерного училища Петро Якович, працюючи з професорами Л.Д. Проскуряковим та Є.О. Патоном, запроектував низку видатних інженерних споруд: Сталевий арковий міст через р. Москва на Московській окружній залізниці; міст через р. Амур біля Хабаровська, міст через р. Зею; консольний міст Тюменсько-Омської залізниці й ін. [1, с. 7].

На початку XX ст., у зв'язку з розвитком залізничного транспорту та появою важких паровозів, наріжним питанням стало вирішення проблеми розрахунків будівельних конструкцій металевих мостів, які на той час мали обмежену несучу спроможність. У 1911 р. Петро Якович почав детально розробляти питання про підсилення залізних мостів. Цьому він присвятив фундаментальну працю «Питання про підсилення залізних мостів на VIII Міжнародному залізничному конгресі» [2]. П.Я. Каменцев у 1914 р. опублікував ґрунтовну працю, що отримала виняткове поширення серед мостобудівників [3].

З приходом до влади більшовиків у 1917 р., П.Я. Каменцев почав працювати у військово-відновлювальному відділі Технічного управління Народного комісаріату шляхів сполучення. У 1918 р. відновив залізничний міст через Волгу, що біля Сизрані. Автор низки проектів тимчасових дерев'яних споруд, особливо проекти плавучих і спайних підмостків для відновлення підірваних прогонів різних мостів через р. Волгу. Вони стали взірцями для аналогічних робіт. У винятково важких умовах Петро Якович працював на відновленні мостів біля Казані, Куйбишева (Самара) та Сизрані. У 1921-1932 рр. – консультант з реконструкції вежі В.Г. Шухова та перекриття «Большого театра» у Москві. Не оминав своєю увагою проектування металевих, залізобетонних і кам'яних конструкцій. Одним з перших у колишньому СРСР увів викладання нового курсу «Інженерні дерев'яні конструкції». Безперечно, наукові праці Петра Яковича сприяли поширенню застосування дерев'яних конструкцій у СРСР.

Багато уваги Петро Якович приділяв залізобетонним і металевим конструкціям. За його редакції було опубліковано низку чудових перекладних робіт, присвячених залізобетону та металу – Залігера, Кайзера, Керстена й ін., які у

свій час заповнили прогалини у вітчизняній літературі. Власне ці праці стали поштовхом для створення вітчизняними вченими курсів стосовно застосування залізобетону.

Застосування нових будівельних матеріалів – сталі та залізобетону – призвело до появи нових конструктивних рішень і розвитку нових методів розрахунку. Країна потребувала кваліфікованих спеціалістів – «цивільних інженерів» (інженерів-будівельників), які отримували підготовку як у художньому (архітектурному), так і у технічному (конструктивному) напрямах. Звичайно, Петро Якович був залучений до цього процесу.

Одночасно з інженерною та науково-дослідною діяльністю він виконував величезну педагогічну роботу у різних вишах Москви. Так, з 1903 р. – у Московському інженерному училищі, де займав посади викладача, в.о. ад'юнкта та професора, власне звання професора отримав у 1919 р. З часом заснування у Московському інституті інженерів транспорту самостійної кафедри металевих, залізобетонних і дерев'яних конструкцій Петро Якович призначений завідувачем цієї кафедри, організував викладання цих дисциплін і створив Кабінет конструкцій.

П.Я. Каменцев керував кафедрою «Будівельні конструкції» у 1921-1937 рр. у Московському інституті інженерів транспорту. Організував і завідував у 1929-1935 рр. кафедрою конструкцій Московського автодорожнього інституту (МАДІ). У 1927-1929 рр. вів курс металевих конструкцій і мостів у Московській гірничій академії, а 1929-1931 рр. завідував кафедрою будівельної механіки у Московському інституті сталі та сплавів. З червня 1935 р. професор П.Я. Каменцев – завідувач кафедри будівельних конструкцій і мостів у Московському інституті інженерів комунального господарства. У 1945-1947 рр. завідував кафедрою «Дерев'яні конструкції»» Московського інженерно-будівельного інституту імені В.В. Куйбишева (наразі – НДУ «Московський державний будівельний університет»).

Як педагог професор П.Я. Каменцев відомий блискучим викладом матеріалу, широкою ерудицією та глибиною змісту своїх лекцій. Багато із сотень його учнів здійснили видатні інженерні роботи, займали відповідальні посади, мали вчені звання професорів і доцентів і вчені ступені, у тому числі доктора технічних наук та професора: М.М. Філоненко-Бородич, О.О. Гвоздєв, С.О. Бернштейн, а також професора І.М. Митропольський, О.П. Єрьомін, П.П. Смиренков та ін.

Відомо, що підготовка інженерів-будівельників у Московському інституті інженерів транспорту почалася з дня його заснування – у 1896 р. У 1898 р. була створена кафедра «Цивільна архітектура», яка пізніше стала називатися «Архітектура промислових і цивільних будівель», а у 1982-2008 рр. – «Будівлі і споруди». На заняттях і при виконанні дипломної роботи студенти освоювали особливості проектування транспортних будівель (залізничних вокзалів, паро-, тепло- і електровозних депо, вагоноремонтних заводів), а також об'єктів транспортної інфраструктури (зерносховищ, холодильників тощо).

П.Я. Каменцев питання проектування несучих конструкцій спочатку висвітлював у межах курсу «Будівельна механіка», який включав як теоретичні основи розрахунку, так і практичні відомості. По мірі накопичення практичних знань (особливо у зв'язку з розширенням застосування залізобетону, з появою зварних сполук сталевих конструкцій і розвитком способів з'єднання елементів дерев'яних конструкцій) виникла необхідність організувати викладання матеріалу з проектування несучих конструкцій у вигляді окремих, самостійних курсів. У 1921 р. була створена кафедра «Конструкції», яку згодом стали називати «Будівельні конструкції». При кафедрі було організовано кабінет «Інженерні конструкції» з великою кількістю макетів і великою бібліотекою.

Кафедра очолювана П.Я. Каменцевим вела три дисципліни: «Металеві конструкції», «Дерев'яні конструкції», «Залізобетонні конструкції», кожна з яких складалася з двох розділів – загального та спеціального. Цікавий факт: П.Я. Каменцев проводив іспити у формі усної відповіді біля дошки у присутності інших студентів. Це привчало майбутніх спеціалістів до відкритих виступів з викладанням своєї точки зору та наступним її захистом. Починаючи з 1942 р. бесіда біля дошки доповнювалася попереднім виконанням індивідуального завдання, в якому вимагалося за 60 хвилин з використанням довідників і посібників здійснити необхідні розрахунки та конструювання будь-якого елементу у конкретній будівлі.

Представниками наукової школи П.Я. Каменцева стали відомі вчені О.О. Гвоздєв, С.С. Давидов та О.І. Отрешко. На кафедрі, керованою П.Я. Каменцевим, працювали відомі спеціалісти у галузі будівельних конструкцій: професор К.М. Дуб'яга (з 1924 по 1933 рр.), керівник великих проектних організацій, консультант та експерт, засновник першого спеціа-

льного курсу «Інженерні споруди», проф. І.С. Подольський (з 1925 по 1930 рр.), керівник проектування та будівництва різноманітних залізобетонних споруд, автор великої кількості наукових праць, навчальних посібників із залізобетону; професор І.Г. Іванов-Дятлов (з 1932 по 1947 рр.), основоположник електротермічного способу натягу арматури, спеціаліст з керамзитобетону та залізобетонних труб; професор Б.М. Жемочкін (у 1937 р.), спеціаліст з масивних залізобетонних споруд. На кафедрі починав свою викладацьку діяльність О.О. Гвоздєв (з 1923 по 1926 рр.), пізніше член-кореспондент Академії архітектури, створювач методу розрахунків залізобетонних споруд згідно руйнівним зусиллям.

Як зазначалося вище, у 1911 р. П.Я. Каменцев опублікував фундаментальну статтю «Питання про підсилення залізних мостів на VIII Міжнародному залізничному конгресі» – це фактично звіт про відрядження вченого на VIII міжнародний залізничний конгрес, який відбувся у Берні у 1910 р. Петро Якович у своїй статті наводить розрахунки про норми навантажень і допустимі напруження, які діяли на той час у різних державах для розрахунку мостів. Він також описав усі способи підсилення залізних мостів, які діяли на 1910 р. Окрім цього, автор статті на її початку робить короткий огляд усіх питань про залізні мости, які обговорювалися на усіх восьми міжнародних залізничних конгресах.

П.Я. Каменцев відразу зауважує, що питання про залізні мости ставилися майже на усіх конгресах, починаючи з першого. Автор статті зауважив, що усіх членів VIII конгресу цікавило питання про необхідність регламентації певного типу поїзда для розрахунку залізних мостів, через поступове зростання рухомого навантаження. Відтак обговорювалося питання про застосування для мостів литого заліза, а також про спосіб укладання колії на мостах. Нарешті, на 5-му та 6-му конгресах були поставлені питання про кількість металу, яка використовувалася для залізничних мостів у зв'язку з нормами допустимих напруг у різних країнах; про способи випробовування мостів, які застосовувалися різними залізницями як для приймання їх після побудови, так і під час експлуатації; про вартість цих випробувань, про значення, яке надається у дійсності цим випробуванням, і про те, чи можуть останні розглядатися як засіб для дослідного вивчення справжніх умов міцності та безпеки мостових конструкцій.

Доповідач з останніх питань, фон-Лебер, колишній начальник одного з департаментів австрійського Міністерства шляхів сполучення, поглянув на них досить широко та надав розгорнуту доповідь про конструкції та випробування металевих мостів. Його праця стосувалася історичного розвитку побудови металевих залізничних мостів, норм рухомого навантаження, які функціонували до 1900 р. у різних державах для розрахунку мостів, про відповідність цих норм рухомому складу, який використовувався на залізницях, про виготовлення зварного та литого заліза, про технологічні умови для них, про теорії та формули роботи металу для можливих випадків дії зовнішніх сил стосовно норм допустимих навантажень для металу у різних країнах, про вагу мостів із суцільними та наскрізними фермами, про ступінь безпеки, яка забезпечується розрахунком міцності мостів, про найкращу конструкцію мостів, про видатні за розмірами мости та про випробовування мостів.

У додатках до доповіді фон-Лебера наведені відомості про 35 найбільш відомих залізничних мости різних країн із вказівкою найголовніших їх розмірів і ваги та з ілюстраціями деяких компонентів мостів.

На VIII залізничному конгресі порядок денний мав два питання про мости, а саме: 1) питання про підсилення металевих мостів і 2) питання про заходи, які забезпечують рух поїздів на поворотних мостах без затримування ходу. Друге з цих питань стосувалося не тільки поворотних мостів, а й колійних пристроїв – стрілочних переводів і глухих перетинів. Поворотні мости на головних залізничних коліях, де власне і потрібна велика швидкість, порівняно рідкісні, а тому доповідачі звернули головну увагу на стрілочні переводи, а не на поворотні мости, і тому поданий конгресу матеріал відносно останніх небагатий. Питання про підсилення мостів на конгресі отримало повне висвітлення.

Усі доповіді, подані різними авторами на основі даних, отриманих на різних залізницях дали відповідь на такі з 13 питань поданої анкети, а саме:

1) Які постанови про умови міцності металевих залізничних мостів видані офіційно після 1850 р. і, головне, які існували норми навантажень і допустимі напруги для металу.

2) Які обставини спонукали уряди та приватні товариства звернути увагу на необхідність перескладання розрахунків міцності існуючих металевих мостів. Чи враховувалася тривалість служби спорудження, або збільшення ваги рухомого складу, або ж збільшення швидкості поїздів.

3) За якими правилами здійснювалися перерахунки і чи відповідають ці правила встановленим для нових мостів.

4) Чи вказували здійснені підрахунки на необхідність підвищити міцність деяких мостів за допомогою підсилення їх, або якимсь іншим способом.

5) Які, у головних рисах і найбільш цікавих деталях, роботи з підсилення мостів виконані або проектуються на залізниці.

6) Які елементи проїзної частини, а також які з'єднання їх вимагалося підсилювати або відновлювати більш часто, або у більшій мірі.

7) Які особливості труднощів зустрічалися при цих працях. Які робилися розпорядження й які приймалися заходи проти цих труднощів для забезпечення повної успішності роботи та досягнення такого способу виробництва їх, при якому дійсні результати підсилення наблизилися б наскільки можливо до пропозицій проекту, щоб не була утруднена експлуатація лінії та була б забезпечена безпека руху.

8) Які отримали результати випробувань підсилених мостів, порівняно з розрахунковими пропозиціями.

9) Запитувалися, які існують погляди та думки відносно сорту металу, який використовується для підсилення мостів із зварного заліза.

10) Як велика вартість (абсолютна та пропорційна) корисної ваги металу, поставленого на місце при підсиленні, беручи до уваги труднощі, присутні роботам цього роду, і різні перешкоди, які зв'язані із забезпеченням руху поїздів.

11) Повідомте Вашу думку, основану на більш або менш тривалих дослідженнях, які здійснювалися на Вашій залізниці, про строки дії підсилення та про збільшення витрат на ремонт, які будуть мати місце, порівняно з металевою будовою.

12) В яких випадках і за якими мотивами планують підсилення мостів недостатньої міцності заміну їх новими металевими ж, заміну кам'яними мостами або іншими.

13) До якого ступеню вважають корисним або необхідним обмежити себе від збільшення у майбутньому ваги рухомого складу як у відношенні до проектів нових мостів, які будуються, так і відносно підсилення існуючих мостів.

Найбільше матеріалу було подано з питань про норми навантажень і допустимі напруження у металі мостів, про способи підсилення мостів і частково про економічну сторону цих робіт.

Дуже цікавими є дослідження П.Я. Каменцевим питання про норми навантажень і напруг для розрахунку мостів у різних державах. Автор статті наголошує, що перші залізниці в Європі почали будуватися у 30-х роках XIX ст. Одночасно з будівництвом залізниць стала потреба і в облаштуванні залізничних мостів. За винятком Англії, по усій Європі й Америці перші залізничні мости будувалися дерев'яними та кам'яними (в Англії, а пізніше і в Америці були поширені й чавунні).

Залізні мости на залізницях стали поширюватися лише з 50-х років XIX ст. У всіх без винятку державах жодних норм для розрахунку мостів спочатку не існувало, й обрання тих чи інших норм залежало від складання проекту. При цьому необхідно додати, що не усі мости і розраховувалися. Наприклад, в Америці мостобудування тривалий час перебувало у руках практиків, які не мали поняття про визначення зусиль в елементах мостів і керувалися вивченням роботи моделей мостів.

Розробка теорії розрахунку мостів, з одного боку, і безперервний розвиток залізничної мережі, з другого, викликали усвідомлення необхідності встановлення одноманітних норм для розрахунку мостів. Однак необхідність у встановленні подібних норм у різних державах визнавалась далеко неоднаково. Поступово зростаючий розвиток руху на залізницях зумовив потребу у паровозах більшої потужності й у вагонах більшої місткості, а значить і більшої ваги. Норми навантажень, встановлені у 70-х роках XIX ст., виявилися вже невідповідними вазі функціонуючого на залізницях рухомого складу у 1880-х роках, нові норми знову випереджувалися дійсністю у наступні десять років і т.д.

На VIII Міжнародному залізничному конгресі детально розглядалося питання про те, що із збільшення ваги рухомого складу весь час зростає швидкість руху поїздів. Нез'ясованість впливу швидкості руху поїздів на міцність мостів змусила Постійну Комісію Конгресу серед анкетних даних поставити і це питання відносно впливу швидкості на роботу мостів майже не подано.

У третьому розділі «Підсилення мостів» своєї праці П.Я. Каменцев зазначає, що збільшення ваги рухомого складу виявили недоліки старої конструкції мостів, а головне випадки аварій металевих залізничних мостів (у Швейцарії у 1891 р.; через Моравію; у Сербії через р. Тей в Англії) спонукали усі залізничні управління звернути увагу на з'ясування питання, наскільки існуючі мости відповідають умовам безпеки при тодішніх рухових складах.

Проведені для цього розрахунки показали, що напруга у деяких мостах значно перевищує норми допустимих напруг, які ставали обов'язковими для нових мостів. Особливо си-

льний вплив розрахункової напруги спостерігався в елементах проїзної частини мостів, тому що на них понад усе впливало збільшення тиску від паровозних коліс. П.Я. Каменцев детально розглядає підсилення проїзної частини, підсилення зв'язків, підсилення головних ферм з суцільною стінкою, підсилення головних наскрізних ферм, підсилення ферм шляхом їхнього збільшення, підмостки для підсилення ферм. На завершення статті інженер П.Я. Каменцев наводить Постанову VIII залізничного конгресу стосовно підсилення мостів, підготовлену комісією Конгресу, а саме М.А. Белелюбський, С.Д. Карейша, М.Б. Богуславський, А.А. Абрагамсон і А.В. Верховський [4, с. 60-61].

Випуск другого тому праць Московського інституту інженерів комунального будівництва з інженерних конструкцій видано з нагоди сорокарічної діяльності П.Я. Каменцева [5]. Усі статті цього випуску були написані П.Я. Каменцевим і його учнями, співробітниками кафедри конструкцій МІІКС і присвячені питанням інженерних конструкцій на основі обліку умов експлуатації.

Петро Якович Каменцев має величезні заслуги перед мостобудуванням, з його іменем пов'язані дослідження інженерних конструкцій, праці з будівельної механіки. Петра Яковича досі вважають одним з видатних спеціалістів, які працювали у сфері застосування дерева у будівництві. Ним здійснено велику кількість науково-дослідних робіт, спроектовано та побудовано низку споруд із застосуванням дерева. Під його керівництвом розроблені усі видання Єдиних норм будівельного проектування з використанням дерев'яних конструкцій. Він був не тільки видатним вченим, а й справжнім патріотом своєї країни, своїми вчинками неодноразово демонстрував високі моральні принципи та громадянську позицію справжнього інженера.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Профессор Петр Яковлевич Каменцев (К сорокалетию его научно-педагогической деятельности // Инженерные конструкции: Сб. трудов. – М.-Л.: Изд-во Наркомхоза РСФСР, 1941. – С. 7-8.
2. Каменцев П.Я. Вопрос об усилении железных мостов на VIII Международном железнодорожном конгрессе / П.Я. Каменцев. – М.: Тип-фия В. Чичерина, 1911. – 61 с.
3. Каменцев П.Я. Приспособления для осмотра, окраски и ремонта железных пролетных строений. – М.: «Печатня С.П. Яковлева», 1914. – 143 с.
4. Каменцев П.Я. Вопрос об усилении железных мостов…
5. Предисловие // Инженерные конструкции: Сб. трудов. – М.-Л.: Изд-во Наркомхоза РСФСР, 1941. – С. 4-5.

Салата Галина ***Професор Петро Якович Каменцев – видатний спеціаліст у галузі будівельних конструкцій і відновлення споруд***

Стаття присвячена висвітленню внеску П.Я. Каменцева у розвиток будівельної механіки та мостобудування. Проаналізовано ключові віхи життя та дослідження вченого. Констатована головна роль П.Я. Каменцева у розробці Єдиних норм будівельного проектування з використанням дерев'яних конструкцій

Ключові слова: *будівельні конструкції, відновлення споруд, будівництво мостів, дерев'яні конструкції, ремонт залізничних мостів*

Салата Галина ***Профессор Петр Яковлевич Каменцев – выдающийся специалист в области строительных конструкций и восстановлении сооружений***

Статья посвящена освещению вклада П.Я. Каменцева в развитие строительной механики и мостостроения. Проанализированы ключевые вехи жизни и исследования ученого. Констатирована главная роль П.Я. Каменцева в разработке Единых норм строительного проектирования с использованием деревянных конструкций

Ключевые слова: *строительные конструкции, восстановления сооружений, строительство мостов, деревянные конструкции, ремонт железнодорожных мостов*

Salata Halyna ***Professor Petro Kamentsev – a prominent expert in the field of building construction and building's restoration***

The article is devoted to highlighting the contribution of P. Kamentsev in the development of structural mechanics and bridge construction. Huge popularity got his projects of floating and brazed scaffolding for the restoration of blown runs of numerous bridges over the river Volga. In extremely difficult circumstances, Petro Kamentsev worked on rebuilding bridges near Kazan, Kuibyshev (Samara) and Syzran. He was a consultant on the reconstruction of the tower V. Shukhov and ceilings «Bolshoi Theater» in Moscow in the 1921-1932's.

Petro Kamentsev still considered one of the foremost specialists who worked with the use of wood in construction. He made a large number of research projects, designed and built a number of structures using wood. Under his leadership, developed all editions uniform standards of building design with wooden structures. His attention didn't skip to the design of metal, concrete and masonry structures. One of the first in the former USSR he introduced a new training course «Engineering wooden structures». P. Kamentsev headed the department «Building construction» of Moscow Institute of Railway Engineers from 1921 to 1937. At this time he became a prominent expert in the field of building construction and restoration of buildings

Keywords*: building construction, restoration of buildings, bridges, wood construction and repair of railway bridges*

Рецензенти:
Дичик Рафал., доктор історії, ад'юнкт
Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 11.06.2017 р.

УДК 624.014

М.С. СТРІЛЕЦЬКИЙ ПРО МЕТОДИ РОЗРАХУНКУ КОНСТРУКЦІЙ І СПОРУД ВІДПОВІДНО ДО ГРАНИЧНИХ СТАНІВ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЙОГО РОЗВИТКУ

Оксана Підкошаная
Державний економіко-технологічний університет транспорту
Україна, 03049, м. Київ, вул. М. Лукашевича, 19
e-mail: pplt79@ukr.net

Важливе місце у галузі будівельних конструкцій і мостобудівництва займає відомий учений-механік, член-кореспондент АН СРСР Микола Станіславович Стрілецький (1885-1967). Особливого значення мають його розробки методів розрахунку конструкцій і споруд на підставі граничних станів, які у колишньому СРСР, як зазначав сам вчений, було застосовано в якості керівного принципу лише з 1 січня 1956 р. [1]. Його було включено на затвердження основного будівельного кодексу СРСР – «Будівельних норм і правил». Важливо зазначити, що цим методом досі розраховуються усі конструкції промислових і цивільних будівель, а також мостів.

М.С. Стрілецький надавав цьому методу особливого значення. Він стверджував, що причиною переходу до розрахунку згідно граничних станів було цілковите неудосконалення попереднього методу розрахунку згідно допустимих напружень, який не відповідав фактичній роботі конструкції й, у першу чергу, конструкцій, які були побудовані із залізобетону та кам'яної кладки, адже компоненти цих споруд мають різні механічні характеристики. А це означає, що на момент вичерпання своєї несучої здатності отримують інші співвідношення напружень, ніж під час роботи у напруженій стадії. Останні суперечили методу розрахунку за допустимими напруженнями.

Вперше у СРСР це протиріччя було помічене проф. О.Ф. Лолейтом у кінці 20-30-х років XX ст. [2-4]. У 1938 р. воно отримало відображення у нових «нормах і технічних умовах проектування залізобетонних конструкцій», у так званому методі розрахунку згідно руйнуючих навантажень, в якому на основі досліджень професора О.О. Гвоздєва враховувався багатий досвід роботи залізобетону у пружній пластичній стадії [5-6].

Основи методу розрахунку згідно руйнуючих навантажень увійшли до методу розрахунку за граничними станами, який базується на обліку пластичних деформацій – він є першим основним принципом розрахунку конструкцій за граничними станами. Недоліком методу розрахунків за допустимими напругами, загальними для конструкцій, які виконуються з будь-яких матеріалів, є також:

1) принципова рівнозначність коефіцієнта запасу для усіх конструкцій з даного матеріалу та пов'язана з цим можливість обліку специфіки роботи різних конструкцій;

2) неможливість обліку фактичної мінливості навантажень і механічних властивостей будівельних матеріалів;

3) недостатній облік пластичної фази роботи матеріалу;

4) внаслідок перелічених обставин – умовність коефіцієнта запасу згідно методу розрахунку за допустимими навантаженнями і тому фактична міцність різних споруд та їх елементів, а виходить, і недостатній економічний ефект, досягається таким чином.

Ці недоліки утрудняють застосування розрахунку згідно допустимим навантаженням. Вихід було знайдено професором Качінчі (1911 р.) з Будапешта, який запропонував здійснювати статистичне вивчення численних навантажень і механічних властивостей матеріалів. У колишньому СРСР дану думку підтвердив у 1928 р. інженер М.О. Хоціалов [7]. Невдовзі, у 1935 р., він оформив дане питання як спеціальну проблему.

Статистичний облік умов роботи конструкцій і мінливості цих умов є другим основним принципом розрахунку конструкцій згідно граничних навантажень. Однак метод розрахунку за граничним станом принципів відрізняється від методу розрахунку за руйнівними навантаженнями тим, що він висуває інший критерій (основну характеристику) граничного стану конструкцій [8].

М.С. Стрілецький стверджував, що якщо за розрахунку за руйнівними навантаженнями, так само як і за допустимими напруженнями, основною характеристикою граничного стану є руйнування або втрата несучої здатності, то у методі розрахунку конструкцій згідно граничних станів, прийнятому у СРСР, основною. хара-

ктеристикою граничного стану вважається стан припинення експлуатації споруди, втрата її експлуатаційної здатності. Цей критерій значно більш загальний, ніж перший (руйнування або втрата несучої здатності), тому що припинення експлуатації можливе від різноманітних обставин і, в тому числі, включає стан втрати несучої здатності як окремий випадок.

Окрім характеристик міцності та конструктивної форми споруди, які враховуються обставинами втрати несучої здатності, до цього критерію належать і такі характеристики, як призначення та значущість споруди, умови та тривалість її експлуатації, економічність та ін. Ось чому такий критерій може бути дуже гнучким і різнобічним. Припинення експлуатації, зв'язане з необхідністю ремонту або заміни частин конструкції, ще не означає руйнування конструкції, а тільки порушує функціонування споруди або діяльності підприємства. Звідси безпосередньо випливає взаємозв'язок між вимогами експлуатаційної здатності, призначенням і значущістю споруди й економічністю.

Припинення експлуатації – не катастрофа, а тільки попередження аварії. Тому для забезпечення експлуатації не потрібно тих додаткових, надзвичайних заходів, які у вигляді спеціального або загального коефіцієнта запасу на всякий непередбачений випадок з'являються для забезпечення стабільності споруди. Усі елементи коефіцієнта запасу при методі розрахунку за граничним станом набувають чіткого фізичного смислу.

Критерій методу розрахунку за граничним станом може бути названим критерієм придатності споруди. Розрахунок повинен забезпечити придатність споруди для виконання свого призначення. Непридатна споруда не має практичної цінності, хоча може зберігати свою міцність.

М.С. Стрілецький вважав, що придатність – основна вимога, яка пред'являється до споруди, є основним критерієм її граничного стану. Припинення експлуатації споруди можливе згідно дуже багатьох причин, тому споруда може мати декілька граничних станів. Микола Станіславович, характеризуючи норми будівництва конструкцій, розглядав три розрахункових граничних стани.

1. *Перший граничний стан* – припинення експлуатації внаслідок того, що вичерпується несуча здатність споруди або з'являються такі остаточні деформації, які роблять подальшу експлуатацію споруди неможливою. Тут є дві ознаки припинення експлуатації. Перша ознака відноситься до споруд і конструкцій, які володіють великою жорсткістю, для яких залишкові деформації несуттєві або мало можливі згідно умов роботи конструкції. При високій якості виготовлення таких конструкцій експлуатація їх може тривати до вичерпання ними несучої здатності. У деформованих конструкціях вирішальним часто є друга ознака першого граничного стану – надмірні залишкові деформації, які роблять неможливою подальшу експлуатацію і споруда стає непридатною ще до втрати нею несучої здатності.

2. *Другий граничний стан* – припинення нормальної експлуатації конструкції внаслідок надзвичайних надмірних коливань або недостатньої жорсткості, коли споруда, залишаючись міцною, перестає відповідати експлуатаційним вимогам, які від неї вимагаються. М.С. Стрілецький наводить приклад з будівництвом висячих мостів, які через невдалу конструктивну форму під час явища резонансу можуть отримати коливання, які перешкоджають подальшій експлуатації мосту. Колони промислових будівель за недостатньої жорсткості також можуть перешкоджати вільному рухові мостових кранів і затрудняють експлуатацію підприємства. Те ж саме у відповідних випадках може стосуватися балкових та інших систем.

3. *Третій граничний стан* – припинення експлуатації внаслідок утворення тріщин у достатньо міцній і жорсткій конструкції. Утворення тріщин у будівельних матеріалах і конструкціях може бути двох видів:

а) утворення тріщин від технологічних, кліматичних та інших несилових факторів, причиною яких є неякісна конструктивна форма; прикладом можуть служити тріщини у сталевих конструкціях при зварюванні, тріщини у дерев'яних конструкціях та їх елементах під час сушіння; такі тріщини попереджаються конструктивними заходами, а не розрахунковим шляхом;

б) утворення тріщин від силових факторів, наприклад, тріщини у кам'яній кладці при її надзвичайній завантаженості, тріщини у залізобетоні, який працює на розтягнення та згин. Утворення тріщин такого типу може бути попереджене у конструкціях розрахунком за їх третім граничним станом, який тому поширюється тільки на залізобетонні та кам'яні конструкції.

М.С. Стрілецький окремо розглядав тріщини, які утворюються у результаті концентрації напруг у пружно пластичних матеріалах. Хоча ці тріщини і силового походження, однак їх поява пов'язана не тільки з силовими факторами, а у першу чергу з неправильностями конструктивної форми, які призводять до крихкого руйнування. Дрібні пошкодження

прирівнюються до технологічних тріщин та усуваються конструктивними заходами; крупні пошкодження безпосередньо впливають на несучу здатність споруди, і силові фактори, які призводять до утворення тріщин, розраховуються за першим граничним станом.

Облік мінливості обставин роботи споруди або конструкції є особливістю розрахунку згідно граничних станів. Мінливість обставин роботи споруди або конструкції може бути зведена до трьох комплексів: мінливість навантажень, мінливість властивостей матеріалів, мінливість умов роботи споруди, конструкції або їх елементів.

М.С. Стрілецький відзначав, що у нормах проектування будівельних конструкцій мінливість навантажень визначається згідно відношення до нормативних навантажень, які близькі за величиною до найбільших навантажень нормальної експлуатації. Мінливість навантажень характеризується спеціальним коефіцієнтом, найбільш можливе значення якого називається *коефіцієнтом перевантаження*. У розрахунок вводиться максимальна величина навантаження, яка дорівнює помноженню нормативного навантаження на коефіцієнт перевантаження та називається *розрахунковим навантаженням.* Для багатьох навантажень коефіцієнт перевантаження визначається статистичним шляхом Таким чином, конструкції перевіряються на дію розрахункових навантажень.

При статистичному підході до визначення навантажень за одиницю порівняння більш логічніше було б прийняти середньостатистичне навантаження. Однак за таке була прийнята запозичене із старих норм найбільше експлуатаційне навантаження, як більш звичне. Така заміна при відповідному підбиранні коефіцієнтів перевантаження не відбивається на величині розрахункового навантаження. Однак статистичний підхід можливий тільки для навантажень, які багатократно повторюються, достатньо стаціонарні за часом, які утворюють так звані стійкі ряди та залежать від численних факторів, які не піддаються розрахунку, мінливість яких характеризується закономірними кривими розподілу. Такі навантаження можна назвати статистично випадковими.

Типовими для цієї групи атмосферні навантаження (сніг і вітер). На підставі метеорологічних спостережень для них були побудовані криві розподілу, закладені в основу визначення коефіцієнтів перевантаження.

Кранові навантаження неспеціалізованих кранів також слід розглядати як статистично випадкові, оскільки вказані крани у процесі роботи багатократно піднімають різноманітні вантажі, порядок яких неможливо встановити апріорі. Робота таких кранів у часі достатньо стаціонарна; для навантаження від них також можуть бути побудовані криві розподілу.

Навантаження спеціалізованих кранів, як правило, чітко фіксовані та не можуть вважатися статистично випадковими, однак для усіх кранів було встановлено єдиний коефіцієнт перевантаження. Статистично випадковий характер має мінливість впливів залізничного навантаження внаслідок неправильного розташування колії на мостах. Ці перевантаження враховуються на кранових коліях нормами проектування конструкцій для промислового будівництва поки спеціально не враховуються та не входять до загального коефіцієнту перевантаження кранового навантаження.

Від коефіцієнта перевантаження необхідно відрізняти коефіцієнт планового зростання навантаження, який характеризує збільшення навантаження з течією часу внаслідок ускладнення експлуатації спорудження. Найбільше значення він має для мостових конструкцій у зв'язку із зростанням вантажопідйомності рухомого складу. Коефіцієнт планового зростання є результатом планового передбачення та не має статистичної природи. Проте часто коефіцієнт перевантаження та коефіцієнт планового зростання навантаження поєднуються в один – *коефіцієнт навантаження* (наприклад, для залізничних мостів).

Навантаження перекриттів багатоповерхових будівель мають такий же коефіцієнт. Він складається з двох частин: коефіцієнта планового зростання навантаження, який характеризує зростання навантаження від розвитку та зміни технології виробництва, розміщеного на перекриттів, і коефіцієнта перевантаження, який характеризує випадкові зміни навантажень внаслідок того, що у деяких випадках, наприклад, при ремонті, на перекритті можуть з'явитися навантаження випадкові, непередбачені технологією виробництва. Хоча така мінливість випадкова, все ж вона не має статистичної природи, тому що нестаціонарна у часі, і для змін не можуть бути отримані криві розподілу.

Мінливість постійного навантаження повинна розглядатися як статистично випадкова, оскільки вона залежить від таких численних факторів, як об'ємні ваги матеріалів, помилки у дозуванні і т.д. У відповідності з цим постійне навантаження також має коефіцієнт перевантаження. На відміну від інших коефіцієнт перевантаження постійного навантаження може

бути як більший, так і менший від одиниці. Останній застосовується у тому випадку, коли постійне навантаження є розвантажувальним.

Розрахункове навантаження (помноження нормативного навантаження на коефіцієнт перевантаження) бачиться як найбільш можливе навантаження за час експлуатації споруд.

Мінливість опору матеріалів у нормах проектування конструкцій враховується у порівнянні з опорами конструкцій (механічними якостями), вказаними у відповідних державних стандартах або технічних умовах на матеріали. Ці опори називаються нормативними. Вони мають різну природу, яка встановлюється у відповідності з діючими державними стандартами або технічними умовами.

М.С. Стрілецький наводить приклади, які свідчать, що для гарячекатаної сталі різних марок нормативним опором є бракований мінімум границі текучості згідно до відповідних державних стандартів. Так, для бетону – міцність на осьове стиснення та стиснення при згині або розтягненні, яка отримується на основі кубкової міцності (марка бетону), а також згідно відповідному державному стандарту; для кам'яної кладки – міцність стовпа кладки нормованих розмірів у залежності від марки каменю (цегли) та розчину; для деревини – межа тривалого опору деревини, яка отримується на основі встановленого державним стандартом тимчасового опору.

Статистична обробка результатів випробувань опору матеріалів дала можливість побудувати для них достатньо обґрунтовані криві розподілу та знайти мінімальне значення опору матеріалів, який приймається на відстані трьох стандартів від центру гаусової кривої, якій добре відповідають криві розподілу опору матеріалів.

Нормативні опори не дорівнюють середньостатистичним значенням опорів (центру кривих розподілу), оскільки було визнано доцільним нормативні опори безпосередньо зв'язати з різноманітними вимогами прийомних випробувань матеріалів.

Нормативні опори для різних впливів (стиснення, розтяг, згин, зріз), а іноді і для споріднених матеріалів (наприклад, різних порід дерева) отримуються з основного нормативного опору, згідно з яким є масові дослідні дані згідно їх випробування (розтяг для сталі, стиснення для бетону та каменю і т.д.), шляхом помноження на перехідні коефіцієнти, обґрунтовані досвідом і теорією.

Відношення мінімального значення опору матеріалу до нормативного називається *коефіцієнтом однорідності*, який може розглядатися як характеристика мінливості властивостей даного матеріалу. коефіцієнти однорідності різних матеріалів непорівняні між собою, оскільки їх нормативні опори мають різну природу. Зазвичай у коефіцієнт однорідності уводяться й інші обставини роботи матеріалу у конструкції. Так, у коефіцієнт однорідності сталевих конструкцій уводиться вплив мінливості фактичних розмірів перетинів елементів конструкції у відповідності зі встановленими допусками; у коефіцієнт однорідності дерев'яних конструкцій уводиться вплив розмірів конструкції (масштабний фактор), кам'яних – індивідуальність виконання кам'яної кладки, які залежать від навиків і кваліфікації муляра.

У цьому випадку, коли компоненти коефіцієнта однорідності мають статистичну природу, поєднання їх також враховуються статистичним шляхом. Значить коефіцієнт однорідності є складним. Помноження коефіцієнта однорідності на нормативний опір називається *розрахунковим опором.* Останній представляє собою найменш можливий опір матеріалу за час експлуатації споруди. Згідно розрахунковому опору підбираються перетини елементів конструкцій.

Особливості роботи різного роду конструкцій або їх елементів характеризуються третім основаним коефіцієнтом методики розрахунку за граничним станом – *коефіцієнтом умов роботи*. Цей коефіцієнт дуже різноманітний і може бути розбитий на декілька категорій. Перш за все необхідно відзначити коефіцієнт умов роботи матеріалу й елементів конструкцій при врахуванні втомленості, втрати стійкості і т.д.; далі коефіцієнти умов роботи з'єднань, особливо різноманітних у дерев'яних конструкціях, які характеризують роботу різного роду з'єднань у сталевих конструкціях – заклепки, зварювання і т.д.; потім коефіцієнти, які враховують особливі умови проведення робіт, наприклад зимову кладку у кам'яних конструкціях, індустріальне виготовлення елементів збірного залізобетону і т.д.; коефіцієнти, які враховують різну значущість і капітальність споруд, наприклад, у залізничних мостах.

Дуже часто коефіцієнти умов роботи об'єднуються з коефіцієнтом однорідності, що спрощує розрахунок, хоча і збільшує кількість розрахункових опорів. Особливо повинно бути підкреслене значення коефіцієнтів умов роботи, які зв'язують роботу конструкції з умовами експлуатації. Покращення нагляду за спорудженням та експлуатацією може бути реалізоване у розра-

хунку за допомогою цих коефіцієнтів з отриманням відповідного економічного ефекту.

Розробка програми для вивчення ефекту дуже бажана. Особливо доцільне вироблення об'єднаної програми щодо вивчення мінливості факторів роботи конструкцій через принципове значення цих питань для методу у цілому. Дуже важливими є також об'єднані дослідження роботи конструкції та матеріалу у пластичній стадії, а також вивчення процесу втрати несучої здатності. Хоча таких досліджень досить багато, але вони розділені, і деякі, дуже важливі питання, наприклад, розвиток пластичних деформацій при складному завантаженні та напруженому стані і перехід до крихкого стану, теоретично й експериментально вивчені недостатньо. Також вимагають об'єднаного рішення з точки зору рівноміцності споруд питання про граничний розвиток пластичних деформацій і деформативних систем і нормуванні остаточних деформацій. М.С. Стрілецький зазначав, що було б дуже доцільним, щоб Міжнародна Рада з будівництва зацікавилася даними питаннями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Стрелецкий Н.С. Метод расчета конструкций зданий и сооружений по предельным состояниям, применяемым в СССР, и основные направления его развития / Н.С. Стрелецкий // Стрелецкий Н.С. Избранные труды / Под ред. Е.И. Беленя. – М.: Стройиздат, 1975. – С. 242-256.
2. Лопатто А. Артур Фердинандович Лолейт: К истории отечественного железобетона / А. Лопатто. – М.: Стройиздат, 1969. – 104 с.
3. Артур Фердинандович Лолейт // Русские архитекторы и строители. –М., 1952. – С. 125-130.
4. Гвоздев А.А. А.Ф. Лолейт / А.А. Гвоздев // Строитель. – 1933. – № 12. – С. 5-6.
5. Михайлов К.В. Алексей Алексеевич Гвоздев / К.В. Михайлов, Г.К. Хайдуков. – М.: НИИЖБ, 1997. – 73 с.
6. Эстрин С. Выдающемуся ученому-строителю А.А. Гвоздеву – 110 лет / Сергей Эстрин // Весь бетон. – 2008. – 8 октября.
7. Хоциалов Н.Ф. Запасы прочности / Н.Ф. Хоциалов // Строительная промышленность. – 1929. – № 10. – С. 840-844.
8. Баженов В.А. Будівельна механіка і теорія споруд. Нариси з історії / В.А. Баженов, Ю.В. Ворона, А.В. Пельмутер. – К.: Каравела, 2016. – 428 с.

Підкошаная Оксана *Професор М.С. Стрілецький про методи розрахунку конструкцій і споруд відповідно до граничних станів та основні напрямки його розвитку*

У статті висвітлюється внесок професора М.С. Стрілецького у вирішення проблеми коефіцієнта запасу, беручи до уваги мінливість основних параметрів для пропонованих конструкцій. Професор М.С. Стрілецький у 40-і роки XX ст. чітко сформулював ідею про роздільний аналіз мінливості навантажень і міцність матеріалів і про роздільне їх урахування у нормах – ідею, яка була покладена в основу методу розрахунку за граничними станами.

Ключові слова: *будівельна механіка, опір матеріалів, граничний стан, коефіцієнти запасу міцності, М.С. Стрілецький*

Пидкошаная Оксана *Профессор Н.С. Стрелецкий о методах расчета конструкций и сооружений в соответствии с граничными состояниями и основными направлениями его развития*

В статье освещается вклад профессора Н.С. Стрелецкого в решение проблемы коэффициента запаса, учитывая изменчивость основных параметров для предлагаемых конструкций. Профессор Н.С. Стрелецкий в сороковые годы XX в. четко сформулировал идею об отдельном анализе изменчивости нагрузок и прочность материалов и о раздельном их учете в нормах – идею, которая была положена в основу метода расчета по предельным состояниям.

Ключевые слова: *строительная механика, сопротивление материалов, предельное состояние, коэффициенты запаса прочности, Н.С. Стрелецкий*

Pidkoshanaya Oksana *Professor M. Streletsky about methods of calculating structures and buildings in accordance with the boundary states and the main directions of its development*

The article highlights the contribution of Professor M. Streletsky in solving the problem of the stock factor, taking into account the variability of the main parameters for the proposed designs. Prior to calculations on the basis of a probabilistic approach in engineering practice it was usually assumed that the stock ratios are a special number endowed with nature by some exceptional properties. It was assumed that the exact observance of it ensures the reliability of structures, while even a slight decrease in it entails a danger to the construction. However, for the compiler of the norms of calculation, the stock factor has always remained a generalized reflection of precautionary measures that provide a generally satisfactory level of security.

The choice of the value of the stock factor for buildings of different types became increasingly differentiated over time. For example, in a road bridge, the load distribution depends on the location of cars at different points along the width of the roadway, and in the railway bridge loads are distributed only in places where laid rails are laid. The expected load on the railway bridge is close to reality, since the train always moves along the line of account, which does not occur when driving on a highway bridge. Therefore, in calculating the design of a road bridge, the coefficient of the stock of strength is considerably greater than that of the railroad. At the same time, the calculation of structures for permissible stresses or on the limiting load deals with a single factor of the stock irrespective of the working conditions of the structural elements and almost regardless of the types of loads. Analyzing this question, Professor M. Streletsky in the 40 years of the twentieth century clearly formulated the idea of a separate analysis of the variability of loads and strength of materials and their separate consideration in the norms – an idea that was the basis of the method of calculating the boundary states.

Keywords: *building mechanics, resistance of materials, boundary state, coefficients of strength, M. Streletsky*

Рецензенти:
Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор
Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 10.07.2017 р.

УДК 929 : [93 : 28] (477) Пилипчук

У ВИТОКІВ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ В УКРАЇНІ: О.Я. ПИЛИПЧУК (ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

***Любов Сухотеріна*[1], *Ірина Грушицька*[2], *Надія Рижева*[3]**
[1, 2]Одеський національний політехнічний університет
Україна, 65044, м. Одеса, проспект Шевченка, 1
e-mail: [1]maybe@breezein.net; [2]ira1973@breezein.net

[3]Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: ryzheva.nadiya@gmail.com

Цього року відзначає свій 70-річний ювілей один з корифеїв вітчизняної історії науки і техніки – доктор біологічних наук, професор, завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності Державного економіко-технологічного університету транспорту МОН України Олег Ярославович Пилипчук. Постать професора О.Я. Пилипчука є знаковою для розвитку історії науки і техніки у нашій країні. Чверть століття тому О.Я. Пилипчук першим в Україні захистив докторську дисертацію з історії науки і техніки. Подальша науково-організаційна, науково-педагогічна та науково-просвітницька діяльність вченого сприяла розвитку української історії науки і техніки, а сам Олег Ярославович визнається сучасниками одним із її фундаторів [1-4].

О.Я. Пилипчук народився 13 серпня 1947 р. у селі Оришківці Гусятинського району Тернопільської області у звичайній селянській родині. Його батько – Ярослав Миколайович Пилипчук помер незадовго до народження молодшого сина внаслідок тяжких поранень, які він отримав на фронтах Другої світової війни. Виховувала сина мати Цецилія Петрівна, яка була беззаперечним авторитетом для сина. На формування світогляду молодого юнака великий вплив мав брат Ростислав, який був старшим від Олега на 11 років і протягом життя був найщирішим і найвідданішим другом Олега Ярославовича, авторитетом і прикладом для наслідування. Ростислав навчався у Черніве-

цькому державному університеті на філологічному факультеті. Олег обрав біологічний факультет, студентом якого він став 1965 р., у той час Ростислав вже скінчив аспірантуру [5]. 1970 року О.Я. Пилипчук закінчив Чернівецький державний університет за спеціальністю «Біологія та хімія» й отримав кваліфікацію «біолог, викладач біології та хімії» [6].

Педагогічну діяльність Олег Ярославович розпочав одразу після закінчення університету – у 1970-1973 рр. працював учителем Коцюбинської середньої школи Гусятинського району Тернопільської області. Талановитий педагог та обдарований науковець продовжив свій шлях в освіті на ниві вищої школи, проте зберіг духовний зв'язок з тим середовищем, де починалась його педагогічна діяльність. У 1994 р., вже в якості доктора наук, Олег Ярославович подав до Чикаго (фонд Дж. і К. Макартурів) проект «Формування радіобіологічної освіти школярів України» і в 1995 р. отримав закордонний грант. Ще чотири рази він отримував Соросівські гранти через фонд «Відродження» [2].

У науковій діяльності професора О.Я. Пилипчука доцільно виділити два основних етапи. Перший етап розпочинається 1973 року вступом до аспірантури Інституту зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України. Після успішного захисту кандидатської дисертації за темою «Морфологія та біомеханіка скелета попереково-крижового відділу хребта деяких ссавців» Олег Ярославович протягом 1976-1988 рр. працював у цій академічній науковій установі та займався винятково проблемами зоології та біології.

Другий етап науково-освітньої діяльності О.Я. Пилипчука розпочався 1988 р. Головним напрямом його наукових інтересів стала історія науки і техніки, яка вже майже 30 років посідає особливе місце у науковому доробку вченого. Від цього часу і до 1995 р. він працював спочатку асистентом, а потім старшим викладачем, доцентом Київського педагогічного університету імені М.П. Драгоманова [1].

У 1992 р. О.Я. Пилипчук захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора біологічних наук за спеціальністю «Історія науки і техніки» на тему: «Киевское общество естествоиспытателей, 1869-1929». Наукова новизна дисертації полягала насамперед у самій постановці проблеми: це цілісне дослідження становлення, організації наукової діяльності та внеску у розвиток природознавства Київського Товариства дослідників природи за шістдесят років його існування. Тим самим відкривався новий напрямок у вітчизняній історіографії, науково-теоретична та суспільна значущість якого зростала разом з поглибленням конкретних історичних досліджень. У дисертації поміж розв'язання основних завдань дослідження, О.Я. Пилипчук піднімає такі актуальні і нові на той час питання, як соціальна відповідальність вченого та гуманістична місія науки [7].

У 1995-1996 рр. О.Я. Пилипчук працював завідувачем відділу історії науки та освіти Інституту українознавства Київського університету, де започаткував дослідження історії науки і техніки як невід'ємної складової українознавства [1]. Від 26 червня 1996 р. Олег Ярославович Пилипчук працює у Державному економіко-технологічному університеті транспорту на науково-педагогічній посаді професора організованої ним кафедри екології та безпеки життєдіяльності. У 1997 р. він отримав диплом професора по цій кафедрі [6].

За час роботи у Державному економіко-технологічному університеті транспорту професор О.Я. Пилипчук зарекомендував себе як висококваліфікований викладач та ефективний організатор навчального процесу. О.Я. Пилипчук викладає дисципліни «Транспортна екологія», «Історія залізничного транспорту», «Цивільний захист» і проводить заняття на високому професійному рівні, застосовує сучасні методи практичної та теоретичної підготовки.

Науковий доробок професора О.Я. Пилипчука складає понад 400 наукових праць і 48 монографій, зокрема 5 одноосібних монографій, а також 11 навчально-методичних праць, серед яких 9 навчальних посібників і 2 підручники, 6 науково-біографічних і науково-популярних книг [6].

До сфери наукових інтересів Олега Ярославовича належить широке коло питань у галузях освіти, науки і техніки, зокрема питання новітніх екологічних технологій, безпеки життєдіяльності, охорони праці та цивільного захисту на залізничному транспорті. Але особливе місце у науковому доробку професора О.Я. Пилипчука належить дослідженню проблем історії науки і техніки у цілому й історії розвитку залізничного транспорту й історії біології зокрема. Олег Ярославович Пилипчук розробив та обґрунтував схему аналізу діяльності наукових товариств, модель сучасної наукової біографії вченого, новий підхід до розробки проблем транспортної екології [2, с. 136].

Вчений здійснює значну науково-організаційну роботу. На кафедрі екології та

безпеки життєдіяльності, яку він очолює у Державному економіко-технологічному університеті транспорту здійснюється підготовка кадрів вищої кваліфікації зі спеціальності «Історія науки і техніки». Для цього при кафедрі створено «Центр досліджень з історії науки і техніки імені О.П. Бородіна», фундатором і директором якого є О.Я. Пилипчук [6]. Завдяки зусиллям керівника центру встановленні плідні взаємозв'язки з усіма дослідницькими інституціями у галузі історії науки і техніки в Україні, а також із закордонними колегами [1].

Професор О.Я. Пилипчук є Головою спеціалізованої вченої ради К 26.820.02 із захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки у Державному економіко-технологічному університеті транспорту (з 2006 по 2017 рр.), тривалий час був членом спеціалізованої вченої ради Д 26.189.02 у Центрі досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва НАН України, а також заступником голови спеціалізованої вченої ради Д 26.001.01 зі спеціальностей 09.00.12 – українознавство та 07.00.07 – історія науки і техніки у Центрі українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2000-2005 рр.) [1].

У 1999-2010 рр. О.Я. Пилипчук був відповідальним редактором збірника наукових праць «Історія української науки на межі тисячоліть» (вийшло друком 50 випусків). З 2011 р. він очолює редколегію Збірника наукових праць «Історія науки і техніки». Також є членом редколегій наукових часописів: «Нариси з історії природознавства і техніки», «Наука та наукознавство», «Вісник Дніпропетровського університету: серія історія філософії та історії науки», «Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут. Тематичний випуск: Історія науки і техніки», «Збірник наукових праць Державного економіко-технологічного університету транспорту. Серія: "Транспортні системи і технології"», «Історичні записки» Східноукраїнського національного університету, «Питання історії науки і техніки», «Історія науки і техніки», «Альманах історичних досліджень» (Одеса), «Историко-биологические исследования» (Санкт-Петербург) [1].

О.Я. Пилипчук обраний академіком кількох громадських академій. Він дійсний член Академії наук Вищої школи України та академік-секретар її відділення історії та методології освіти, науки і техніки (1997), академік Української академії наук національного прогресу (1997), академік Міжнародної академії екології та безпеки життєдіяльності (Росія) (1999), академік Української аерокосмічної академії (2000), академік Української академії безпечної життєдіяльності (2004) [2, с. 137].

Працьовитість і відповідальність Олега Ярославовича, вимогливість до себе, колег, аспірантів, здобувачів і студентів, забезпечує високу результативність та якість праці науковця. Олег Ярославович був науковим консультантом чотирьох дисертантів, які здобули наукову ступінь доктора історичних наук – Ганни Володимирівни Деформ, Олега Григоровича Стрелка, Михайла Миколайовича Рогожі, Ангеліни Анатоліївни Коробченко [8-11]. Під керівництвом професора О.Я. Пилипчука захищено 25 кандидатських дисертацій. Кандидатами наук стали його учні Лілія Ігорівна Демкович, Тетяна Валеріївна Пічкур, Василь Петрович Шуманський, Ірина Богданівна Вашеняк, Віктор Юрійович Ратніков, Марія Михайлівна Корман, Олександра Степанівна Чубрей, Сергій Сергійович Сергієнко, Любов Дмитрівна Божко, Ольга Іванівна Трофимяк, Олена Леонідівна Сорочинська, Сергій Михайлович Приймук, Юрій Васильович Крипак, Тетяна Федорівна Демченко, Оксана Віталіївна Євменчук, Алла Юріївна Білик, Ігор Іванович Сухенко, Людмила Вадимівна Дацків та ін. [12-29].

Науково-дослідницька програма, за якою працюють докторанти, аспіранти та здобувачі професора О.Я. Пилипчука у галузі історії науки і техніки має дві основні складові – історія біології та історія розвитку залізничного транспорту. Дисертаційні дослідження виконуються згідно тематичного плану Центру досліджень з історії науки і техніки імені О.П. Бородіна у Державному економіко-технологічному університеті транспорту МОН України за темою «Історія української науки в напрямках, школах і іменах» (номер державної реєстрації 0107U002218). Історія розвитку залізничного транспорту є новим напрямом досліджень з історії науки і техніки в Україні, засновником якого є професор О.Я. Пилипчук. Об'єктом дослідження виступає історія залізничного транспорту України. Предметом дослідження є питання становлення та функціонування українських залізниць, їх стратегічне, народногосподарське та культурне значення, зокрема концептуально-теоретичний і фактологічний внесок вчених, інженерів-залізничників і підприємців цих залізниць у розвиток залізничного транспорту та залізничного господарства України.

Напрям досліджень з історії біології також

отримав потужний розвиток під керівництвом Олега Ярославовича. Аналіз досягнень учнів професора О.Я. Пилипчука дозволив дослідникам «з погляду оцінки масиву істинності випродукованого знання… говорити про початок формування наукового напряму в історії окремої природознавчої науки – біології» [30, с. 12]. Автор попереднього твердження відзначає і з ним не можливо не погодитись, що «достатньо виразно та об'ємно цей напрям виокремлюється в середовищі київських науковців, які групуються навколо колоритної постаті відомого історика науки і техніки О.Я. Пилипчука, завідувача кафедри Державного економіко-технологічного університету транспорту» [30, с. 12]. На наше велике переконання, є всі підстави стверджувати, що ми є свідками становлення наукової школи професора О.Я. Пилипчука у галузі історії науки і техніки. Адже неформальний колектив дослідників на чолі з професором О.Я. Пилипчуком відповідає основним критеріям, які є загальновизнаними провідними українськими істориками науки і техніки та за якими в українській історії науки прийнято ідентифікувати наукові школи, а саме – наявність наукового лідера дослідницького колективу, керівника школи; стиль роботи та стиль мислення; науково-дослідницька програма; особлива наукова атмосфера; висока кваліфікація дослідників, які групуються навколо лідера; значимість отриманих ними результатів у певній галузі науки, високий науковий авторитет у цій галузі [31, с. 1027-1028; 32, с. 13, 22].

Досягнення вченого на ниві науки й освіти відзначено державними нагородами: Нагрудний знак «Відмінник освіти України» (№ 57264, наказ МОН № 189-к від 13.03.2003 р.); нагрудний знак «Петро Могила (№ 1218-к, наказ МОН № 184 від 2.12.2005 р.); відзнакою МВС України «За сприяння органам внутрішніх справ України» (№ 247 від 18.05.2006 р.); нагрудний знак «Почесний працівник транспорту України» (№ 2396, наказ Міністерства транспорту та зв'язку України № 157-0 від 12.05.2010 р.); нагрудним знаком «За вагомий особистий внесок у розвиток залізничного транспорту» (№ 0208, наказ Міністерства транспорту та зв'язку України № 278 від 1.11.2010 р.). За багаторічну сумлінну працю у вищій школі та за значні наукові досягнення Академія наук вищої освіти України нагородила медалями: імені Ярослава Мудрого (№ 44 від 26.12.2000 р.); Володимира Пулюя (№ 3 від 10.12.2012 р.); Олександра Богомольця (№ 8 від 19.12.2015 р.).

О.Я. Пилипчук користується повагою й авторитетом у колах наукового співтовариства та студентства. Він є мудрим наставником і порадником для багатьох колег-науковців, а його батьківська турбота про своїх численних учнів заслуговує найщиріших слів подяки. Одеський осередок історії науки і техніки, кафедра політології Одеського національного політехнічного університету щиро вітає О.Я. Пилипчука з ювілеєм і зичить міцного здоров'я, всіляких гараздів і нових творчих здобутків на ниві історії науки і техніки та подальшої плідної науково-освітньої та науково-організаційної діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Скляр В.М. Наші ювіляри. Пилипчук Олег Ярославович / В.М. Скляр // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ»: зб. наук. пр. Темат. вип.: Історія науки і техніки. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – № 10 (984). – С. 189-191.
2. Професор О.Я. Пилипчук (до 60-річчя від дня народження) // Наука та наукознавство. – 2007. – № 3. – С. 136-137.
3. Бандурка І. Олегу Ярославовичу Пилипчуку – 57 / Іван Бандурка // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2004. – Вип. 15. – С. 21-41.
4. Пилипчук Олег Ярославович // Імена України: Біографічний щорічник: 2001. – К.: Фенікс, 2002. – С. 433.
5. Грицук В. Учитель історичної достовірності [Електронний ресурс] / Валентина Грицук // Кіно театр. – Режим доступу: http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1705
6. Державний економіко-технологічний університет транспорту. Кафедра «Екологія та безпека життєдіяльності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://detut.edu.ua/node/119
7. Пилипчук О.Я. Киевское общество естествоиспытателей (1869-1929): автореф. дис… докт. биолог. наук: 07.00.10 – История науки и техники / Олег Ярославович Пилипчук. – М., 1992. – 38 с.
8. Деформ Г.В. Історико-науковий аналіз життя і діяльності академіка ВУАН М.В. Павлової (1854-1938) та її палеозоологічної школи в контексті розвитку біологічної науки: автореф. дис… докт. іст. наук: 07.00.07 / Ганна Володимирівна Деформ; Держ. екон.-технол. ун-т транспорту.– К.: [Б.в.], 2016.– 43 с.
9. Рогожа М.М. Становлення та розвиток зоогеографічної науки в Україні (1859-1941): орнітологічний аспект: автореф. дис… докт. іст. наук: 07.00.07 / Михайло Миколайович Рогожа; Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К.: [Б.в.], 2016.– 44 с.
10. Стрелко О.Г. Становлення та розвиток науки про залізничні станції та вузли (друга половина XIX – перша половина XX століть): автореф. дис… докт. іст. наук: 07.00.07 / Олег Григорович Стрелко, Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К.: [Б.в.], 2015.– 42 с.
11. Коробченко А.А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930): організаційні засади, наукова та культурно-просвітницька діяльність: автореф. дис… докт. іст. наук: 07.00.07 / Ангеліна Анатоліївна Коробченко, Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К.: [Б.в.], 2016.– 45 с.
12. Демкович Л.І. Діяльність І.І. Шмальгаузена в контексті розвитку біологічної та сільськогосподарської науки XX століття: автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Лілія Ігорівна Демкович; Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка; Центр українознавства. – К., 2001. – 20 с.
13. Пічкур Т.В. Розвиток еволюційної теорії в Україні (друга половина XIX – перша чверть XX ст.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Тетяна Валеріївна Пічкур; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва НАН України. – К., 2002. – 20 с.

14. Шуманський В.П. Діяльність І.А. Фещенка-Чопівського в контексті розвитку науки і техніки (перша половина ХХ ст.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Василь Петрович Шуманський; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Центр українознавства. – К., 2003. – 18 с.

15. Вашеняк І.Б. Діяльність П.М. Бучинського в контексті розвитку біологічної науки та освіти: автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Ірина Богданівна Вашеняк; Українська академія аграрних наук; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. – К., 2005. – 21 с.

16. Ратніков В.Ю. Діяльність І.І. Пузанова в контексті розвитку біологічної науки ХХ століття: автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Віктор Юрійович Ратніков; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. – К., 2005. – 24 с.

17. Корман М.М. Науковий доробок В.О. Караваєва в галузі зоології та гідробіології (кінець ХІХ – перша третина ХХ століть): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Марія Михайлівна Корман; Українська академія аграрних наук; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. – К., 2006. – 20 с.

18. Чубрей О.С. Науковий доробок М.О. Зарудного в зоологічній науці (остання чверть ХІХ – початок ХХ століть): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Олександра Степанівна Чубрей; Українська академія аграрних наук; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. – К., 2006. – 20 с.

19. Сергієнко С.С. Історико-науковий аналіз діяльності професора О.О. Коротнєва в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть ХІХ - початок ХХ століть): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Сергій Сергійович Сергієнко; В.о. НАН України. Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва.– К.: [Б.в.], 2006.– 21 с.

20. Божко Л.Д. Становлення та розвиток географічної науки на Харківщині (друга половина ХІХ – перша половіна ХХ століття) автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Любов Дмитрівна Божко; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва НАН України. – К., 2005. – 21 с.

21. Трофимяк О.І. Історія становлення та функціонування ліній Донецької залізниці (1861-1917 рр.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Ольга Іванівна Трофимяк; В.о. Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К.: [Б.в.], 2008. – 20 с.

22. Сорочинська О.Л. Діяльність О.С. Раєвського (1872-1924 рр.) в контексті розвитку залізничного транспорту: автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Олена Леонідівна Сорочинська; В.о. Держ. екон.-технол. ун-т транспорту.– К.: [Б.в.], 2010.– 20 с.

23. Приймук С.М. Історія становлення та функціонування Південних залізниць (1868-1917 рр.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Сергій Михайлович Приймук. – К.: Б.в., 2010 . – 19 с.

24. Крипак Ю.В. Історично-науковий аналіз становлення та функціонування Придніпровської залізниці (друга половина ХІХ – початок ХХ століть): автореф. дис… канд. іст. н.: 07.00.07 / Юрій Васильович Крипак; Міністерство транспорту та зв'язку України, Київський університет економіки і технологій транспорту. – К.: [Б.в.], 2007.– 20 с.

25. Демченко Т.Ф. Діяльність М.А. Белелюбського (1845-1922) в контексті розвитку транспортної науки і техніки (кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Тетяна Федорівна Демченко, Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К.: [Б.в.], 2009.– 20 с.

26. Євменчук О.В. Роль часопису «Журнал Міністерства шляхів сполучення» у розгортанні наукових досліджень з техніки залізничного транспорту: 1865-1875 рр.: автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Оксана Віталіївна Євменчук; Міністерство транспорту та зв'язку України, Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К.: Науковий світ, 2010. – 22 с.

27. Білик А.Ю. Роль О.В. Ліверовського в розбудові транспортних комунікацій (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Алла Юріївна Білик; Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К.: [Б.в.], 2010.– 20 с.

28. Сухенко І.І. Діяльність професора В.В. Салова (1839-1909) в контексті розвитку гідротехніки та залізничного транспорту: автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Ігор Іванович Сухенко; Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К.: [Б.в.], 2014.– 22 с.

29. Дацків Л.В. Становлення та розвиток біотехнології рослин в Україні: автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.07 / Людмила Вадимівна Дацків; Центр досліджень з історії науки і техніки ім. О.П. Бородіна, Держ. екон.-технол. ун-т транспорту. – К.: [Б.в.], 2017.– 23 с.

30. Рогожа М.М. Цілісність розвитку української зоогеографії: орнітологічний аспект / М.М. Рогожа // Питання історії науки і техніки. – 2013. – № 1. - С. 11-20.

31. Храмов Ю.А. История физики / Ю.А. Храмов. – К.: Феникс, 2006. – 1175 с.

32. Храмов Ю.А. Научные школы в физике / Ю.А. Храмов. – К.: Наукова думка, 1987. – 400 с.

33. Храмов Ю.А. Научный лидер и его характерные черты / Ю.А. Храмов // Науковедение и информатика. – 1986. – Вып. 27. – С. 81-91.

Сухотеріна Любов, Грушицька Ірина, Рижева Надія ***У витоків історії науки і техніки в Україні: О.Я. Пилипчук (до 70-річчя від дня народження)***

13 серпня 2017 р. виповнюється 70 років з дня народження відомого українського історика науки і техніки, доктора біологічних наук, професора, завідувача кафедри екології та безпеки життєдіяльності Державного економіко-технологічного університету транспорту МОН України Олега Ярославовича Пилипчука. У статті розглядається науково-організаційна, науково-педагогічна та науково-просвітницька діяльність вченого, висвітлено основні етапи наукової діяльності, проаналізовано науковий доробок, зроблено висновок щодо формування наукової школи професора О.Я. Пилипчука у галузі історії науки і техніки.

Ключові слова: *О.Я. Пилипчук, Київ, Державний економіко-технологічний університет транспорту, історія науки і техніки, історія залізничного транспорту, історія біології, наукова школа*

Сухотерина Любовь, Грушицкая Ирина, Рыжева Надежда ***У истоков истории науки и техники в Украине: О.Я. Пилипчук (к 70-летию со дня рождения)***

13 августа 2017 г. исполняется 70 лет со дня рождения известного украинского историка науки и техники, доктора биологических наук, профессора, заведующего кафедрой экологии и безопасности жизнедеятельности Государственного экономико-технологического университета транспорта МОН Украины Олега Ярославовича Пилипчука. В статье рассматривается научно-организационная, научно-педагогическая и научно-просветительская деятельность ученого, освещены основные этапы научной деятельности, проанализировано научное наследие, сделан вывод о формировании научной школы профессора О.Я. Пилипчука в области истории науки и техники.

Ключевые слова: *О.Я. Пилипчук, Киев, Государственный экономико-технологический университет транспорта, история науки и техники, история железнодорожного транспорта, история биологии, научная школа*

Suhoterina Lyubov, Hrushytska Irina, Ryzheva Nadiya ***At the origin of the history of science and technology in Ukraine: O. Pylypchuk (to the 70th anniversary of his birthday)***

In 13th August, 2017 it is marks the 70th anniversary of the birth of the famous Ukrainian historian of science and technology, Doctor of Biological Sciences, Professor, Head of the Department of Ecology and Life Safety of the State Economics and

Technology University of Transport of the Ministry of Education of Ukraine of Oleg Pylypchuk.

O. Pylypchuk was the first in Ukraine who defended the doctoral dissertation on the history of science and technology. In the article it is viewed the scientific-organizational, scientific-pedagogical and scientific-educational activity of the scientist, highlighted the main stages of scientific activity, analyzed the scientific potential, concluded the formation of the scientific school of Professor O. Pylypchuk in the field of the history of science and technology.

Professor O. Pylypchuk is the author and co-author of more than 400 scientific works and 48 monographs, including 5 monographs. Oleg Pylypchuk's sphere of scientific interests includes a wide range of issues in the fields of education, science and technology, in particular biology, zoology, advanced environmental technologies, safety of life, labour protection and civil defence in railway transport. But a special place in the scientific work of Professor O. Pylypchuk belongs to the study of the problems of the history of science and technology in general and the history of the development of railway transport and the history of biology in particular. He is the founder of a new area of research in the Ukrainian history of science and technology – the history of the development of railway transport. Oleg Pylypchuk developed and substantiated a scheme for analyzing the activities of scientific societies, a model of a modern scientific biography of a scientist, a new approach to the development of transport ecology problems. He prepared 4 Doctors and 25 Candidates of historical sciences.

Keywords: *O. Pylypchuk, Kyiv, State Transport and Technological University, history of science and technology, history of railway transport, history of biology, scientific school*

Рецензенти:
Михайлуца М.І., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 04.07.2017 р.

КРАЄЗНАВСТВО

УДК 069.51 (477.73) : 355.15 (47+57) «1854/1855»

СВЯЩЕННЫЕ РЕЛИКВИИ ЧЕРНОМОРСКОГО ФЛОТА И СВЯЗАННЫЕ С НИМИ ИСТОРИИ

Евгений Горбуров
Николаевская областная организация НСКУ
Украина, 54025, г. Николаев, а/я 33
e-mail: eminak2007@gmail.com

В экспозиции Николаевского областного краеведческого музея среди тысяч интереснейших экспонатов есть три редчайших, со своей героической историей: морской Георгиевский знаменный флаг и две наградные плакетки с древков наградных Георгиевских знаменных флагов 29-го и 32-го флотских экипажей.

Почему они относятся к столь почитаемым реликвиям? На этот вопрос даст ответ настоящая статья.

После 349 дней обороны Севастополя (с 13 сентября 1854 г.) в ночь на 28 августа 1855 года около 10 тысяч воинов гарнизона города с Корабельной – южной части Севастополя, были переброшены гребными судами и пароходами на Северную сторону.

«В ночь с 27 на 28 августа 1855 года во время переправки гарнизона на Севастопольском рейде были затоплены остатки славного Черноморского флота. Постепенно пошли на дно последние 6 линейных кораблей («Великий князь Константин», «Париж», «Храбрый» «Чесма», «Императрица Мария», «Ягудиил»), фрегат «Кулевчи», корвет «Калипсо» и 5 бригов («Аргонавт», «Эндимион», «Язон», «Эней», «Тезей»). Паровые суда («Владимир», «Громоносец», «Бессарабия», «Крым», «Одесса», «Херсонес», «Эльборус», «Дунай», «Грозный», «Турок» и транспорт «Гагра») были отведены к северному берегу Севастопольской бухты, но из-за постоянного обстрела французскими батареями также затоплены 30 августа 1855 г.

За исключением фрегата «Коварна», транспорта «Березань» и еще несколько более мелких судов, погибших от огня союзной артиллерии во время осады, все остальные затопили сами моряки-черноморцы» [1, с. 210].

«Последним ушел из Севастополя прославившийся многими подвигами генерал Хрущов в сопровождении капитана Воробьева. Неприятель два дня не решался вступить в город. Только на Корабельной виднелись отдельные небольшие группы французских солдат. Лишь 29 августа (10 сентября) неприятель зашел на Южную сторону» [2, с. 465].

Парусный Черноморский флот России прекратил свое существование. Часть личного состава была переведена на Балтику, часть ушла защищать Николаев, часть осталась на Северной стороне до конца Крымской войны.

По официальным данным, опубликованным в 1856 году, за время обороны города было убито и умерло от ран 3 адмирала, 106 офицеров и 8800 нижних чинов Черноморского флота. Ранено и контужено 3 адмирала, 730 офицеров и 13 100 нижних чинов.

Наименования всех воинских частей Морского ведомства России, принимавших участие в защите Севастополя в 1854-1855 гг., были выбиты на мраморных досках гарнизонной Михайловской церкви и освященного в 1870 г. на Братском кладбище на Северной стороне Севастополя храма Св. Николая. Там же указана уточненная цифра потерь – 15 997 убитых и умерших от ран моряков.

Высочайшим приказом по Военному ведомству от 30 августа 1856 г. за мужество и стойкость все 17 флотских экипажей (№№ 29-45), принявших участие в обороне на суше, были удостоены высшей коллективной воинской награды досоветской России – Георгиевских знаменных флагов с надписью по периметру «За оборону Севастополя с 13 сентября 1854 года по 27 августа 1855 года».

Знаменный Георгиевский флаг представлял собой белое полотнище с традиционным Андреевским крестом, но с изображением в центре, на красном щите, фигуры святого Гео-

ргия, поражающего копьем змия.

Девять из этих флагов император Александр II пожаловал Черноморским флотским экипажам, стоящим в Николаеве, – «за беспримерные подвиги», проявленные при защите Севастополя. Они были доставлены в Николаев 24 декабря 1856 г. с исправляющим должность старшего адъютанта императорского департамента лейтенантом Чернявским.

13 февраля 1857 г. лейтенант Чернявский донес рапортом в контору Санкт-Петербургского порта, «что знаменные Георгиевские девять флагов для флотских экипажей 30, 31, 34, 35, 36, 37, 39, 42, 43, находящихся в Николаеве, им доставлены, в получении которых представил расписку» [3, с. 220].

Георгиевские знаменные флаги, которыми были награждены Черноморские флотские экипажи, «не могли употребляться вместо флага, ибо имели надписи…», о которых сказано выше.

5 января (здесь и далее все даты даны по старому стилю) 1857 г. Георгиевские знамена «освящены в Соборе в присутствии гг. заведующего Морской частью в Николаеве и экипажных командиров; а 6-го, в день Богоявления Господня (прекрасное предзнаменование!) новые знамена впервые начали свою службу в рядах черноморцев, присутствующих на Иордане при священном Богослужении» [4, с. 150-151].

7 февраля 1857 г. награжденные флотские экипажи решили отпраздновать «эту радость блестящим обедом».

Обед был дан в здании Благородного Собрания на 260 персон. Кроме адмиралов и генералов были приглашены представители ведомств и граждане Николаева. Для нижних чинов – Георгиевских кавалеров, в числе 60 человек из всех экипажей, была устроена украшенная флагами и освещенная люстрами, сделанными из маленьких якорей и щитов, – палатка, примыкавшая к балкону нижнего этажа дома собрания.

Описание торжественного обеда дал в своей статье «Вести из Николаева. Обед, данный черноморцами по случаю пожалования им Георгиевских знамен», опубликованной в Морском сборнике, т. XXVIII, № 4 за 1857 год, участник обеда, надворный советник Иван Филиппович Бартенев. Приводим оригинальный текст полностью, так как взят он из единственного номера сборника, имеющего в Николаеве и хранящегося в фонде отдела научно-исследовательской работы с редкими и ценными изданиями Николаевской областной универсальной научной библиотеки им. А. Гмырёва, для того, чтобы наши современники и потомки имели возможность узнать все подробности этого мероприятия.

«…В зале собрания был накрыт большой круглый стол, на котором, посредине, красовались: золотой кубок, подаренный Черноморскому флоту Московским купечеством, а вокруг его эмблематическия изображения праздника: великолепныя сахарныя батареи – с турами, пушками и всеми принадлежностями незабвенной обороны Севастополя, украшенныя георгиевскими щитами и знаменами; тут же, в серебряных сосудах, сделанных в виде кораблей, приютилась до времени, веселящая сердца мадам Клико… Вообще стол был сервирован и убран с большим вкусом, а самый обед приготовлен великолепно. Может быть, только в матушке Москве могут посоперничать такими угощениями, о которых всегда так много пишут в Москвитянине… Нечего подробно говорить об освещении, убранстве залы, которая прекрасно была драпирована по карнизам красным сукном, в виде флагов, прихваченных золотыми орлами, и об огромных транспарантах, освещенных внутри и изображавших медали, установленныя в память Севастополя и минувшей войны, – все это соответствовало празднику, – и было очаровательно, великолепно…

Но вот начались тосты… Эта обязанность предоставлена была одному из распорядителей обеда капитану 1-го ранга Ендогурову, который, при провозглашении их, в кратких словах выражал те чувства моряков, которыми они всегда и везде одушевлены.

При первом тосте – за здравие Государя Императора, он сказал:

«Из заздравного кубка, подаренного Москвичами храбрым черноморцам, теперь прилично выпить за здоровье обожаемого Государя, наградившаго тех же моряков победоносными знаменами. Мы Его благоволение приняли в Св. Храме, а здесь собрались изъявить общую радость, общую благодарность и выразить общую готовность оправдать щедрую милость Батюшки-Царя, – не щадя себя»!..

Грянуло ура, а несколько хоров музыки и более 200 голосов певчих исполнили народный гимн – Боже Царя храни, – и при громе пушек все это слилось потом в один неумолкаемый гул…

С этой минуты перо отказывается передавать то одушевление, тот энтузиазм, когда провозглашается здравие Царя и Царскаго Дома при нашем родном ура!! – Как вы не мудрст-

вуйте выразить это на бумаге, а все будет только один набор слов: – возвышенныя чувства выражаются кратко, но не передаются пером.

Но вот капитан 1-го ранга Ендогуров приготовился провозгласить второй тост, и вдруг в зале все утихло, в нетерпеливом ожидании: «Предлагаю тост за здоровье того, – сказал г. Ендогуров, – кто соединил в себе все достоинства лучшего человека и моряка, заботливого друга сослуживцам, благодетеля сирот героев-товарищей, павших в минувшую войну; кто привлек к себе сердца милостивым, ласковым обхождением; кто сам сердечно сближается с нами и душой живет среди нас – это наше счастье, наша гордость, наш порфирородный начальник Великий князь, генерал-адмирал Константин Николаевич»!..

Лишь только кончил г. Ендогуров, как в буквальном смысле все задрожало: ура покрыло и музыку, и пушечные выстрелы… Подобный энтузиазм и искреннюю любовь редко встретишь на земле… Немного поутихнет гул, – но при взгляде на висевший тут прекрасный портрет обожаемого генерал-адмирала, каждый не мог преодолеть своих чувств – и просто выходил из себя… Нет у нас человека, который бы не испытал бесконечных милостей Его Императорскаго Высочества, Константина Николаевича. – Посудите же сами, как были приняты краткие слова г. Ендогурова! На них откликнулись сердца тысячи человек… А сколько молитв несется каждый день к престолу Всевышняго о сохранении нам дорогаго Великаго князя!..

При провозглашении тоста за здоровье г. заведывающаго Морскою частью в Николаеве и Николаевскаго Военнаго губернатора, г. Ендогуров обратился к Свиты Его Величества контр-адмиралу Бутакову 1-му с словами: «Позвольте поздравить Ваше Превосходительство от имени офицеров с Царскою наградою храбрым черноморцам, в главе которых стоите вы, и пожелать Вашему Превосходительству создать новый флот, поднять новый флаг на стопушечном корабле, и быть так же счастливу, как был счастлив наш достойный адмирал М.П. Лазарев во всем, а в особенности в выборе людей таких, какими он подарил отечество, и которые потом были украшением и славою Черноморскаго флота»…

Эти слова встретили общее сочувствие присутствующих, и офицеры тут же, с громким ура – подхватили на руки своего любимого молодаго начальника, ум и благородная душа котораго – не знает устали на пользу флота и вверенных ему городов.

Когда пили за здоровье гг. адмиралов и присутствовавших гостей, молодежь подхватила на руки распорядителей обеда – капитана 1-го ранга Ендогурова, капитана 1-го ранга Бернард-де-Гравве и капитан-лейтенанта Гревве. Г. Ендогуров, благодаря офицеров за внимание, сказал, с улыбкой, молодежи: «Господа! Желаю вам: не изменять румбу благородства[1]; не заходить в бухты протекций[2]; не дрейфовать[3] при назначении на службу; не вилять рулем, когда подходите к начальнику[4]; говорить всегда в рупор[5]; присезнивать[6] к званию знание; иметь меньший дифферент, чтоб легче идти по ветру[7]»…

Затем статский советник Батьянов произнес прекрасное историческое слово к морякам. Пределы моей статьи не позволяют поместить здесь оное.

Надо было видеть общее единодушие семьи моряков на этом празднике! Никто из тех, кого они любят и уважают, не был забыт ими.

С каким удовольствием поднимали они и уважаемого всеми, добрейшаго своего дивизионного начальника, контр-адмирала П.М. Юхарина, и не менее уважаемаго, ветерана-моряка

«Времен Очаковских и покоренья Крыма», адмирала М.Н. Кумани… Для полноты праздника не доставало только присутствия начальника здешней Гардемаринской школы, контр-адмирала Я.М. Юхарина. Болезнь его лишила молодых моряков случая отблагодарить, в такую торжественную минуту, воспитателя своего, который так горячо заботился о них.

Не забыли моряки также и того человека, который так много трудился в минувшую войну, и теперь не перестает на пользу раненых и разоренных товарищей их; был и есть посредником и усердным ходатаем для них у общаго нашего Отца-Благодетеля Великаго князя генерал-адмирала: каммер-юнкера Доргобужинова – два раза поднимали с громким ура! Среди общества военных офицеров, такое внимание гражданскому чиновнику – явно говорит о его достоинствах: как о человеке благородном, бескорыстном и всегда готовом подать руку помощи своему ближнему.

Когда тосты приутихли, доктор 35 Флотс-

---

[1] Держаться прямаго пути.
[2] Не искать выгод службы окольными путями.
[3] Не отказываться.
[4] Не льстить и не унижаться.
[5] Не наушничать и не клеветать.
[6] Прикладывать.
[7] Не лениться.
(Разъяснения г. Ендогурова).

каго экипажа Стацевич с большим чувством произнес написанные им стихи «Георгиевскому флагу»:

Развевайся, флаг родной,
Будь пророком новой славы
И, как прежде, величавый,
Будь врагам твоим грозой!
Пусть как символ возрожденья
Будет нам Георгий твой,
Флаг родной нам! в честь сраженья
Будь отечества красой!
Ты, как грозная твердыня,
Был и страшен, и могуч,
Севастополя руины
Твоей славы – яркий луч.
Как на праздник, в пир кровавый
Мы помчимся под тобой, –
Будь же нам пророком славы –
Все моря покрой собой.
Оградись своею славой,
Наш трехцветный Русский флаг!
Беззаботно, величаво,
В дальних явится морях!..

Стихи эти были приняты с общим восторгом.

Но вот явился в зале представитель георгиевских кавалеров-матросов, товарищ их, – с приветствием, прося позволения выпить за здоровье храбрых начальников. Обратясь к его превосходительству Г.И. Бутакову, молодец-боцман (или унтер-офицер, не помню фамилии), выразив в коротких словах, как умел, что они готовы всегда умереть, исполняя долг, и что он не может высказать всего, что он и товарищи его чувствуют, заключил словами: «Мы хоть, Ваше Превосходительство, и мужики из мужиков, а сердце все-таки человеческое имеем»…

Нет, ребята, – отвечал адмирал, – вы молодцы из молодцев, а сердца ваши богатырския!.. Такой ответ привел моряков в совершенный энтузиазм – они подхватили своего начальника на руки, при общем возгласе ура!

Да, такой праздник, устроенный дружною семьею черноморцев, в честь оказанной им высшей Монаршей милости, надолго останется в памяти Николаева. Жаль только, что здание Собрания не могло вместить всех офицеров – артиллеристов, штурманов, участвовавших в незабвенной обороне Севастополя. Сколько ни думали до праздника, но помочь этому не было возможности.

В заключение моей слабой статьи, позволяю себе привести здесь стихи, написанные одною из здешних молоденьких девиц в честь бывшего праздника.

Не имело права назвать полной фамилии поэта Екатерины М-сы; но вот ея стихи.

Черноморцам

Из века в век, из рода в род
С восторгом каждый вас прославит;
Ведя на битву свой народ
Воитель вас в пример поставит.
Вам нет наград, вам нет сравнений!
Хвалою вам пусть будет честь!..
Так много бедствий и мучений
Кто б мог столь храбро перенесть?..
Вы зрели смерть без потрясенья,
Свою безстрашно лили кровь…
Геройство, к жизни охлажденье
Внушали к родине любовь…
За вас молилась вся Россия, –
Господь от смерти вас хранил,
И многих, в битвы роковые,
Своей защитой осенил.
Но скольких нет… Иные пали
Во цвете юношеских лет, –
Другие век свой довершали…
Но суждено им было свет
Оставить тихо, безмятежно;
Они, на жизнь глядя небрежно,
Царю и вере предались,
Отчизне в жертву отдались!..
Среди веселья посвятите
Друзьям усопшим грустный вздох!
Конец их славный помяните…
В могиле прах уж их изсох!
Для них не лестна слава мира…
Ура победы не дойдет
В их хладный гроб со гласом пира,
Где только память их живет!..
О Черноморцы! Вашей славой
Мир будет вечно озарен!..
Дошли вы к ней тропой кровавой,
И цвет Георгиевских знамен,
Меж вами гордо развеваясь,
Победы ваши повторить,
И каждый, храбростью пленяясь,
Герои, вас благословит!..»

Вот так герои-черноморцы отметили получение ими высоких коллективных наград. Здесь будет уместно сказать несколько слов об авторе воспоминаний о торжественном обеде – Иване Филипповиче Бартеневе, общественном деятеле, надворном советнике.

Иван Филиппович Бартенев родился в 1825 г. С 1841 по 1860 гг. занимал различные должности в канцеляриях Николаевского и Севастопольского военных губернаторов.

В 1859-1860 гг. был назначен в комиссию по увольнению адмиралтейских поселян из Черноморского ведомства, в результате чего им составлен исторический очерк об адмиралтейских поселениях с момента их основания.

С 1861 г. был членом многочисленных общественных организаций, в т.ч. почетным мировым судьей, гласным Думы [5, с. 96], заведующим сельской корреспонденцией Херсонского земства [5, с. 91], членом городского статистического комитета, смотрителем городского православного кладбища и старостой кладбищенской церкви. Трудами И.Ф. Бартенева было основано общество взаимного страхования.

В 1878 г., во время русско-турецкой войны, принимал участие в перевозке раненых как агент РОПиТа на его пароходах.

Награжден орденами Св. Станислава II и III степеней, Св. Анны II и III степеней, медалями «За труды по освобождению крестьян», «В память Восточной войны 1853, 1854, 1855 и 1856 гг.», «За русско-турецкую войну 1877-1878 гг.».

Проживал в г. Николаеве по ул. Таврической № 42 (сегодня ул. Шевченко № 58) в построенном из камня доме, имитирующем деревянный сруб [6, с. 54].

13 июля 1887 г. И.Ф. Бартенев скончался после тяжелой болезни [7]. После отпевания 15 июля в Рождество-Богородичном соборе [8, л. 103об.-104] похоронен на городском кладбище в склепе справа от церкви. Над склепом сегодня возвышается скромный памятник, на котором отсутствуют фамилии погребенных. Вместе с ним в склепе покоится его сын Леонид Бартенев, павший смертью храбрых на поле боя в Первую мировую войну (1915 г.) [9, с. 86].

Какова же дальнейшая история наградных реликвий?

19 ноября 1866 г. знаменные флаги Черноморских флотских экипажей, находившихся в Николаеве, были приняты на хранение в Николаевский Адмиралтейский собор. Отсюда, после разрушения собора в 1936 г., очевидно, в музей попали несколько знаменных флагов, а также Георгиевские ленты с кистями (как фрагменты этих знаменных флагов) и плакетки. В конце 1950-х годов была осуществлена реставрация хранящихся в Николаевском музее знаменных флагов в Харьковских реставрационных мастерских.

До настоящего времени в большинстве публикаций ошибочно указывалось на известное существование одного сохранившегося Георгиевского знаменного флага в музее г. Севастополя.

Автору известно о двух подлинных Георгиевских знаменных флагах: первый – в собрании Музея героической обороны и освобождения Севастополя, второй – в Николаевском областном краеведческом музее. Это уникальные экспонаты.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Ляшук П.М. Офицеры Черноморского флота, погибшие при защите Севастополя в 1854-1855 гг.: Биогр. справ. / П.М. Ляшук; Музей героической обороны и освобождения Севастополя. – Симферополь: ООО «Издательство «Полли ПРЕСС», 2005. – 256 с.
2. Тарле Е.В. Крымская война. Собрание сочинений в двенадцати томах, т. IX / Е.В. Тарле. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 628 с.
3. Горбуров Е.Г., Горбуров К.Е. Известная неизвестная война. Восточная (Крымская) война 1853-1856 гг. / Е.Г. Горбуров, К.Е. Горбуров. – Николаев: Издательство ПО «Шамрай», 2009. – 264 с.
4. Бартенев И. Вести из Николаева / И. Бартенев // Морской сборник. – 1857. – Т. XXVIII. – № 4 (апрель). – ч. IV: Смесь. – С. 150-157.
5. Календарь и адресная книга города Николаева на 1869 г. – Николаев: Типография управления Николаевского порта, 1868. – 114 с.
6. Чередниченко Г.И. Бартенев Иван Филиппович / Г.И. Чередниченко // Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – С. 54.
7. Южанин. – 1897. – 15 июля. – № 156. – С. 1.
8. Государственный архив Николаевской области, ф.484, оп.1, д.1249 «Метрическая книга Старо-Купеческой церкви». – 110 л.
9. Губская Т.Н. Город мраморных ангелов. Очерки / Т.Н. Губская. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2010. – 362 с. : илл.

Горбуров Евгений ***Священные реликвии Черноморского флота и связанные с ними истории***

В статье впервые описывается история вручения Георгиевских знаменных флагов девяти флотским экипажам Черноморского флота, стоявшим в Николаеве, и празднования по этому поводу 7 февраля 1857 г. Приводится биография одного из участников праздника и автора воспоминаний о нем – И.Ф. Бартенева (1825-1887).

Ключевые слова: *оборона, Георгиевский флаг, адмирал, флотский экипаж, нижние чины, Севастополь, Николаев*

Горбуров Євген ***Священні реліквії Чорноморського флоту та пов'язані з ними історії***

У статті вперше описується історія вручення Георгіївських знаменних прапорів дев'яти флотським екіпажам Чорноморського флоту, що стояли у Миколаєві, та святкування з цього приводу 7 лютого 1857 р. Наводиться біографія одного з учасників свята й автора спогадів про нього – І.Ф. Бартенєва (1825-1887).

Ключові слова: *оборона, Георгіївський прапор, адмірал, флотський екіпаж, нижні чини, Севастополь, Миколаїв*

Gorburov Evgen ***Sacred relics of the Black Sea Fleet and related stories***

The article is a story of the first rewarding of nine naval Black Sea Fleet crews from Mykolayiv with St. George's flags and celebration of February 7, 1857 on this occasion. We present the biography of one of the participants of the festival and author of

memoirs about it I. Bartenev (1825-1887).

Up to now, most publications have mistakenly pointed to the well-known existence of one preserved St. George flag in the museum of Sevastopol.

The author is aware of two genuine St. George flags: the first one is in the collection of the Museum of Heroic Defense and Liberation of Sevastopol, the second is in the Mykolayiv Regional Museum of Local History. These are unique exhibits.

Keywords: *defence, St. George's flag, admiral, naval crew, lower ranks, Sevastopol, Mykolayiv*

Рецензенти:
Тихонов А.К., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 19.05.2017 р.

Рис. 1. Дом, в котором жил И.Ф. Бартенев в г. Николаеве (ныне ул. Шевченко, 58). Современный вид. Фото автора, 2016 г.

Рис. 2. Памятник на могиле И.Ф. Бартенева на старом Николаевском некрополе. Фото автора, 2016 г.

Рис. 3. Две наградные металлические плакетки с древков наградных Георгиевских знаменных флагов 29-го и 32-го флотских экипажей.
Экспонат Николаевского краеведческого музея

Рис. 4. Морской Георгиевский флаг, один из двух сохранившихся до наших дней.
Экспонат Николаевского краеведческого музея

УДК 94 (477.74) «1800/1917»

ДІЯЛЬНІСТЬ СПРОЩЕНОГО МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ МІСТА БЕРЕЗІВКА У ГАЛУЗІ ТОРГІВЛІ ТА ПРОМИСЛОВОСТІ (XIX ст. – 1917 р.)

Геннадій Коваль
Новосафронівська загальноосвітня школа I-III ступенів
Україна, 56620, Миколаївська обл., Новоодеський р-н, с. Новосафронівка, вул. Леніна, 21
e-mail: 470071@rambler.ru

З маленьких сіл і невеликих містечок з великою історією складається історія України. Одним з таких прикладів є історія міста Березівка Одеської області. Оскільки величезна кількість аспектів історії даного населеного пункту до сьогодні залишається поза увагою як краєзнавців, так і професійних істориків, то автор поставив собі за мету розглянути, залучивши різного роду джерела, діяльність спрощеного міського управління міста Березівка у галузі торгівлі та промисловості протягом XIX ст. – 1917 р. Подані фактичні матеріали дають можливість розкрити зазначену тему по товарах, асортименту та бюджету міста Березівка у різні роки.

На сьогодні Березівка – місто районного підпорядкування (до 1962 р. селище міського типу), центр району, що має залізничну станцію на лінії Одеса – Москва. Розташована на лівому березі річки Тилігул, за 83 км від Одеси. Населення – 13,4 тис. чоловік (2016 р.). Березівській міській раді підпорядковані населені пункти Вікторівна, Ланове та Роздол (2016 р.).

На території, де розташована сучасна Березівка, у XVIII ст. була стоянка чумаків, які їздили по сіль на Перекопські озера. Часом заснування Березівки вважається 1802 рік. Заселили її селяни з України та центральних губерній Росії, які, рятуючись від кріпацтва, тікали на Південну Україну. Але тут вони потрапили у тяжку кабалу до поміщиків, які вже захопили вільні землі. За оренду землі селянам доводилось платити чинш. До 1884 р. розмір чиншу не обмежувався законом і це відкривало широкий простір для зловживань. Обширні земельні володіння навколо містечка (26 тис. десятин угідь і 1,2 тис. десятин лісу) належали поміщикам фон-Рауху, І. Малаховському й іншим. За даними ревізії 1859 р. у Березівці налічувалось 107 дворів і 774 жителі. Багато родючих земель належало німцям-колоністам і церкві. Селяни Березівки у цей час володіли тільки 10% землі від загальної кількості.

Після реформи 1861 р. колишні кріпаки змушені були платити величезний викуп, що у кілька разів перевищував її вартість. І все ж реформа, знищивши особисту залежність селян від поміщика, як і всюди, сприяла розвитку торгівлі та ремісництва. У 1870-х роках у Березівці було багато ковалів, слюсарів, бондарів, шевців, кравців тощо. У 1875 р. кількість населення збільшилася до 2,3 тис. чоловік [1; 2].

Дореволюційна Березівка була одним з торговельних центрів Херсонщини, де заповзятливі комерсанти наживалися не перепродажу хліба, соняшнику, худоби. Напередодні Першої світової війни вона мала близько 100 торгово-промислових підприємств і кількість населення досягла 7,6 тис. чоловік. Відома вона була і як один з великих ринків по найму дешевої робочої сили. Сюди, на так званий Троїцький ярмарок, наприкінці XIX ст. сходились 5-7 тис. безземельних селян, шукаючи будь-якої роботи. Це були бідняки, які не могли прожити зі свого господарства. Близько 2 тис. з них взагалі не мала худоби, 1140 чоловік, за їх власним свідченням, «з'їли її у голодні роки», у 1040 осіб була деяка худоба, але випасати її не мали де.

Задовго до початку ярмарку тут збиралися маклери, які набирали партії наймитів для поміщицьких економій. Вони намагалися купити наймитську працю якомога дешевше, бо від цього залежав розмір їх особистого заробітку. Укладаючи договори зі строковими робітниками, агенти давали їм аванс для оплати податків і забезпечення деяких господарських потреб. Закабалені таким чином селяни, прибувши на місце роботи, ставали об'єктом жорсткої експлуатації. Місцеві поміщики, як правило, домовлялися між собою про загальне зниження плати сільськогосподарським робітникам [1; 2].

«У нашому містечку немає ні суду, ні поліції, все це віддалено від нас на 25 верст, і ось на такій відстані спробуй пошукати суду та розправи. А якщо і пройдеш відстань, то ніяк не переможеш ту млявість виробництва, яке, зазвичай, тягнеться не менше 5-6 місяців до 1 розбору. І безпросвітна темрява, і глибоке невігластво та завзяте самоуправство глибоко в'їлося в обива-

тельські нрави і ніде не твориться стільки неподобств, скільки у нашому місті…

Ніде перекупщики не почувають себе так вільно, як у Березівці, для них тут немає, як в інших містах і навіть містечках, встановлених годин, в які вони можуть придбати живність. Не дивно тому, що у Березовці таж дорожнеча, що і в Одесі. На м'ясо не існує ніякої такси, його продають по 14 коп. фунт, а якщо воно буває дешевше, то завдяки винятковим випадкам. Санітарна частина у місті у повній зневазі. Квартири тісні і жахливо приходиться бідним квартирантам, особливо ветеринарним фельдшерам, яким квартирних грошей губернські збори не призначили. Якщо у листопаді було оголошено списки виборців для виборів міських уповноважених і старости, але до цього вибори ще не відбулися. Вибори передбачаються бурні» [5]. Так писав про Березівку на початку XX ст. невідомий автор.

Тяжкі умови життя викликали незадоволення трудящих Березівки і вони не раз підіймались на боротьбу проти своїх гнобителів.

У червні 1905 р. прокурор Одеського окружного суду повідомляв прокурора Одеської судової палати про заворушення на півдні Ананьївського повіту. Він писав, що не можна проїхати через Березівку до Одеси, бо шлях небезпечний, оскільки у південній частині Ананьївського повіту збираються натовпи бунтівників і безчинствують так, що поміщики та поліціанти змушені тікати [1; 2].

Наведемо підприємства та торгові заклади Березівки у 1912 р.: аптека – Бергер А.М., аптекарські товари – Розенберг Лазар Давидович і Товштейн Володимир Йосипович, бакалейні товари – Величко Н.Г., Гросман Хаім, Стоянов Д.Л., Фабрикант Нох, бакалійно-тютюнові товари – Айзенштейн Н.З., Афтаносов Матвій, Борошок Герш, Брікман Є., бані – Лейбман Дув., Штерн Юрій Іванович, банк – Товариство взаємного кредиту, велосипеди – Сальман Руд. і Едм. Карловичі, брати, винно-колоніальні товари – Єрмешко Ф.Т., винні казенні лавки №№ 827 і 828, вино – Берехсон Давид, Голич Василь, галантерейні товари – Гольдштейн Е, Клецельман Т., Кравчік С.З., залізно-скобяні товари – Брікман Е., Глаг Бен., Гольдвар Герш, Дегуш Роза, землеробські знаряддя та машини – Биков Іван, Гольдман Мойсей Мойсейович, Садомський Ю.Е., Сальман Руд. і Едм. Карловичі, брати, Унтерлетштатер Олександр Йосипович, Левін Борис Ізраїлієвич, книжкові магазини – Бортник А.М., Краснинські брати, Товштейн Лазар Семенович, Турчін Рув., шкіряні товари – Губерман Фіш., Рабіч Іона Вольфович, ковбасні – Елькевич І.В., Холтурин В.П., ліс і дрова – Левін Борис Ізраїлевич, мануфактура – Грінберг І.Б., Зелінгер Гос., Мочан Д., Мочан Нахім Соломонович, Прокоф'єв Т.Е., Фролов В.Е., Чертков Нат., мебльовані кімнати – Шишман І., борошно – Бейгельман Борис, Кац Залм., Маргулис Мойсей, Маргулис Нух., Штейнберг Йосип, Штейнгарт Мойсей, мясна лавка – Житомирський Лейз., перукарня – Галицький Абрам, паперові та канцелярські приналежності – Бартник А.М., Бельмес Сам., плаття готове – Гершензон М., Хасіс А. і Ц., брати, посуд – Авербух Мордко, Виходцев Йосип, риба – Палех Мойсей, Ройтман Сар., Фінкельштейн Д., тютюн – Бельмес Сам., Ліхтенштадт Залм, Стоянов Д.Л., універсальний магазин – Штейнгарт Іс. Мойсейович, фотографія – Файнгерш Зема, хліб-зерно – Айзенштейн Авраам і Брахман, брати, Канівський Вольф, Куперман Давид Бенцович, годинники – Шварцман Л., Естіс Вол., шапки, шляпи та кашкети – Вольперт Мойсей, Рошковський Мойсей, швейні машинки – К° Зінгер, Сальман Руд. і Едм. Карловичі, брати, шорні товари – Гольдбург Л. [7, с. 2734].

Наведемо прізвища людей, які очолювали міське спрощене управління міста Березівки, хоча часто старосту називали міським головою. У 1901 р. міське громадське управління очолював міський староста, купець Микола Єгорович Парпуті, помічник його, колезький асесор Михайло Адамович Дебой, нотаріус, губернський секретар Іоаким Павлович Торчинський [8, с. 202]. У 1911-1914 рр. міським старостою Березівки був Еміль Августович Резлер, його помічник – Федір Михайлович Кигинський, керуючий справами – Іван Сисоєвич Реп'яшко [9, с. 219]. Після 1912 р. помічником – Михайло Авдійович Ткачук, завідувач справами Іуліан Олексійович Корпун [7, с. 772; 10, с. 477; 11, с. 446-447]. У грудні 1917 р. міським головою Березівки був Я.С. Кац [12, арк. 20]

Населення Березівки разом з Ананьєвим у 1909 р. складало 22,7 тис. осіб. У Березівці в тому ж році було 96 фабрик, заводів і промислових закладів (загалом 205 працюючих), які виробляли товарів на загальну суму 162 тисячі руб. [7, с. 216].

У 1897 р. змінився статус міста, оскільки воно було переведене поза штат [11, с. 45]. У тому ж році всього жителів 6154, із них євреїв 3458 (православних близько 2500) [13, с. 218].

Звертаючи увагу на демографічні дані, то протягом 1897-1912 р. динаміка зміни населення містечка виглядала наступним чином (відомості про кількість населення Херсонської губернії з дня загального перепису по

1 січня 1912 р.). Березівка мала у 1897 році 6207 жителів. Наведемо приріст населення: 1897 – 115, 1898 – 169, 1899 – 246, 1900 – 201, 1901 – 109, 1902 – 315, 1903 – 211, 1904 – 249, 1905 – 173, 1906 – 201, 1907 – 232, 1908 – 168, 1909 – 128, 1910 – 79, 1911 – 150; всього на 1 січня 1912 року – 8953 осіб [10, с. 10-11]. Березівка (Ново – Олександрівка) – колишнє місто Ананіївського повіту, Херсонської губернії.

Коли почалася Перша світова війна, місцева влада намагалася збутися учасників революційних подій, відправивши їх позачергово на фронт.

Лютневу демократичну революцію населення Березівки зустріло масовими демонстраціями. За прикладом інших міст тут було створено Раду. Водночас виник і орган так званого самоврядування, до складу якого увійшли представники українських національних сил і прихильники монархії.

Звістка про перемогу Жовтневого повстання у Петрограді дійшла до Березівки у перших числах листопада 1917 р. Як стверджується у працях радянського часу «березівці, зібравшись на мітинг 10 листопада, гаряче вітали рішення II Всеросійського з'їзду Рад і схвалили його декрети про землю та мир» [1; 2].

Дуже цікаво ретельно розглянути розпис витрат міста Березівка через 16 років, через три революції, Першу світову війну, величезні зміни у державі, в час розпаду Російської й інших імперій, кардинальних змін у світі. Зрозуміло, що змінилися ціни, кардинально знизився рівень життя, відбулося повна зміна життя населення, яке старалося вижити у цих складних умовах.

3 грудня 1917 р. на позачерговому засіданні гласних Березовської міської думи, яке відкрив голова думи, було розглянуто кошторис прибутків і витрат міста Березівка за 1917 рік. Засідання було розпочато о 9 годині вечора.

Після загального обговорення та розгляду докладених даних кошторису міська дума постановила призначити такі суми:

I. По витратній частині кошторису (руб. коп.) наведемо номера параграфів і статей: Параграф I. Стаття 3, уповноваженому голові особливого продовольчої наради 50;

II. 1, 2, 4 і 7, утримання міського громадського управління 18322,16;

IV. 1 і 2. воїнська квартирна повинність 90,93;

V. 1, 2, 3, 4 і 6, утримання міської поліції та міліції 9733,23;

VI. 1, 2 і 3 , утримання пожежних команд 1275;

VII. 4, 5, 6 і 7, благоустрій міста 350;

IX. 1, 3 і 5, народна освіта 18294,20;

X. 5 і 6, громадського піклування 235;

XI. 3, 5 і 6, медична, ветеринарна та санітарна частини 102;

XII. 1 и 2, оплата податків 17860,58;

XIII. 1, 2 і 3 утримання міських громадських споров 3379,75;

XIV. 3 і 4, оплата боргів 16980,64;

XVI. 2 і 3, різні витрати 1000.

Всього витрат 118023 р. 19 коп.

II. По кошторису прибутків(руб. коп.):

параграф I. стаття 1, збір з нерухомого майна 4148;

II. 1, 2 і 5, збір з торгівлі і промислів 1092,98;

III. 1, збір з коней і екіпажів приватних осіб 400;

IV. 1, пошлины різних найменувань 389,37;

VI. 2, з міської скотобійні 100;

VII. 1 і 4, пособие городу і повернення витрат 55734,03;

VIII. 1 і 2, різні надходження 14593,96.

Всього прибутків 118023 р. 49 к. [12, арк. 2-2зв.]

З журналу засідання гласних Березовської міської думи з участю представників місцевих організацій міста Березівки, що відбулося 31 грудня 1917 р., дізнаємося про справи Березівського самоврядування в останні години доленосного 1917 року.

Засідання було відкрито заступником голови думи М.З. Моргулісом у складі 16 гласних членів управи, від організацій: продовольчої управи – Ш. Краснянський, С.Р.К.Д. – Н. Осадчий, А. Живило, Товариство Взаємного Кредиту –М. Гуртих і М. Гольдман, від Позичково-ощадного товариства – І. Ліс і Н.М. Волохов.

Початок засідання о 2 години. Під час зібрання відбувалося наступне: 1) Голова, відкриваючи приватне засідання міської думи за участі представників місцевих організацій доклав, що на розгляд наради надані міською продовольчою управою нижченаведені питання:

1) Про винесення питання про забезпечення населення міста продовольчими товарами з огляду розпорядження повітової продовольчої управи про вивезення з міста Березівки 5000 пудів пшениці для населення Ісаєвської волості;

2) Про прийняття заходів по недопущенню з міста Березівки печеного хліба на станцію Березівка й інші станції;

3) Про відкриття міської хлібопекарні.

Обсудивши доповідь і маючи на увазі, що:

- місто Березівка забезпечувалося продовольчими продуктами з провінції;
- підвіз їх (продуктів) на той час зовсім припинився й у майбутньому не передбачався;
- наявна у місті пшениця у кількості 11000 пудів, з яких 6000 пудів належало вже місту з дозволу повітової продовольчої управи – це єдине забезпечення міського населення продовольством;
- з вивезенням 5000 пудів пшениці для Ісаєвської волості, населенню загрожує голод;
- розпорядження Повітової продовольчої управи про вивіз з міста 5000 пудів пшениці, викликало серед міського населення гостре незадоволення;
- при явці підвод для вивезення пшениці ексцеси невідворотні і за заявою населення зерно ні в якому разі до вивезення допущено не буде.

Міська дума з участю представників місцевих організацій одноголосно постановила:

1) прохати повітову продовольчу управу, щоб не створювати серед міського населення тривоги, відмінити своє розпорядження про вивезення з міста 5000 пудів пшениці;

2) прохати повітову продовольчу управу, що залишок 5000 пудів пшениці залишити повністю для продовольства міського населення, і з огляду на відсутність жита й обмежену кількість пудів пшениці, прохати повітову продовольчу управу з наявних у наявності запасів відпустити для міського населення пшеничного борошна 7000 пудів та ячменю 4000 пудів. Потрібну суму за відпущене зерно та борошно заплатити негайно;

3) для наявної підтримки клопотання наради голови повітової продовольчої управи, уповноважити представниками від міської думи – Бороха Зельманова Грінберга і від організацій – Михайла Матвійовича Гуртіха;

4) для усунення вивезення з міста пшеничного печеного хліба торговцям постановлено: а) прохати місцеву Українську Просвіту зобов'язати гайдамацький загін, щоб останній не допускав продажу печеного хліба на вокзалі; б) прохати начальника міліції ніяким чином не допускати вивезення печеного хліба з міста на станціях;

5) якщо виявиться, що якась із пекарень завідомо буде відпускати хліб торговцям для продажу – пекарню цю зачинити;

6) поставити у зобов'язання продовольчій управі періодично контролювати торгівлю печеним хлібом;

7) якщо ж викладені пропозиції не дадуть бажаних результатів протягом двох тижнів і вивезення печеного хліба все-таки буде продовжуватися, то доручити продовольчій управі розібратися та надати доповідь про відкриття міських хлібопекарень [12, арк. 1-1зв.].

Таким чином, ми бачимо, діяльність спрощеного міського управління міста Березівка у галузі торгівлі та промисловості у XIX – 1917 році, постанови, рішення з цих питань, ріст населення та його ставлення до різних питань, процесів, узагальнюючі цифри розвитку Березівки, зібрані у таблицях (див. табл. 1-2). Березівка, як і вся країна, жила своїм життям, розвивалася, переживала різні періоди свого розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. С. 249-250.
2. История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. Киев: Главная редакция УСЕ АН УССР, 1978. С. 322-324.
3. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год. Херсон, 1901. С. 252.
4. Херсонские губернские ведомости. 1899. 24 марта; 1901. 1 августа.
5. Одесский листок. 1901. 19 января.
6. Херсонские губернские ведомости. 1898. 17 января; Херсонские губернские ведомости. 1898. 25 ноября; Херсонские губернские ведомости. 1904. 15 января.
7. Вся Россия. 1912. Т. 1. С. 2734.
8. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год. Херсон, 1901. С. 202.
9. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. Первая часть. Херсон, 1911. С. 219.
10. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. Херсон. 1913. С. 477.
11. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. Херсон. 1914. С. 446-447.
12. Державний архів Одеської області. Ф. 634. Оп. 4. Спр. 134. Арк. 20.
13. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. Т. 4. Санкт-Петербург. 1909. С. 218.

Коваль Геннадій ***Діяльність спрощеного міського управління міста Березівка у галузі торгівлі та промисловості (XIX ст. – 1917 р.)***

У статті досліджено діяльність спрощеного міського управління міста Березівка у галузі торгівлі та промисловості у XIX ст. – 1917 р. та наведено три таблиці, що характеризували їх розвиток, кількість, прибутки, кошторис міста на 1917 рік і питання, прізвища міських голів, кількість населення та його зростання у різні роки.

Ключові слова: *спрощене міське управління, міські голови, торгівля, промисловість, ярмарки, підприємства, власники, постанови, населення*

Коваль Геннадий ***Деятельность упрощенного городского управления города Березовка в отрасли торговли и промышленности (XIX в. – 1917 г.)***

В статье исследована деятельность упрощенного городского управления города Березовка в отрасли торговли и промышленности в XIX в. – 1917 г. и приведены три таблицы, которые характеризуют их развитие, количество, доходы, бюджет города на 1917 год и вопросы, фамилии городских глав, количество население и его рост.

Ключевые слова: *упрощенное городское управление, городские головы, торговля, промышленность, ярмарки, предприятия, постановления, владельцы, население*

Koval Hennadiy ***The activity of the simplified Berezivka city board in the sphere of trade and industry (XIX – 1917)***

In the article we investigated the activity of the simplified Berezivka city board in the sphere of the trade and manufacturing in XIX – 1917. There are three lists of Berezivka city statistics: factories, plants, manufacturing and private Institutes in 1899; profits and expenses in 1899 and 1901; state layout of real estate taxes in 1898, 1899, 1904 – the quantity, his quality and sums, percent from the rate of the ruble.

There are quantity of population and its grows in different years and there are names of the people, who were heads of the simplified City Board.

It was interesting to know the critical attitude of unknown authors to the life in Berezivka in 1901; attitude of the population in social, sanitary and food sphere to the administration, prices, difficult material and moral statement of the majority of the population. People were waiting some changes from the Board. It is the list of industries, commercial establishments of Berezivka in 1912. It was marked that prerevolutionary Berezivka was one of the commercial centers in Kherson oblast with Troitsk fair before the WWI with about 100 commercial and industries and with the population 7,6 thousand people. We have given detailed estimate of the city on the border of 1917 and different considered questions at the Council. Especially important question was the question about providing the population of the city with food, and specially bread, about opening local bread bakery, forbidding the food exporting, all of this was difficult and connected with many institutions and organizations.

All of these processes in the life of Berezivka and its habitants were made on the example of the deep changes in Russian Empire – WWI, revolutions, deep changes in society, people households.

Keywords: *simplified city board, mayors, trade, industry, fairs, enterprises, owners, Resolution, population, taxes, war, revolution, power, food issues grain export*

Рецензенти:
Господаренко О.В., к.і.н., доцент
Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 29.05.2017 р.

ДОДАТКИ

Таблиця 1. Фабрики, заводи, промислові та кустарні заклади міста Березівка у 1899 році [3].

Назва Підприємств	Кількість заводів	Сума виробництва (рублі)	Кількість робітників
Миловарні	1	1400	1
Фруктових і шипучих вод	1	900	3
Ватні заклади	1	1800	2
Печиво-цукеркові	5	1700	8
Маслобійні	1	1300	6
Парові млини та крупчатки	1	20500	6
Млини вітряні	6	5000	6
Бондарні майстерні	8	2100	15
Гончарні	3	300	3
Слюсарні та мідно-бляшані майстерні	1	1400	4
Кузні	23	6000	37
Меблеві, столярні та теслярські	7	1100	10
Майстерні возів і коліс	7	14000	15
ВСЬОГО	65	57800	116

Таблиця 2. Прибутки та витрати міста Березівка у 1899 та 1901 роках [4].

Прибутки	**1899 рік (руб. коп.)**	**1901 рік. (руб. коп.)**
I. З нерухомого майна(оціночний збір)	904,75	901,15
II. З торгівлі і промислів	975	1005
IV. Збори різних найменувань	500	446
V. З міського майна й оброчних статей	28879,20	26636,12
VI. З міських споруд (підприємств)	600	416
VII. Допомога місту та повернення витрат	165	6542,50
VIII. Різні прибутки	220	136
Всього прибутків	32243,95	36082,77
Витрати		
I. Участь у витратах по утриманню урядових закладів	41	41,22
II. Утримання міського суспільного управління	5726,53	4502,53
IV. Військова квартирна повинність (1901 р.)	-	100
V. Утримання міської поліції	1090	1905
VI. Утримання пожежних команд	75	125
VII. Благоустрій міста	110	74
VIII. Утримання міських споруд (підприємств)	147	-
XIII. Утримання і устрій, нерухомого майна, що належить місту (1901 рік)	-	2291,91
IX. Народна освіта	954	2705,33
XII. Сплата податків	903,97	-
XIV. Сплата боргів (1901)	-	22135
XI. Медична, ветеринарна і санітарна частини (1901 рік)	-	55
Всього витрат	32243,95	35481,57

Таблиця 3. Розкладка державного податку з нерухомого майна міста Березівка Херсонської губернії на 1898, 1899, 1904 років [6].

Рік	Затверджена Херсонськими земськими зборами на засіданні	Кількість майна	Цінність нерухомого майна (рублі)	Сума державного податку, рахуючи % з оціночного рубля
1898	замість 9 жовтня 1897 р.	611	53905	(0,86727053) 468
1899	–	701	70340	(0,83157687) 585
1904	–	714	90675 (1903 р.) 80850 (1904 р.)	(0,72472) 586

НАШІ АВТОРИ

Горбуров Євген – кандидат історичних наук, доцент, член Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Миколаїв)

Гордієнко Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ)

Грушицька Ірина – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології Одеського національного політехнічного університету (м. Одеса)

Заєць Олена – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (м. Київ)

Коваль Геннадій – вчитель історії та географії Новосафронівської ЗОШ Новоодеського району Миколаївської області, здобувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)

Кузовков Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

Куценко Сергій – старший викладач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (м. Умань)

Лисенко Віталій – аспірант кафедри історії України та правознавства ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет» (м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область)

Мітковська Тетяна – завідуюча Миколаївським музеєм суднобудування та флоту (м. Миколаїв)

Моісеєва Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Одеського національного політехнічного університету (м. Одеса)

Мочкін Сергій – аспірант кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк, Волинська область)

Нефьодов Дмитро – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

Олійник Ольга – здобувач Державного економіко-технологічного університету транспорту (м. Київ)

Петрушко Людмила – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Підкошаная Оксана – здобувач Державного економіко-технологічного університету транспорту (м. Київ)

Прудивус Сергій – старший науковий співробітник Літературно-меморіального музею-квартири П.Г. Тичини в м. Києві (м. Київ)

Рижева Надія – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології Інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

Савченко Віктор – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ (м. Одеса)

Салата Галина – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи Київського національного університету культури і мистецтв (м. Київ)

Сапожников Ігор – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Відділу Криму і Північно-західного Причорномор'я Інституту археології НАН України (м. Одеса)

Сухотеріна Любов – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Одеського національного політехнічного університету (м. Одеса)

Тригуб Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, відповідальний за видавничу справу НДЦ «Лукомор'є» (м. Миколаїв)

Тулуш Артур – доктор історичних наук, професор Університету «Нижній Дунай» (м. Галац, Румунія)

Тхоржевська Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та мистецтвознавства Одеського національного політехнічного університету (м. Одеса)

Швець Ольга – аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (м. Полтава)

Науковий щоквартальник
«ЕМІНАК»

№ 3 (19) (липень-вересень) 2017
Том 1

Комп’ютерний набір – Смирнов Л.І.
Комп’ютерна верстка та макетування –
Смирнов О.І.

Оригінал-макет підготовлений у
«Творчій майстерні Науково-дослідного центру
"Лукомор’є"»
Інститут історії, політології та права,
площа Адміралтейська, 1, м. Миколаїв, 54003

Здано до набору 14.07.2017 р. Підписано до друку 17.07.2017 р. Папір офсетний. Формат 60х84/8. Гарнітура «Cambria». Друк лазерний. Обл.-вид. арк. 14,7. Наклад 100 прим.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на власному обладнанні Науково-дослідницького центру
"Лукомор’є" «Державного підприємства «Науково-дослідний центр
“Охоронна археологічна служба України”»
Інституту археології НАН України